

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXXIV
HEFTE 2
SIDE 111-188
1988

Husbond og tyende – landbohusholdet som arbejdsenhed 1868–86

Af Peter Bøge

Arbejde er et påtrængende problem i dag: For de, der ikke har det, for de, der har, men kun længes efter fyraften, og de, der prøver at få arbejdere til at bestille noget mere. Så hedder det management, og denne artikel er bl.a. en studie i managements teori og praksis. Mere generelt er formålet at undersøge vores holdninger til arbejde¹. Arbejde omfatter tre aspekter: Opfyldelse af materielle krav, en organisering af det sociale samkvem og en skaben af fremtiden, men i vore dage er de som regel adskilte.

Min interesse for netop tyendet skyldes, at den videnskabelige litteratur om denne klasse har været præget af utilstrækkelig viden. For ofte er man gået ud fra, at landarbejderens arbejde i sig selv var så personligt tilfredsstillende, eller omvendt, at den materielle nød var så stor, at arbejdets organisering i sig selv ingen interesse kunne have. Jeg vil søge at vise, at det ikke var tilfældet.

En offentlig debat om tyendet indledtes o. 1800 og førtes med større eller mindre intensitet til op i dette århundrede. Tyendet anklagedes til stadighed for at blive mere oprørsk og dovent. Jeg vil søge at holde disse påstande op mod en undersøgelse af tyendets hverdag. Perioden under lup starter o. 1870, hvor »socialismens spøgelse« dukkede op, fulgt af en intensiveret debat om arbejder- og tyendespørgsmålet samtidig med, at afvandringen fra landdistrikterne tog fart og lønningerne begyndte at stige. Jeg slutter 1886,

hvor både afvandring og debat havde mistet sit momentum, og lige inden faktorer som roepolakker, andelsbevægelse m.m. holdt deres indtog eller fik gennemslagskraft.

Materialet og geografisk ramme

En række love regulerede i detaljer forholdet mellem husbond og tyende, men ligesom den trykte statistik har dette materiale vist sig uegnet til regionale undersøgelser. I min analyse af godsejeres generelle holdning har den offentlige debat dog været nyttig, og det samme gælder erindrings- og folkelivslitteraturen i analysen af bondestandens. Med hensyn til det utrykte materiale viste det sig, at forligsprotokollerne for mæglere i tyendesager, der førtes mellem 1854 og 1920, var for kortfattede til mit formål i deres beskrivelse af konflikten. Uforligte sager gik imidlertid videre til herredsfogdens politiret og andre gik direkte hertil. Materialet her viste sig ganske værdifuldt.²

Da politiprotokollerne endnu er en ret uopdyrket kildegruppe vil jeg omtale dem nærmere. Politiretten oprettedes 1791 ved den store politiforordning, på godsejernes ønske og med særligt henblik på tyendet. Forordningen var altså på een gang en politireform og en lov om tyendets forhold til husbond. Politirettens sagsområde udvidedes i 1800-tallet med faderskabssager, injurier og undersøgelsesforhør af forskellig art³. Indtil retsple-

Peter Bøge, f. 1957, cand. phil., stud. ing.

1. Artiklen bygger på et speciale ved Historisk Institut, – KUA, 1986: Forholdet mellem Husbond og Tyende på Landet i det 19. Århundrede.
2. Forligsprotokollerne er behandlet i det utrykte speciale Tyende og Husbond 1854–1920, Kbh.U., 1974, af Bent Hyldegård-Petersen.
3. Henvisningerne til sagerne i politiprotokollerne har fået formen a b/c eller a b, d, hvor a er jurisdiktionen A (Anst), L (Lollands Nørreherred) eller M (Musse Herred på Lolland), b er årstallet, c er sagsnummeret, og hvor sagen intet nummer har e; d protokolfolien, hvor sagen starter. (* angiver store gårde).

jereformen 1919 var den udøvende og dømmende myndighed forenet i herredsfogdens person. Han modtog udnævnelse, løn og pension fra staten ligesom sine undergivne, der i »mine« jurisdiktioner var en fuldmægtig og en politibetjent. Fogden havde mange hverv. Han var således både dommer og politimester og varetog også nedskrivningen af retshandlingerne i protokollerne. Meget afhang altså af ham, også af hans evner som forligsmand. Lovens ord var nemlig betydeligt hårdere end sædvanen, og skulle der dømmes, manglede loven tit omtale af problemet, hvorfor dommeren måtte gå efter, hvad han selv regnede med var sædvanen⁴. I Norge dømtes forøvrigt udelukkende efter sædvanen i hele det 19. århundrede, så Danmarks tyendelove var ikke naturnødvendige⁵.

Når man skal vurdere retsmaterialet som kilde bør man ikke være blind for dets skævheder. Personerne, der kom i kontakt med retsvæsenet, var dengang som nu overvejende fra de lavere sociale lag. Det skal man dog ikke være ked af, for det har hidtil været svært at komme ind på livet af dem. Dernæst er de store gårde overrepræsenteret i materialet. I Nørreherred, hvor jeg har kunnet kontrollere dette, havde gårde over 12 tdr. hartkorn i snit 4½ tyendesag per 100 tdr. hartkorn i perioden 1868–86, mod de mindres 2,2. Lægger man skellet ved 20 tdr. hartkorn, får man henholdsvis seks og 2½ sag⁶. Nogle gårde havde mange sager, andre imidlertid ingen, og det gælder også bondegårdene, hvorfor man bør være forsigtig med at slutte noget alene ud fra gårdstørrelsen. En tredje skævhed kommer af, at retten interesserede sig for konkrete hændelsesforløb, sjældent for tanker og følelser. Man må da søge at slutte det sidste ud fra det første.

En fjerde er det kulturelle svælg mellem dommer og bonde. Dommerens holdninger formedes utvivlsomt af godsejerne, med hvem han delte omgangskreds og kultur, og i nedskrivningen af parternes udtalelser oversatte

han til en vis grad til sit eget »sprog«. Heldigvis forstår vi i dag dette sprog bedre end bøndernes! Modsat sagsførerne prøvede dommeren også at finde frem til »sandheden«, juridisk set. Han støttedes heri af den lokal kendte politibetjent, der tog rundt og modtog anmeldelser, foretog forhør og i politirapporter holdt dommeren underrettet. Alt i alt kan vi i dag i mange tilfælde holde tyende og husbonds forskellige udlægninger af en sag op mod hinanden. Bredt belyste sagsforløb er derfor et bedre materiale end f.eks. et enkelt forhør. Heldigvis er bilagsmaterialet for en stor del bevaret og indeholder, udover juristede sagsføreres indholdsløse indlæg og diverse dokumenter, en del klager, både til forligsmægleren i tyendesager og til retten. Tyendets klage blev næsten altid skrevet af andre, mægleren eller kontoristen f.eks., men synes dog at have dækket dets synspunkter godt.

Løj man i retten? Måske, men man bør huske, at landboerne stadig var meget ømme om deres rygte. Nogle løj utvivlsomt, fordi de intet omdømme havde, eller fordi de, som det ofte var tilfældet med proprietærer, var ligeglade med, hvad bønderne tænkte om dem. Men bønderne havde en vis ærefrygt, både for herredsfogden og for eden, som de fleste vidner skulle aflægge efter en formaningstale om dens religiøse indhold og om straffen for mened⁷. Troværdighedsproblemet er derfor begrænset, og i øvrigt helt væk i de mange oplysninger af indirekte karakter i materialet.

Analysen af holdninger gennem tolkning af udsagn og handlingsforløb har dog metodiske konsekvenser. Kausale begreber fra den historiske materialisme er på et andet, højere teoretisk niveau og derfor ikke umiddelbart anvendelige. På de »etnografiske« niveauer må historikeren så hente analyseredskaber i psykologi, funktionalisme m.v., og kun langsomt kan han bevæge sig op mod kausalanalyse. Metoden er sårbar over for kritik af slutningernes repræsentativitet, som også me-

4. F.eks. A 1879/39.

5. Kr. Østberg: Norsk Bonderet, Kristiania 1918.

6. Stat. Tabelværk III, 32, og C. C. Haugner: Lollands Nørre Herred. 1922.

7. Der er eksempler på, at karle fik samvittighedskvaler over mened i faderskabssager, eller at pigen opgav sagen for at han ikke skulle begå mened (L 1873, 377 og L 1878, 3).

gen etnografi er. Men værdien af en model afhænger i første række af dens evne til at forklare og af dens overensstemmelse med materialet, ikke dens repræsentativitet. Derfor har jeg undersøgt jurisdiktionerne Anst Herred ved Kolding og Nørreherred på Lolland. De er udvalgt som to ekstremer i det stærkt vekslende billede, der udgør det »statistiske« Danmark, og mange konklusioner vil derfor kunne overføres på henholdsvis Jylland og Øerne. Senere undersøgelser fra andre jurisdiktioner vil forhåbentlig kunne nuancere dette billede yderligere.

Anst havde god agerjord, Nørreherred endnu bedre. Men Anst var oprindeligt under Kolding Rytterdistrikt, og bønderne var derfor fri for hoveri, landgilde og hartkornsskat, hvortil kom, at deres børn fra 1721 fik undervisning i rytterskolerne. Bortset fra Østerbygård var der ingen godser iøvrigt, og i 1765 købte de fleste af fæsterne deres gårde til selvejendom⁸. Koldingegnen var i denne udvikling langt foran resten af landet. På Lolland-Falster var der i 1850 endnu 54% gårde i fæste, og de blev kun langsomt færre. Udskiftning og udflytning på Koldingegnen foregik 1759–83, i Maribo Amt først efter 1800. En væsentlig årsag til de indbyrdes forskelle lå i Lollands mange godser. 1880 lå 35% af Nørreherreds hartkorn på gårde over 12 tdr. og 23% på gårde over 30 tdr.⁹ I Anst lå kun 14% af hartkornet på gårde over 12 tdr., og der var kun en enkelt gård over 30 tdr. Bondegårdenes størrelse var i Nørreherred som en følge af dette koncentreret om 4–8 tdr. hartkorn, mens de i Anst lå som et ubrudt bånd ned til husmandsstederne¹⁰. Antallet af henholdsvis gårde og huse var dog omtrent lige store, således at Nørreherreds flere tdr. hartkorn opvejedes af dets større gårde.

Det var lige svært at erhverve hus i de to områder, og andelen af indsiddere 1870 var begge steder godt 20%¹¹. Mange af husene i

Nørreherred var imidlertid lejet eller fæstet af godsejere, hvilket gav en større personlig afhængighed.

Væksten i landbobefolkningen og dermed i antallet af unge, for hvem der intet alternativ var til fast tjeneste, fik tyendets tal til at vokse indtil 1870'erne, hvor den stigende afvandring af unge bragte et fald med sig. Tyendet rekrutteredes næsten udelukkende fra husmandsklassen, for på bondegårde blev børnene så vidt muligt skånet for fast tjeneste, der betragtedes som nedværdigende bl.a. på grund af tyendeloven. Tyendetilværelsen startede senest ved konfirmationen, og var også en uddannelse, hvor man lærte alle gårdbrugs mange arbejder at kende, hvilket var fornuftigt så længe man, efter at have giftet sig, kunne erhverve lidt jord. Det blev imidlertid stadigt sværere, og tilmed voksede fattigdommen blandt husfolk i disse år. Det etablerede samfund fremhævede utrætteligt, at det måtte være i tyendetiden, at man sparede sammen til etablering af et eget hushold. Men det var lønnen alt for lille til, og kom der ikke hjælp fra forældrene, blev man sandsynligvis daglejer¹².

De formuer fra kornsalg, der omvendt ophobedes på de store gårde, geninvesteredes i jordforbedringer, inddæmningsprojekter og infrastruktur: I begge områder udbyggedes veje og havne fra 1840'erne og fra 1860'erne jernbanen. Gårdfolkene drog nytte af dette og de bedre tider, men i de første år brugte de pengene på hoveri- og fæsteafløsning, og kom så fra 1850'erne i gang med driftsforbedringer.

Forskellen mellem de to områder ses tydeligst i det åndelige. Koldingegnen havde religiøse vækkelser allerede o. 1800 og oplevede i 1880'erne en massemobilisering af bønderne i grundtvigiansk og indremissionsk foreningsliv, mens Lolland åndeligt set var »dødt«, uden religiøst liv, højskoler og lign., og alle

8. Se Inge Bundsgård: Grundtvigianismen og Indre Mission på Koldingegnen, utrykt speciale, Århus U, 1982, og A. Th. Simonsen: Husmandskår og Husmandspolitik, 1977.

9. Stat. Tab. IV, C, 5.

10. Stat. Tab. III, 32. .

11. A. Th. Simonsen s. 27, og Til Oplysning om Arbejderbefolkningens Vilkaar, 1874, B, om Maribo og Ribe Amter.

12. A. Th. Simonsen s. 120ff og 306f.

vækkelsesforsøg er helt ind i dette århundrede endt i fiasko. Også dette hang utvivlsomt sammen med det store antal godser.

Det traditionelle landbosamfund

Ved periodens start var store dele af rammerne for tyendets tilværelse under afvikling¹³. Først og fremmest gjaldt det fællesskabet, som op til o. 1850 for tyendets vedkommende stadig fandtes i hoveriarbejde og landsbygilder m.m. Rekreationen, begrænset som den var, dyrkedes også for en stor del i fællesskab og tæt koblet sammen med arbejdet. Hoveri- og gildearbejder afsluttedes således altid med selskabelighed. Derfor er det let at forstå, at man kunne hævde sig ved at arbejde hurtigst: Så var der mere tid til rekreation, først mens man ventede på de andre og dernæst sammen med dem. Var der rigtig fest, ville man danse, for det blev unge aldrig trætte af. Den løsnede lemmerne i en fælles, lystbetonet bevægelse som kontrast til arbejdets tvungne. Kropslig smidighed passede også fint til det afvekslende arbejdes krav. Derimod gav monotont, hårdt arbejde som mergling og drøning skæv ryg og egnede sig efter sigende dårligt til kappestrid, men det dukkede også først op efter 1850 og blev hurtigt overtaget af gifte »specialarbejdere«¹⁴. En anden side af arbejdsfællesskabet belyses af plejltærskningen, som også var et hårdt og monotont arbejde. Rationelt set arbejdede en enlig tærsker bedre, fordi han ikke skulle tage hensyn til omkringstående. Alligevel tærskede man altid to ad gangen. »Det gik lettere med at svinge plejlen, når man var to. Det var ligesom den enes slag trak den andens med sig«¹⁵. Det var fornemmelsen af at deltage i en fælles rytme, ligesom i dans. På samme måde kunne man i mange arbejdsgilder koncen-

trere hænderne i arbejdet, mens tankerne adspredtes i sang eller tale. Sammenkædning af arbejde og rekreation lå altså dybt og passede fint til bedriften, hvor året vekslede mellem spidsbelastninger og døde perioder, rytmisk, men uforudsigeligt p.g.a. vejrlig m.m. Helt »fri« havde man aldrig.

Det meget begrænsede privatliv kunne ikke undgå at skabe gnidninger, som måtte undertrykkes for at sikre husholdet som arbejdsenhed. Derfor var bondesamfundet hierarkisk opbygget og opdrog individet til konfliktsky optræden, hvor jæg'et og dets lyster nedtonedes¹⁶. Der var mulighed for selvhævdelse, i arbejde, kortspil eller dans f.eks., og husbond havde udstrakte beføjelser, men inden for de snævre rammer, som konventionen satte, og denne værdsatte i særlig grad individet efter dets arbejdsevne. Hvordan ellers forklare, at en fynsk gårdkone o. 1840 kunne tage forkarlen som elsker og indsætte ham i alle husbonds rettigheder, fordi denne ikke selv magtede at bestyre gården? Husbonden behandlede som tjenestdreng og fik dennes kreaturpasning som arbejde, og det så fortælleren ikke noget umoralsk i¹⁷. En kone på Falster kom o. 1840 i åbent opgør med manden af samme grund. Konflikten medførte, at hun tog karlen som elsker, og til sidst med denne som sammensvoren myrdede manden¹⁸. Det var selvfølgelig at gå for vidt, men der er alene på Lolland-Falster fremdraget tre mordsager med denne trekantskonstellation, og alle opklaret ved tilfældigheder, så guderne må vide, hvor mange mord det dækker over! Interessant nok ville konen bagefter i ingen af tilfældene holde ægteskabsløftet til elskeren. Det var nemlig hensynet til gårdens drift, der legitimerede, at konen tog ham som elsker, og det var nødvendigheden af at sidde i uskiftet bo, der forhindrede ægteskabet, for karlen var jo uden formue¹⁹. Følelser af ero-

13. Afsnittet bygger på en bred læsning af erindrings- og folkelivslitteratur.

14. Anders Christensen: *Bondeliv i midten af det forrige Århundrede*, Kolding 1955, s. 6f og 13.

15. Anders Christensen s. 28.

16. E. Wolf: *Bønder* s. 89f.

17. Jens Christensen: *Træk af nordfynsk Landsbyliv*, 1958, s. 89ff.

18. Helene Strange: *Mordet i Sortsø*, Loll. Falsters Hist. Samf. Årb., 1944.

19. Helene Strange: *Særlev-mordet*, Lol. Fal. Hist. Samf. Årb. 1942, om et mord på Falster 1818. Se også M 1871/34 og 44 og M 1887/40 for *Mordet i Radsted* på Lolland 1871.

tisk art var altså accepteret, men gården betød endnu mere, og selvom mange ægtefæller selvfølgelig respekterede hinanden, gjorde tidens ægteskabsskik, at det modsatte nok så ofte var tilfældet. En god ægtefælle skulle derfor både tilfredsstillende partneren seksuelt og samtidig være skikkelig og eftergivende, og det gjaldt også manden²⁰. Og jo svagere det ægteskabelige bånd blev, jo vigtigere blev altså rollen som arbejder.

Tyendets status i husholdet steg efter samme lov med arbejdsevne og oplæring, fra dreng til karl, eller fra lille til fuldgod pige, og da landbosamfundet var opbygget af hushold, gav det det en sikkert stigende status.

Hierarkiet gjorde generelt de lavere placerede til tjenere for de højere. Kvindens arbejdskraft havde f.eks. en supplerende funktion for mandens, mens det modsatte sjældent var tilfældet. Mænd havde derfor mere fritid end kvinder, og det i stigende grad, fordi deres husflid forsvandt før kvindernes. Barnet, igen, skulle når dets arbejde tillod det, stå til rådighed for andre, og således lærte det, fra det kunne stå og gå, om arbejde og hierarki. Denne fasttømrede struktur af liv og arbejde måtte nødvendigvis vise sig sej overfor tidens og menneskers angreb, og det er, hvad vi skal se.

Godsejerne

Det kan som udgangspunkt være nyttigt at analysere de erklærede holdninger, som kom frem i den offentlige debat. Man debatterede »arbejderspørgsmålet« i dets forskellige former, og godsejernes holdning til tyendet som sådan var gennem hele det 19. århundrede forbavsende fast og uforanderlig, nemlig udpræget paternalistisk²¹. Idealet var, at husbond påtog sig ansvaret for sine arbejdere og mod lydighed og arbejde ydede det protek-

tion og opdragelse til dets plads i samfundsordenen. Ordenen var identisk med »landbruget«, der igen var systemet af godser, for bondegårdene regnede man i denne forbindelse ikke med²¹. Tyendet skulle derfor fortsætte med at tjene andre hele livet og være tilfreds med det, eller med datidens ord have æresfølelse. Man mente dog, at uden disciplin fandt tyendet ikke sin rette plads, troløst og dovent som det var i sin menneskelige skrøbelighed, og det måtte derfor bindes, først som tyende til et hushold og siden som daglejer til sin familie og til sin arbejdsgiver.

I takt med godsejernes indskrænkede personlige beføjelser og den stigende mangel på jord til landbounderklassen, flyttedes vægten fra protektion over mod disciplin. Det udtrykte sig i malthusianismen, som fik stor gennemslagskraft i debat og lovgivning op gennem det 19. århundrede. Det hævdedes f.eks. at når fattigunderstøttelsen var jord ejernes kollektive protektion af tyendet, måtte modydelsen være tro tjeneste, sikret kollektivt gennem tyendeloven af 10. maj 1854, der gjaldt frem til 1920. Loven favoriserede husbonden ved f.eks. at bruge offentlige bøder mod tyendets privatretlige forseelser. Tyendet skulle også have stærke grunde til at gå fra tjenesten, mens gummiparagraffer omvendt gjorde det relativt let at bortvise det. Derudover påbød paragraffer lydighed i alle forhold og arbejdspligt uden grænser. Trods dette var retssager dog uværdigt for husbond, for her kunne tyendet jo stå og tale ham midt imod og endda med advokathjælp. Også derfor ønskedes konflikterne indkapslet, og dette blev lovens fremmeste formål. Vigtigst i denne forbindelse var skudsmålsinstitutionen, der under trussel om bøder gjorde det lovpligtigt for alle tyender over 14 år at bære en bog, hvori husbonden nedskrev sit navn og tidspunktet for tjenestens ikrafttræden og ophør. Tjenester afbrudt i utide blev en advarsel

20. Konen i Radstedmordet påstod i retten, at ægteskabet var lykkeligt, bl.a. fordi manden var eftergivende og et vidne, karlen Niels, konkluderede, at husbonden netop derfor var »en god Mand mod sin Kone«.

21. Repræsentative paternalistiske debatindlæg ses f.eks. i Viborg Stændertidende 1836, sp. 723–34; Roskilde Stændertidende 1840, sp. 1244ff og 1450ff; Folketingstidende 1853, sp. 5109f; Landstingstidende 1853, sp. 1618f.

22. Proprietær Knudsen i Folketingstidende 1850 sp. 2167.

til andre husbønder om et besværligt tyende, og det kunne hverken smide bogen væk eller nægte at fremvise den. Truslen om dette gjorde vel tyendet mere medgørligt, hvilket også var hensigten²³.

Lovens andet redskab var forligsmæglingsinstitutionen. Mægleren valgte af sogneforstanderskabet og var i praksis altid en husbond selv. De uformelle rammer gjorde det lettere for tyendet at rejse en sag, men omvendt fik man isoleret konflikten fra sagførere og andres påvirkning, og i praksis lykkedes det i årene efter at få hver anden sag forligt på denne måde, hvilket vel må kaldes en succes.

O. 1870 fremkaldte socialismen, udvandring og lønstigninger en fornyet debat, der løb til omkring århundredskiftet. Hvad angik tyendet forblev de gamle holdninger dog uantastede:

Tyendet blev mere og mere opsætsigt, krævende og troløst, og det havde været slemt nok i forvejen. Særligt løb det af pladsen for at tage til USA eller byerne. Man overvejede en lovstramning, men fandt, at den vist allerede var strammet til bristepunktet. Istedet blev der i 1891 lovgivet om fæstemænd for at øge kvalitetskontrollen med den stigende del af arbejdsstyrken, som skaffedes fra fæstekontoret, og også Statshusmandsloven 1899, der hjalp unge til hus og jord, var at regne som et nødværge mod udvandring, socialisme m.m.²⁴

En bedre forståelse af, hvad godsejerne mere konkret gjorde ved problemet, får man ved at se på den praktiske hverdag på de store gårde i Anst og Nørreherred. På mange af dem blandede herskabet sig kun lidt i tyendets liv. Tag f.eks. proprietærgården Wisingsminde i Anst omkring 1870²⁵. Husbond viste sin deltagelse ved en ældre daglejers død

ved at give folkene en fridag, deltage i kirkebegravelsen og stille folkestuen til rådighed for et sammenskudsgilde, hvor der i dagens anledning blev drukket kaffepunch og danset. Han deltog dog ikke her, lige så lidt som i den svir, der undertiden fandt sted i folkestuen med folk fra nabolaget. De 28 faste folk opførte sig pænt i øvrigt. Selvforvaltningen gjaldt også i arbejdet, da der ingen forvalter var, kun en forkarl som sørgede for orden blandt folkene og ledte arbejdet²⁶. Da en ny ejer forlangte arbejde St. Bededag, nægtede karlen overfor både trusler og håndgribeligheder. Han støttedes i dette af de andre folk, der hang sammen som ærtehal. Karlens far havde arbejdet på gården, hans tre brødre var der nu, og een af dem blev der i 20 år²⁷. Alt i alt et netværk, som den ny ejer typisk nok i første omgang måtte kapitulere overfor.

Gårde med en sådan vis selvforvaltning havde kun få konflikter²⁸, hvilket desværre gør det svært at beskrive dem ud fra retsmaterialet. Der er dog ingen tvivl om, at gårdene også fandtes i Nørreherred, hvor tyendesagerne synes at koncentrere sig på enkelte gårde med forpagtere eller nye ejere, ivrige efter hurtigt afkast og derfor med et incitament til at lave om på den daglige gænge. Et eksempel på det modsatte kunne være en af Nørreherreds mange gårde under et større godskonglomerat, men bedst belyst er proprietærgården Helgenæs. I 1872 havde gården en kort overgang forvalter, som alle seks karle klagede til husbond over (1872, 187), ellers var den daglige leder forkarlen. Det var forkarlen, der gik i rette med en karl, der havde lavet hærværk på husbonds vogn (L 1870/6) og ham, der indstævnedes medtyende for bortgang af tjenesten (L 1875, 247). Karlene kunne endda finde på at skændes om,

23. Betænkning i Rigsdagstidende 1853, Anhang sp. 782.

24. For denne del af debatten se: C. J. R. Lund: Nogle Betragtninger over vore Tyendeforhold; Betænkning afgiven af det af Kjøbenhavns Amts Landboforening nedsatte Tyendeudvalg, 1886; Til Direktionen for Holbæk Amts økonomiske Selskab, 1888; Betænkning udgiven af Sorø Amts Landøkonomiske Selskab, 1891; Betænkning afgiven af Fyens Stifts Patriotiske Selskab, 1885; Tidsskr. f. Landøk. 1870, s. 398ff og 1876 s. 82–228.

25. A. F. Schmidt: Skanderup Sogn, 1925.

26. F.eks. greb karlen med autoritet ind i et skænderi på høstmarken (A 1870/43).

27. A. F. Schmidt; 1925, anf. værk s. 209.

28. Den gamle ejer havde kun en enkelt sag med en tyendepige (A 1870/70), der fra 2 andre sager vides at have været ret uomgængelig (A 1869/22 og A 1870/43).

hvem af dem der skulle give tjenestedrengen smæk og hvor mange (L 1872, 191).

Helgenæs og Wissingsminde er eksempler på steder, hvor forholdene set fra husbonds side meget vel kunne kaldes paternalistiske med en fjern, faderlig husbond og tilfredse undergivne. Han ville lægge vægt på sin faderlighed og deres underordnelse, de på hans fjernhed og deres tilfredshed.

Der var imidlertid også godsejere, der blandede sig og tog de konflikter, der kom. Som regel var det de førnævnte unge forpagtere og ejere, der næppe kendte til gårdens faste gænge og i al fald ikke ville respektere den. Indgrebene var mindre styret af moralske end af driftsøkonomiske hensyn. Trods kærligheden til gamle dages dyder reserverede man nemlig i overensstemmelse med god borgerlig ideologi moral til intimsfæren. Da en forpagter en gang blev bebrejdet sin fremfærd overfor landarbejderne, slog han sig for brystet og udbrød: »Skulle jeg spørge min Samvittighed, hver Gang jeg handlede, saa var jeg ikke paa Gl. Lellinge mere«²⁹. Eksempler på hans type var der flest af i Nørreherred, og det fornemste var proprietær C. A. Neergård, der købte Nakskov Ladegård 1877. Samme år startede brat en endeløs stribe konflikter, som Neergård i intet tilfælde mente at have nogen skyld i. Fire karle strejkede en dag i 1877, hvor politibetjenten måtte tilkaldes for at mægle, og i 1880 strejkede otte-ni karle en eftermiddag p.g.a. dårlig kost³⁰. Måneden før havde Neergård sagt i retten, at der aldrig var klaget over maden, men indrømmede nu, at det var tredje gang. Karlene truede i dette tilfælde med ikke at arbejde, men Neergård sagde, at de fik ikke anden mad og forlod gården for resten af dagen. Karlene strejkede, og næste dag ved middagstid – Neergård stod op kl. 10 – blev de bortvist. Senere stævnedes han dem for indbyrdes voldstrusler, velsagtens som kompensation for den svaghed, han havde udvist i selve

konflikten. Forvalteren, der havde den direkte kontakt med tyendet, holdt i alt dette en yderst lav profil. Og Neergård påtog sig gerne forvalterens pligter. I et tilfælde pryglede han således en dreng for at bestille for lidt, og så læsterligt, at det øvrige tyende fik helt ondt af drengen³¹. En efterfølgende retssag om mis-handling fandt Neergård fornærmende, og han fik drengens familie til at trække klagen tilbage, sige undskyld og tilbyde en bøde. Et par år senere benægtede Neergård også at have slået både en voksen pige og en karl, men betalte dog uden forklaring de krævede erstatninger³². Forinden havde han, med forvalteren som budbringer, uden held truet karlen med bortvisning, hvis han gik til retten.

Gårdens forvalter var en ret veg person, modsat mejeribestyreren, der f.eks. mente sig i sin gode ret til at stå og betragte de fem svenske malkepiger tage tøj på om morgenen, for så skyndte de sig (!). Når de af blufærdighedshensyn søgte at haspe døren, brød han den ind, og da en af dem hen ad dagen sagde noget til ham, følte han, der ikke forstod svensk, at det nok var for at gøre grin med ham, og slog løs på hende, også efter at de andre piger var kommet til³³.

Bag arrogancen og den moralske bedrøvelsesfølelse aner man tydeligt en rådvildhed og angst overfor, hvad man ikke forstod, og derfor en tendens til at løse konflikten med vold, hvilket selvfølgelig ikke var nogen løsning. Det var baggrunden for, at man søgte at få et mere medgørligt tyende, f.eks. udlændinge. Allerede fra 1850'erne havde svenskere taget sæsonarbejde både i Jylland og på Øerne, heriblandt Lolland-Falster. Og ganske mange kom efter oprettelsen 1873 af sukkerfabrikken »Lolland«, hvorfra de spredtes ud til herregårdene. Senest 1876 havde man svenske piger på Nakskov Ladegård og 1881 også karle, hvis papirer Neergård opbevarede, for at de ikke skulle løbe bort³⁴. Tyende-

29. Niels Pedersen: En sjællandsk bondes Erindringer, 1950, s. 100.

30. L 1877, 176; L 1880, 270 og 1880, 284.

31. L 1877, 282.

32. L 1879, 213 og 218.

33. L 1880, 374.

34. L 1870, 30 og L 1881, 41.

husmænd, som var lejehusmænd tvunget ind under tyendeloven, blev aldrig særligt almindelige, men hos Neergård fandtes de³⁵.

Neergård øste af sine erfaringer fra dagliglivet, da han 1883 blev bedt om oplysninger til Sukkerroekommissionens undersøgelse. Han mente bl.a., at husmandskonerne hidtil ikke havde bestillet noget, og at man måtte håbe, at de importerede svenskere kunne lære dem det³⁶. Synspunktet støttedes af Harald Bay fra Rolykkegård i Nørreherred, der så hele skylden ligge i »den stedse mere og mere forvante kvindelige Befolkning«. Holdt op mod forholdene på Nakskov Ladegård er der ingen tvivl om, at de mente, hvad de sagde. Det tyder igen på, at det var Neergårds type, der førte an i de offentlige krav om strengere love, disciplin m.v. Og Neergård og Bay er da heller ikke de eneste eksempler, jeg har fundet³⁷.

Med tiden kan man trods den ideologiske standhaftighed spore en faktisk accept af tyendets levevis i fritiden, så kontrollen begrænsedes til selve arbejdsprocessen. Det krævede ganske vist en disciplinering af dømmesygen og hidsigheden, men det kunne læres, således som en proprietær Valentiner havde gjort det ved at betvinge sin »hidsige Natur«³⁸. En forpagter Reimer på Christiansdahl lukkede bevidst sine øjne for karlenes provokationer i høsten, ventede til den var overstået og slæbte dem så for retten. Der er flere lignende tilfælde af disciplineret aggression³⁹. Skulle man kontrollere arbejdet, måtte det imidlertid

være overskueligt og kalkulerbart. Allerede i 1855 havde Valentiner gjort opmærksom på, at den almindelige pressen på for et højt tempo blot resulterede i surhed og udmattning. Istedet anbefalede han, at man lavede et overslag, så man kunne sætte et bestemt antal arbejdere til en opgave, uden selv at føre opsyn. Dertil krævedes et »roligt, stadigt, uafbrudt Arbejde«. Det mente han også, at folkene bedst kunne lide. Jeg vil senere sandsynliggøre, at de tværtimod hellere ville have en frihed i organiseringen af arbejde og hvile, med f.eks. hektisk kappestrid iblandet selvsagte pauser. Kontrol viste sig i al fald påkrævet, især i malkningen. Nogle steder eftermalkede overordnet personale kørerne eller tog tid på pigerne, andre steder overvågedes de direkte, bl.a. for at de ikke skulle falde i søvn under arbejdet (1880, 282, Skelstofte). Valentiner beklagede også, at det var normalt på de fleste godser at forstyrre tyendet i fritiden. Dette var man dog i min periode holdt op med. Druk i folkestuerne blev i al fald aldrig påtalt, undtagen når det gik ud over arbejdsydelsen dagen efter, eller når det truede husbonds fysiske sikkerhed⁴⁰, og man var i realiteten også ved at acceptere faste regler for søndags- og aftenfri⁴¹.

Det var vel dette, godsejerne havde lært af deres sammenstød med tyendet: at kontrol var nødvendig, og at man ved at lade tjenestefolk leve deres eget liv i fritiden kunne få en del af dem til at arbejde under stok og kommando resten af dagen.

35. L 1882, 239.

36. E. M. Boyhus: Sukkerroer, 1973 s. 122f.

37. Prop. R. Schousboe af Abildtorpegård (L 1869/1); Forpagter Berner af Havgård (L 1874, 184; L 1879, 229 og L 1882, 236) og forpagter Plenge af Hardenberg (M 1876/41 og M 1882, 576). Fra Anst kan nævnes løjtnant Trap, der købte Vamdrupgård 1876. Han skændte f.eks. på en karl i marken en påskelørdag, fordi denne havde brændevin med og åbenbart ikke arbejdede hurtigt nok. Karlen svarede igen, hvorefter Trap faldt over ham. Trap nægtede i retten, men dømtes på de andre karles vidneudsagn (A 1876/39). Senere bortviste han forkarlen for at have sat to karle i arbejde uden at spørge ham først, men tabte bortvisningssagen (A 1878/78 og 79). Siden fik Trap en forvalter og piger fra fæstekontoret i Vamdrup (A 1879/22 og 1879/80), hvorefter der blev ro på gården. 1882 gik han fallit og forløbet kunne gentages med nye ejere. Ejeren indsatte som bestyrer svigersønnen, der begyndte at slå, bortvise osv. (A 1884/76 og 1885/101).

38. Tidsskr. f. Landøk. 1855, s. 201-22.

39. L 1870, 202 og L 1874, 67.

40. På Østerbygård klagede husbond kun fordi karlene var endt i kaotisk indbyrdes slagsmål (A 1875/98), og på Horskiærgård kun fordi en af karlene dagen efter ikke kunne arbejde og derfor endte i slagsmål med husbond (A 1873/79). Selv Neergård klagede kun over druk som en biting i forbindelse med andre, alvorligere klagepunkter (L 1882, 270).

41. Samme Neergård betalte tyendet ekstra dagløn, når det afkrævedes søndagsarbejde (L 1883/94).

Gårdmandsklassen

Spørgsmålet er, hvorvidt de nye tider ændrede gårdfolks holdninger på samme måde, for i takt med fællesskabernes opløsning blev det lettere for bønderne at frigøre sig fra de snævre grænser, som konventionen satte. Op til omkring 1850 forblev alt dog i det store og hele ved det gamle.

Det allestedsnærværende og ulovlige hjemmebrænderi og smugleri både krævede og gav et indre sammenhold⁴². Man kendte tit de kriminelles identitet, men holdt øvrigheden udenfor, sørgede for justits indenfor fællesskabets rammer eller støttede ligefrem lovbyrderne. Det gjaldt også de store tyvebander, der dukkede op omkring 1820–40 flere steder i landet, og de var endda ret voldelige⁴³. Kriminaliteten viser iøvrigt, hvor relativt langt man indenfor rammerne kunne gå i foretagsomhed. Tuskhandel var også ganske udbredt, selv blandt børn og tyender, og her måtte man gerne snyde andre, blot det ikke var slægtninge eller naboer⁴⁴. Skete der en forandring, lå den nærmest i en skærpelse af de gamle bondedyder. Det skyldtes først og fremmest landbrugskrisen 1818–28, men også at udskiftning og udflytning havde gjort gårdfolk noget ensomme. Traditionen blev en endnu vigtigere støtte, så f.eks. sparsommelighed og ordenssans blev næsten ritualer hos tusindvis af småsære bønder⁴⁵.

Nogle havde dog kraft og overskud til at bane ny vej. Lad mig nævne et par eksempler. P. N. Veirup købte 1825 for sammensparede midler en gård på 10 tdr. hartkorn i Anst Herred. Han var alvorsfuld og streng, religiøs puritaner, og krævede meget arbejde af sig selv og andre⁴⁶. Han fik stor succes som stu-

dehandler, sogneforstander og blev objekt for mytedannelser. Sønnen Niels Pedersen Veirup (1817–1910) var som faderen: Han havde en stålsat vilje, bankede en stor gård op og opdrog sine børn strengt. Den lokale folke-mindesamler A. F. Schmidt mødte ham personligt og mente, at han og faderen var forlæg for Per og Anders Hjarmstad i romanen »Sind«, hvis forfatter Jacob Knudsen selv var vokset op på enen. Ligheden er da også slående⁴⁷. »Sind« handler om, hvorledes en faders natur overføres til sønnen. Gamle Per Hjarmstad var en ensom særling, der ville, at alt på gården skulle ordnes efter hans hoved; ikke rationelt, men efter indskydelser, som han fik i sit tavse grubleri. Mest tænkte han på, hvorledes han skulle få sin ret. Han førte talrige retssager, men da han aldrig opnåede noget med dem, greb han til selvtaget. I øvrigt var han uden begreber og talte sjældent til konen eller sønnen Anders, der levede i en evig angst for de pludselige, ubegrundede prygl. Sønnen endte derfor selv i grubleri om retfærdighed og ansvar, og det resulterende voldsomme opgør med faderen førte blot til en erkendelse af ligheden med denne. Forskellen var, at Anders manglede faderens materielle baggrund, gårddriften, at udvikle sine begreber på, hvorfor de blev hysterisk rigoristiske. Disse Hjarmstader illustrerer således sammen med Veirup'erne nogle vigtige tendenser blandt jyske gårdfolk 1840–1900: Det dybtføjte ansvar for gårddriften, der førte til puritanisme og grubleri og de opsparerede frustrationer, der fandt afløb i råb om retfærdighed og straf.

Jyden Jacob Kristensen Bjerre (1810–91) fra det virkelige liv⁴⁸ slog sig af sociale ambitioner på smugleri og handel. Både han selv

42. Se f.eks. H. F. Feilberg: *Dansk Bondeliv*, 1889, s. 190, 200, 214 og Jens Christensen, anf. værk s. 65.

43. Helene Strange: *Falsters Skræk* i LFHSA 1946–48 og Peter Ludvigsen: *Fattigbander i Folk og Kultur*, 1982.

44. H. F. Feilberg anf. værk s. 148–70; A. F. Schmidt: *Hyrdedrenge og Hyrdeliv*, 1926 s. 30–32.

45. Peder Lykke (*Husmand på Heden*, 1983) fortæller, at på en gård o. 1870 skulle redskabsdele af metal skilles ad hver aften for at ungå, at de hang i vinden og blev slidte (s. 195). Høstakkene skulle også stå snorlige på marken (s. 199), modsat en anden gård, hvor alt var rodet, men hvor man tjente lige så mange penge (s. 221).

46. A. F. Schmidt: *Fra Røj og Ravnholdt*, 1931, s. 62ff.

47. A. F. Schmidt: *Gesten Sogns Historie*, 1955 s. 245f.

48. Jens Sandholm: *Bonde og Handelsmand*, 1948.

og hans forlovede kom fra gårde med store børneflokke og var derfor uden håb om at arve. Selv fik de 17 børn, men det lykkedes ved markedsorienteret gård drift og opsparing at købe tre gårde, og Bjerre fik også tid til forskellige tillidsposter⁴⁹. Modsat andre gårde gjaldt her kun faders vilje. De halv vokne sønner var bange for ham, nærmest underkuede i hans tilstedeværelse og euforisk barnagtige i hans fravær. Udadtil brugte han, modsat andre, aldrig bandeord, men var ordknapp, grublende hvas og svært forståelig på en frygtindgydende måde. Når faderen en sjælden gang mødte en åndsfrænde, kunne han til børnenes undren tale med denne i timer ad gangen.

Særegent var også forholdet til hustruen, til hvem han nærrede en inderlig kærlighed. Hun blev skånet i arbejdet og fik lov til at sove længe om morgenen, hvilket måske var grunden til, at hun kunne afbalancere hans aggressivitet med mildhed og omsorg. Han læste meget og ønskede, at børnene gjorde det samme, og i utilfredshed med skolen tog han dem ud og påtog sig selv undervisningen. Nogle af sønnerne blev som led heri sendt ud som omvandrende kræmmere ligesom faderen engang. De tjente intet ved det, men faderens formål var også, at de skulle vinde verdenserfaring. Det var tiltrængt.

Folk som Veirup og Bjerre findes der en del beskrivelser af⁵⁰, men bemærkelsesværdigt nok kun fra Jylland. Jeg har i al fald ingen fundet fra Lolland. En forklaring på dette vil man finde i den følgende analyse af retsmaterialets oplysninger om spareiver, arbejdspress og kontrol af arbejdskraften.

Sparsommelighed var god tradition, men hvor man tidligere havde sparet på, hvad der måtte købes udefra, begyndte nogle at spare på gårdens egne produkter, f.eks. på folkekosten. Af konflikter mellem voksne tyender og

bonden om dette var der seks i Anst og tre i Nørreherred⁵¹. At klagerne formentlig var berettigede, ses af, at husbond i retten enten nøjedes med at benægte klagen uden at forsøge et modbevis eller helt forbigik den i tavshed⁵². Kosten, der klagedes over, var sammenholdt med den traditionelle kostplan også ret dårlig. Det ses iøvrigt, at klagerne i Anst var flere og af grovere karakter, og at de jyske husbønder syntes at reagere ikke blot med benægtelser, men også med ophidselse⁵³.

En anden måde at spare på var at skille sig af med sygt tyende. Med mindre det selv var skyld i sygdommen, måtte det ifølge loven ikke bortvise, men kunne blive til skiftedag med fuld løn. Det kunne dog ikke nægte at lade sig indlægge på sygehuset, og al behandling var på egen regning. Ikke desto mindre mistænkte husbønder i ni tilfælde i Anst for at løbe fra deres forpligtelser. (Det var som regel sognerådene, der ved retssag søgte erstatning for deres udgifter)⁵⁴. Det går som en rød tråd igennem disse sager, at husbond lagde overordentlig stor vægt på tyendets arbejdsevne. Svigtede den, mente flere gårdfolk, at det var uretfærdigt, hvis de skulle føde på det. Respekten for konventionen om, at husbonden beskyttede sygt tyende, syntes altså ikke stærk blandt jyder. Det ses tydeligt, når man holder det op mod det ene tilfælde, der er i Nørreherred (L 1868/17). Pigen Hanne blev under et besøg hos sine forældre syg og lagdes derfor i seng derhjemme. Husbonden ville heller ikke have hende igen, før hun kunne arbejde. Nogle dage efter gik han dog op til sognets forligsmægler i tyendesager og forhørte sig, hvorefter han meddelte faderen, at han ikke ville se pigen mere. Det ses altså, at han ikke turde indlade sig på konflikt uden rygdækning. Senere bad faderen husbond køre efter læge. Han nægtede, fordi det ikke var hans tur i rækken (som gårdfolkene gik

49. Bjerre merglede f.eks. som den første på egnen, *ibid.* s. 56.

50. Niels Fischer (1810–76) er portrætteret af Poul Lindholm i *Fra Starup Sogn I i Vejle Amts Årb.* 1907.

51. A 1872/80; A 1872/2 og 3; A 1876/15; A 1880/96 og 97; L 1872, 180 og 342; L 1881 i bilagene ang. mejeriejer J. W. Hansen; og L 1882, 231.

52. L 1882, 231 f.eks.

53. F.eks. tyveriklage mod en kokkepige for at have forberedt kosten (A 1876/15).

54. A 1870/53; A 1880/70; A 1885/17 og 18; A 1872/13; A 1872/51; A 1876/102; A 1878/26 og A 1886/24.

efter, når der skulle køres efter læge til husfolk og andre uden heste). Men faderen havde på forhånd sikret sig en seddel fra sognefogden om, at husbond var forpligtet. Seddelen var holdt i generelle vendinger og sagde, at »vi« husbonder jo var forpligtet til at passe på »vores« tyende, f.eks. ved at hente læge. Det står der nu intet om i loven, men fogden fremstillede det sådan, og husbond rettede sig efter ham. Konventionen beskyttede altså tyendet udover loven, og gårdfolk i Nørreherred følte sig åbenbart mere bundet til konventionen end man gjorde i Anst.

Der er også forskelle imellem de to områder, når man studerer retskonflikter om arbejdsydelsen, hvoraf der var fire i Nørreherred og 13 i Anst⁵⁵. Fire af sagerne i Anst opstod ved at husbond beordrede karlene til at fortsætte arbejdet over tiden for at færdiggøre noget eller til det var helt mørkt. Nægteren stod som regel alene, men i et enkelt tilfælde fulgte de øvrige karle trop (A 1871/39), og i to tilfælde hidsede karlen en dreng op mod husbond, når denne gav drengen ekstraarbejde (A 1877/64 og 1879/77). Der var således en vis kollektiv modstand fra

55. Om arbejdstids start og ophør:

A 1868/33,* fæstet pundtærsker forlod ind imellem arbejdet. A 1870/42, karlen gik til middag en dag i høsten, selvom husbond bad karlene arbejde videre. A 1871/8, karlen stod for sent op. A 1871/39, karlen gik til davre, selvom husbond bad karlene arbejde videre. A 1871/42, fæstet mergelgraver på akkord forlod trods husbonds forbud gården på søndage og om natten. A 1873/61, karlen nægtede at stå op en aften for at surre en høstak. A 1877/48 og 54, pigen klagede over, at karlen har pryglet drengen. Husbond syntes det var i sin orden. Senere satte husbond drengen til noget ekstra aftenarbejde. Karlen håntede drengen for at gøre det og bortvist af den rasende husbond. A 1879, 77, en fremmed karl driller af samme grund en dreng en søndag og kommer derfor i klammeri med drengens husbond. A 1882/66, husbonden pryglede drengen for at nægte at arbejde ud over fyraften. A 1883/54, husbond bortviste en dreng for samme forseelse. A 1884/21, karlen ville bl.a. have længere middagshvil. A 1884/79, husbond slog drengen for at forlade arbejdet. A 1886/86, karlen nægtede at stå op en aften og færdiggøre et hølæs.

L 1870/17, karlen nægtede at arbejde for at få husbond til at bortvise sig. L 1870/33,* karlen nægtede at arbejde ud over spisetid. L 1870, 251,* ditto. L 1870/56, pigen nægtede at arbejde en søndag. L 1872, 193, høsthjælpen ville have længere middagshvil. L 1873, 528, karlen rejste fordi der mod lovende ikke var nogen til at hjælpe ham. L 1873, 600,* staldkarlen nægtede at føre heste til marken, da det ikke var hans arbejde om aftenen. L 1873, 629,* karlen nægtede at arbejde en søndag. Karlene tog normalt søndagsarbejdet i stalden på tur. L 1880, 282,* pigen nægtede at malke. L 1881, 124,* karlen forlod trods forbud gården om aftenen, hvor han ellers skulle holde opsyn. L 1882, 231, karlen rejste, fordi han altid fik arbejde om søndagen. L 1885/5, karlen gik ud om aftenen trods husbonds krav om, at der altid var en af karlene hjemme. L 1886/22,* karlen nægtede at arbejde en søndag.

Konflikter om arbejdes indhold og fordeling:

A 1869/57, husbond klagede over, at røgteren havde sat røgterdrengen i arbejde uden at spørge først. A 1873/45, karlen rejste fordi andre havde fået lov at bruge »hans« heste. A 1873/79, forkarlen bortvises for ikke at have holdt orden på folkene i husbonds fravær. A 1876/15, kokkepigen havde forbedret folkenes mad. A 1878/26, pigen nægtede at udføre hårdt arbejde, da hun var syg, og bortvist. A 1878/108, pigen rejste fordi hun blev sat til indendørsarbejde, men var fæstet til udendørs. A 1879/32, karlen rejste da han ikke mente sig fæstet til det arbejde, han blev sat til. A 1884/48, røgteren nægtede at køre mælkespande, da det ikke var hans arbejde.

L 1872, 50,* karlen gik, fordi at bære korn op på loftet ikke var hans arbejde, L 1873, 600,* se ovenfor. L 1874, 46,* forvalteren slog en karl, der ikke havde holdt godt opsyn med hestene. L 1879, 227, karlen gik, da husbond ikke respekterede, at karlen var fæstet som arbejdsleder.

L 1879, 228,* pigen nægtede at lave noget, hun ikke var fæstet til. L 1880, 424,* stuepigen nægtede at malke. L 1883/56 pigen nægtede at malke. L 1884/40 og 48, pigen ville ikke skære hakkelse som var karle-arbejde. L 1884/63,* husbond sagde, at pigen var et svin til at vaske spande. L 1885/22,* staldkarlen nægtede at vaske husbonds vogn, da det ikke var hans arbejde.

Konflikter om arbejdets mængde:

A 1873/89, karlen gik p.gr.af for meget arbejde. A 1875/2, pige ditto. A 1875/83, pige ditto. A 1884/76,* karl bortvist for at arbejde for langsomt. A 1886/109, pige udskældtes for ikke at malke koen »ren«.

L 1869/1,* karl bortvises for ikke at lave nok. L 1873, 528, se ovenfor. L 1876, 367,* husbond overfaldt drengen for ikke at arbejde nok. L 1877, 282,* ditto.

tyendets side. I flere tilfælde reagerede husbond med raseri og vold. Den generelle holdning udtryktes af en husbond, der var ligeglad med, at karlen, der havde sovet over sig, lovede at indhente det forsømte, for han gjorde krav på karlens tid og lydighed, ikke på et bestemt stykke arbejde (A 1871/8). Derfor indstævnedes tyendet i disse og mange andre sager for ulydighed slet og ret, og ikke f.eks. forsømmelighed eller sjusk. De fire tilfælde i Nørreherred var for tos vedkommende hos usædvanligt aggressive husbønder. Hvad der skildte dem fra de jyske, var deres usikkerhed, og at de aspirerede til proprietærtitlen⁵⁶. Mærkeligt passive lod de deres utilfredshed med karlens arbejde bygges op, til det endte i spontant slagsmål.

I det tredje tilfælde (L 1883/34) fik en pige en lussing for at grine af husbønds kritik af hendes arbejde, men han fortrød modsat de andre sin handling. Det fjerde tilfælde var en pige, der nægtede at arbejde en søndag, selv om hun indrømmede at være fæstet til det (L 1870/56). Igen var konflikterne flest og hårdest i Anst, og et vigtigt tema synes at være tidsbegrebet. Man kunne have tænkt sig, at tyendets tidsbegreb var »feudalt«, det vil sige knyttet til konkrete handlinger, men det var ikke tilfældet. Drengene lærte hurtigt at flytte kreaturer på bestemte tidspunkter og fik gerne et ur til konfirmationen. Derimod rummede sagerne hyppigt en konflikt mellem arbejde og tid. F.eks. som vi har set det, når husbond bad karlen gøre et arbejde færdigt efter fyraften, samtidigt med at karlen skulle arbejde fra et bestemt tidspunkt om morgenen. Pigerne ses ikke at have haft de problemer, velsagtens fordi arbejdet fyldte de fleste af døgnets vågne timer, og i et konstant pres, der overflødiggjorde refleksioner over tidspunktet for fyraften.

Konfliktens kerne, bag temaerne, var i de

fleste tilfælde lydigheden overfor husbond. Den var en selvfølge, men næppe i det omfang, som især jyske gårdfolk krævede og gjorde en del ud af at sikre sig. F.eks. kunne de fæste akkordarbejdere og daglejere som tyende. Det er svært at danne sig et overblik over disse hybridformers udbredelse, men de eksisterede allerede i 1840'erne og, skal man tro retsmaterialet, særlig i Jylland. En del var pundtærskere og altså betalt på akkord, men de forsvandt efter 1880 på grund af tærskværkernes udbredelse. Fæstede daglejere, det vil sige med fast løn, uden kost og logi, eksisterede fortsat, og dem fandt jeg ni af i Anst, men ingen i Nørreherred⁵⁷. Nogle husbønder og særlig i Jylland ønskede åbenbart at binde daglejerne stærkere til sig i takt med, at brugen af dem udvidedes. En husbond begrundede ligefrem, at tyendedaglejeren skulle lade 1/3 af lønnen stå inde til skiftedag med, at så løb han ikke, når man havde mest brug for ham (A 1873/27).

Med hensyn til aflønningen af almindeligt tyende var der et modsat pres fra dets side i retning af at få udbetalt lønnen løbende istedet for til skiftedag. Det var naturligt, fordi naturalielønnen i min periode stort set var afskaffet. Omkring 1870 fandtes den kun som en del af lønnen til tyendebørns forældre, og o. 1875 hørte også dette op⁵⁸. Behovet for tøj, forlystelser m.v. krævede derfor forskudsudbetalinger. De var næppe et pekuniært problem for husbønderne, men de svækkede kontrollen med tyendet. I Anst – men stort set ikke i Nørreherred – skete det, at husbønder fremlagde lønregnskaber i retten. Det fremgår heraf, at en del af naturalieøkonomien levede videre i Anst, hvor tøj m.m. brugtes som áconto betaling, og en husbond udleverede endda lillepigens ting i en mængde, så faderen måtte bede ham holde op. Det fremgår også, at forskud var ret almindelige, men

56. L 1885/5 og L 1876, 367.

57. Skudsmålsbogen for Anders Jensen i bilagene til A 1859/2. Han havde siden 1855 levet som fæstet akkordarbejder. Fæstede daglejere: A 1872/80; A 1873/27; A 1876/96; A 1877/91; A 1881/90; A 1882/27; A 1884/64; A 1885/69; A 1886/75.

58. A 1869/22; A 1869/50; A 1871/9; A 1871/72; A 1873/79; A 1874/5; A 1880/91; A 1882/72; A 1883/66. L 1870/56; L 1873, 525; L 1875, 237; L 1879, 213.

at de jyske husbønder til gengæld ville vide, hvad pengene gik til⁵⁹, og det gjorde sikkert en forskel, om man bad om penge til en salmebog eller til en tur i byen. Man var ikke slet så nysgerrig på de større gårde i Anst eller i Nørreherred.

Enkelte husbønder gjorde direkte en del af lønnen afhængig af deres personlige tilfredshed med tyendet⁶⁰. Det var dog alle storbønder og proprietærer, som i flere tilfælde er kendt fra andre sager for at have et dårligt forhold til tyendet – deraf formentligt behovet for kontrol.

Mere almindeligt var, at husbønder søgte at stramme kontrollen ved at begrænse tyendets udgang fra gården. Modsat tidligere skulle fæstede pundtærskere i Anst o. 1850 blive på gården, selvom de holdt pause i tærskningen, og i min periode skulle de også stå til rådighed om aftenen⁶¹. Friheden aften og søndag var altså ligesom det almindelige tyendes⁶². Udgang om natten skulle altid tillades af husbonden, og i konflikter om dette stod tyendet isoleret i forhold til resten af husholdet. Karlene nøjedes som regel med at søge privatliv i karlekammeret, men det var nu ikke mere privat, end at husbond kunne smide deres gæster ud⁶³. Den sociale kontrol med pigerne var endnu stærkere, i og med at de sov i stuehuset og havde mindre fritid end karlene. Hvis de smuttede ud om natten uden tilladelse eller havde karle på besøg, kunne

husbond finde på at stævne dem for »brud på husordenen« eller at låse dem inde om natten⁶⁴. Der er tre-fire tilfælde fra hver af områderne, men de jyske husbønder reagerede igen hurtigere og voldsommere end de lollandske. Det samme gør sig gældende i sagerne om fødsel i dølgsmål. Nørreherred havde et par tilfælde, mens Anst havde fire plus to uskyldigt mistænkte, hvilket viser, hvor nidkære man var i Anst⁶⁵. Pigerne kunne heller ikke regne med den jyske husbonds sympati, hvis det var gået galt. I to tilfælde gjorde husbonden meget ud af at bevare facaden ved at få piger ud af huset, selvom hun i det ene tilfælde svor på ikke at være gravid og hun i det andet tilfælde havde fået veer og derfor måtte føde i en vogn, skrumplende hen ad de mørke veje, hvilket barnet ikke overlevede. Den sidste husbond havde også anklaget sin tjenestedreng for at »jadske med Fruentimmere«⁶⁶.

En anden sagstype havde sin baggrund i, at tyende, når det rejste uden tilladelse, undertiden ikke fik tøj og kiste med. Nogle husbønder fandt nemlig på at beholde ejendelene som pant for en erstatning, selvom det var ulovligt. Ikke overraskende er fire tilfælde ud af de fem fra Anst⁶⁷. Samme forhold ses i tilfældene af vold mod voksent tyende. I otte ud af Nørreherreds 10 tilfælde var husbonden proprietær og kun i to tilfælde bønder. De ni tilfælde i Anst var derimod alle på bonde-

59. Lønregnskaber blev fundet i bilagene til A 1868/66; A 1872/93; A 1873/51; A 1883/46; A 1874/51; L 1875, 285.

60. L 1868/34*; L 1878, 36; A 1879/32*; A 1872/21*; A 1870/70*; A 1879/32; A 1880/78 (Jørgen Elholm, kendt fra mange sager); A 1884/50.

61. A 1868/33, hvor en husmand husker tilbage og A 1876/19, hvor pundtærskeren stævnes for at gå ud om natten.

62. Det vil sige frihed, når husbond gav lov, ellers ikke.

63. Det skete i M 1887/77 og i A 1885/90.

64. L 1871/11, husbond klager over, at pigen flere gange gennem vinduet er taget ud at more sig om natten. L 1877, 105–73, * madmor kaldte de to piger for horer, fordi de havde haft karle på kammeret aftenen før. L 1880, 424*, husbond fjernede to karle fra pigekammeret. L 1883/5, * samme pryglede pige, da han fandt hende i seng med kæresten. A 1879/29, husbond låste pige inde for en sikkerheds skyld. A 1885/57, da pige gik ud trods forbud låstes hun ude. A 1868/66, husbond bortviste pige for trods forbud at have moret sig hos en bestemt høker, der drev smugkro.

65. Uskyldigt mistænkte: A 1876/45 og A 1878/49.

66. Brev fra Ole Hansen, læge i Egtved i bilagene til Anst, 1882. Udtalelsen om tjenestedrengen faldt i en tyendesag i Jerlev-Brusk Herreders jurisdiktion (1874/45).

67. L 1867/20 og 45*; A 1874/33*; A 1875/83; A 1875/97; A 1877/45; A 1878/15; A 1878/46; A 1879/29; A 1885/59.

I Borgerstuen. Illustreret Tidende 1877.

gårde. Volden her var altså hyppigere end hos lollandske bønder, men til gengæld ikke så hård som hos proprietærene, der undertiden helt mistede besindelsen og gik bersærk⁶⁸.

Den lidt vege og fjerne lollandske husbond, der anes i alt dette, havde også anskaffet sig en af de omdiskuterede folkestuer. Mens de i Anst kun fandtes på bondegårde over 8–10 tdr. hartkorn, fandtes de allerede omkring 1870 på alle Nørreherreds gårde undtagen de allermindste⁶⁹. Det er helt sikkert, at de blev brugt, for på de små gårde tog man ofte soveværelse og køkken i brug for at holde familie

og folkehold adskilt under måltiderne. Det er oplagt i denne »folkekarakter« at se resultatet af de mange århundreders stærke godsejerdominans, der endnu ikke kunne siges at være overstået. Den polariserede jordfordeling betød f.eks., at man ikke havde Jyllands mange smågårde, hvorfra tyender kom, og hvorpå mange tjente, og tyender var derfor mere fremmede for lollandske gårdfolk. På et mere generelt plan havde godsdominansen sinket opbygningen af de sociale og mentale strukturer, der sås såvel i jydens behov for at markere sig religiøst og nationalt som i hans vilighed til konfrontation i øvrigt. De fleste hus-

68. Husbond udøver vold overfor voksent tyende: Anst: 1868/60; 1868/40; 1869/33; 1873/71; 1882/7; 1883/46; 1884/2; 1885/17; 1885/62; 1886/87. Nørreherred: 1875, 345*, 1877, 91*, 1877, 210, 1880, 424*, 1881, 55*, 1882, 255*, 1883, 300*, 1883, 346*, 1883/65+67, 1884/63*.

69. Brandforhør. Følgende 17 ud af 20 i Anst havde ingen folkestue: 1870/32+35; 1871/29; 1871/32; 1871/85; 1872/99; 1873/44; 1875/55; 1875/72; 1876/52; 1878/24, 1878/40; 1879/4; 1881/90; 1884/66; 86/81. Følgende 14 ud af 15 havde folkestue: 1869/13; 1870, 281; 1871, 337; 1874, 12; 1874, 62; 1875, 219; 1877, 277; 1879, 185; 1880, 273; samt 1880, 322; 1881, 153; 1882, 215. 1884/55. Kun 1880, 302 havde ikke.

bonder på Lolland optrådte ret passivt i tyendekonflikter og begrundede f.eks. bortvisninger med forskellige praktiske hensyn som driften eller evnen til samarbejde med det øvrige hushold, og kun sjældent med manglende lydighed⁷⁰.

Der var imidlertid også en anden tendens på Lolland. Nogle driftige bønder havde o. 1820–50 samlet jord og sammenlagt gårde, så de endte som proprietærer. Man kan kalde dem bondeproprietærer⁷¹. De befandt sig delvist i et kulturelt ingenmandsland og var derfor ingen elite, blot en mellemgruppe. Selv syntes de, at de var proprietærer. Allerede tidligt i århundredet bemærkedes det, at selvejergårdfolkene i Nørreherred efterlignede de fine, bl.a. ved at konerne kaldte sig »Madam«⁷². Senere anskaffedes polstrede møbler, fjedervogne og andre statussymboler, og selve det landbrugstekniske lod sig også let overføre. De afsløres dog af den betydelige usikkerhed, hvormed de optrådte overfor tyendet, samtidig med, at de søgte at hævde et moralsk bedreværd langt ud over, hvad ægte proprietærer følte sig kaldet til. Når de slog tyendet, var det således skiftevis p.g.a. overtrædelse af seksualnormer og p.g.a. utilfredsstillende arbejdsindsats⁷³. Og det var drenge og kvinder, de pryglede, fordi de almindeligvis var for usikre til at tage konfrontationer med karle⁷⁴.

Husbonderne i Anst viste en helt anden sikkerhed og bestemthed i deres optræden, som følge af den anderledes udvikling af bondekulturen. Grublere og foregangsbønder havde beredt vejen for en jegstyrke, som smit-

tede af på de mange småbønder, på husmandsklassen og herigennem også tyendet. Omvendt var lokalsamfundets elite hverken proprietærer eller bondeproprietærer, men også bønder.

Per Buch af Nørgårdslund i Anst er en god repræsentant for disse tendenser. Han var selvbevidst og ligesom romanfiguren Per Hjarmstad lidt af en særling, hustryran og puritaner⁷⁵. Buch slæbte f.eks. en pundtærsker for retten for at have »forledt« folkene til kortspil, og han fik ham til at love aldrig at gøre det igen (A 1876/19). Broderen Ditlev Buch af Skanderup Nørgård indklagede karle to gange, i begge tilfælde for ulydighed (A 1886/62), og krævede endda offentlig straffesag mod sin røgter for at have puffet igen under et skænderi. Dommeren mente ikke, at en hudafskrabning var nok til dette. Almindeligvis fik Buch'erne dog den lydighed, de afkrævede tyendet. Til gengæld kneb det for dem og deres åndsfrænder med at forstå anderledes tænkende. F.eks. mistænkte de undertiden piger, som de fandt dovne, løgnagtige og forslugne, hvilket nok var rigtigt, for også at være tyvagtige eller gravide, mens pigerne i virkeligheden blot var noget barnligt tungnemme, hvad retten da også fandt ud af straks⁷⁶.

Sønnen til Per Buch, Anders Buch af Geballehave i Anst, var grundtvigianer men lignede i øvrigt sin fader meget, og man kan mene, at det var disse to Buch'er, der inspirerede til romanen »Sind« – jævnfør fornavnene – og ikke Veirup'erne, men ligheden mellem Buch'er og Veirup'er er faktisk så

70. L 1873, 651, f.eks.

71. Det drejer sig om Købelevgård, Frederiksminde, Birkemosegård, Sofiedal, Ohrehavegård og Kathrinesminde. Bondeproprietæren er også beskrevet i Knud Thøgersen: Træk af et langt Livs Oplevelser 1931, s. 42ff, fra Salling, et godsdomineret område.

72. Bidrag til Kundskab om de danske Provindser, b.19 v. J. P. Hage, citeret i A. Th. Simonsen, anf. værk s. 122 note 50.

73. L 1877, 105, Brunsvang; L 1883/5, Købelevgård; L 1880, 424, Købelevgård, se note 64.

74. Af Nørreherreds 11 tilfælde af vold (note 64) var de 7 hos bondeproprietærene på Brunsvang Mariendal, Købelevgård og Vejløgård.

75. A. F. Schmidt 1925 anf. værk s. 211. Per Buch måtte føre injuriersag for ikke at blive kaldt »et gammelt vrøvlehoved« (Jerlev-Brusk 1881/1).

76. A 1875/4, husbond mente at pigen var doven løgnagtig og nok også tyv. Ved trusler fik han den enfoldige pige til at tilstå, hvad han lagde hende i munden. A 1873/97, ditto. Se også note 65.

stor, at det blot bekræfter den generelle tendens.⁷⁷ Anders Buchs tre klager over tyende gik som faderens på manglende lydighed. Klagerne skrev han, som noget særligt egenhændigt og i typisk skriftsprog⁷⁸. Ifølge disse var karlens manglende lydighed og »høflighed« uretfærdig over for husbond, og når alene karlen var skyld i et uheld med en høstmaskine, burde karlen erstatte tabet. Råbet på retfærdighed antyder, at også de jyske husbønder havde en svag side. Der kan tænkes flere grunde til at den dukkede op her i 80'erne. Der var sikkert mange gårdfolk, der følte landbrugskrise og lønstigninger slå ned på sig uden varsel – som prygl af Per Hjarmstad. Det dybtfølte ansvar for gårdens drift gjorde dem meget optaget af skyld og især af andres. Anders Buch var dertil svagere end faderen, så istedet for at tage konfrontation med karlene på stedet anvendte han retten som sanktion. Her var han til gengæld hård, klagede over ikke at være blevet tiltalt »De« og ville ikke indgå forlig. Den større svaghed skyldtes formodentlig også, at Anders som andre i sin generation var hjulpet til sin gård af forældrene, grublergenerationen. Sønnerne manglede fædrenes hårdt tillærte, solide autoritet, og balancen forskubbedes derfor fra selvsikker magtudfoldelse hen imod skinger selvretfærdighed, fra stærke ord og handlinger hen imod råb om retfærdighed. Materialet har givet flere små portrætter, der støtter dette billede⁷⁹.

Tyendet

For at forstå tyendets holdninger i alt dette må man forstå, at tyendetilværelsen var en naturlig oplæringsproces til det senere liv i

husmandsklassen. Her kunne det blive beskæftiget i en bred vifte af arbejder, f.eks. bissekræmmeri eller med egen eller andres jord, på teglværk, i småhåndværk m.m. Det deciderede landhåndværk var ganske vist på retur under det massive tryk af industrielt forarbejdede varer, og samme vej gik det for bissekræmmerne,⁸⁰ men der var stadig alternativer til jordbrugsarbejde. Et godt eksempel på dette er husmand Peder Lykke, der i 1890'erne som mange i sin generation af husfolk blev fuldtidsjordbruger og desuden præmiehusmand. De første år, efter han havde giftet sig, arbejdede han nemlig, ligesom sin far, på teglværk om foråret og med væv, hornskeer og dagleje resten af året, og det var, hvad han altid havde ønsket sig⁸¹. Arbejdet ude var som regel akkordarbejde, også på teglværket, hvor han var murerhåndlanger for en ven, med hvem han udgjorde et selvstændigt sjak⁸². Han var altså vant til en høj grad af selvorganisering i arbejdet. Et arbejde, han derfor kom til at hade, var på et inddæmningsprojekt. Her gravedes under opsyn, som det var almindeligt med den slags arbejde, og i et jævnt, fast tempo, som folkene søgte at presse nedad. Lykke kunne ikke føle nogen frihed, lyst eller energi i den slags arbejde⁸³. Bedømmelsen af dagleje afhang altså først og fremmest af arbejdets organisering, og så var det mindre vigtigt, om det var i landbrug eller ikke.

Lykke havde også tjent på bondegårde. Til en af dem ankom omkring 1870 en forvalter, der var oplært af den store E. Tesdorph på Falster, og han søgte nu at gennemføre øget tempo og kontrol under sin stok og kommando. Hele folkeholdet blev dybt forarget, mistede arbejdslysten og rejste til skiftedag, for den slags gik måske på Lolland-Falster,

77. De egenhændigt skrevne klager var med små begynde sesbogstaver og bolle-å, hvilket var grundtvigianske kendetegn.

78. A 1876/48; A 1885/43; A 1886/66.

79. Jeg må her henvise til specialet.

80. Jens Sandholm (anf.værk) måtte opgive karrieren som bissekræmmer.

81. Peder Lykke, anf.værk s. 133.

82. Ibid. s. 65f.

83. Ibid. s. 244.

men ikke blandt frie jyder! Et andet tyende, Otto Korsgård, havde samtidig en lignende oplevelse i Anst med en forvalter fra Lolland⁸⁴. De to forvaltere var typisk nok i begge tilfælde tvunget til at hente nye folk fra fæstkontoret, for almindeligt tyende ville simpelthen ikke arbejde på den måde.

Et lignende forhold sås i stor skala indenfor malkningen. Piger på bondegårde skulle malke fem-otte køer hver, men på de store gårde 15–20, og køernes mælkeydelse steg og steg. Ingen piger syntes særligt godt om malkearbejdet⁸⁵ og derfor allermindst når det var på herregårde, hvor det blev et specialarbejde, monotont slidsomt og hyppigt under kontrol og opsyn⁸⁶. At »ordentlige« piger ikke tog den slags arbejde, gjorde selvfølgelig kun malkepigerens rygte endnu værre. Ligeså upopulært var det voksende arbejde med roer⁸⁷. Meget var det vel endnu ikke, men allerede i 80'erne kunne fæstemænd lokke piger til store gårde med, at som kokkepiger her kunne de undgå at komme i roerne, hvilket var umuligt på bondegårde. De store gårde løste som bekendt problemet med polakker og huskoner, men det blev også hurtigt nødvendigt på nogle af Nørreherreds bondegårde at fæste svenske piger til roerne⁸⁸. Både malkning og roer var i vækst med hensyn til omfang og driftsøkonomisk betydning, og samtidigt var det på disse områder muligt at samle arbejderne under opsyn, for på den måde i overensstemmelse med tidens ønske at gøre arbejdet kalkulerbart. At arbejdet derved umenneskeliggjordes, var ikke et problem, der overvejedes, men fandt sin naturlige løs-

ning ved, at det blev overladt kvinder, børn og udlændinge.

I det følgende vil jeg søge at forbinde denne udvikling med klagerne over tyendets troløshed, dovenskab m.m. Imod klagerne taler umiddelbart, at tyendets almindelige ønske om at blive jordbruger nødvendigvis måtte lægge et pres på dets evne til opsparing, arbejdsdisciplinering og given afkald på materielle goder. Den puritanske livsholdning, som vi kender fra gårdfolkene, havde også et solidt tag i husfolkene. Husfolkenes stadig ringere sociale kår gjorde det imidlertid stadig sværere at blive jordbruger, og at mange frafaldt håbet om eget hus eller blev tvunget fra et og tilbage i tyendets rækker, er utvivlsomt.

Eksempler på dette findes i de ganske vist få papirer i retsbilagene, der er affattede af tyender eller husfolk⁸⁹. Der er en bitterhed og tilsyneladende selvfornægtelse, som også kendes fra visse trykte erindringer⁹⁰. Selvfornægtelsen var dog mest af taktisk natur, afpasset papirets natur af moralsk forsvarsskrift, hvor jeg'et i høj grad er til stede i holdningen til omverdenen og dens personer, der ses som ansvarlige for alle de ulykker, der har ramt det.

Med bitterheden var der grobund for en subkultur, hvor stræbsomhed, arbejds- og seksualmoral blev mere slap. Var det mon den slags tyender, der var årsag til alle klagerne? En konkret klage var det f.eks. at dårligt tyende skiftede for ofte, og at det blev værre og værre⁹¹. Det modsiges dog af retsmaterialet hvoraf det fremgår, at tyendet skiftede med omkring 1,25 års mellemrum i snit i hele

84. A. F. Schmidt 1925, anf.værk. Otto Korsgård binder her forholdene sammen, idet han siger: »Vi havde en dygtig Forkarl, ingen Forvalter, og Gaarden blev drevet mønsterværdigt. Siden fik vi en Forvalter, der havde været paa Lolland paa en rigtig Bulegaard. Han skyndte at faa os alle bort, og der kom det værste Rak ind istedet«.

85. Andrea E. Sørensen: En Daglejerkone fortæller, i Fra Holbæk Amt 1943, s. 124–28.

86. Jerlev-Brusk 1883/1; L 1874, 23; L 1880, 282 for kontrol.

87. 1881 var der kun roer på 1% af arealerne i mine områder, mens tallene 1888 var 4 i Anst og 8 i Nørreherred. Stat.Tav. IV, C, 4 og IV, C, 7.

88. L 1884/55, en gård på 58 tdr. land havde 2 svenske piger til roerne og en dansk på 15 år til malkning.

89. I bilagene til Anst.: 1868/6; 1868/66; 1868/44; 1870/42; 1872/80; 1875/30; 1877/51; 1878/56; 1884/14; 1885/57; 1885/115. Nørreherred: 1875, 352; 1877 (Bolette Nilsen); 1881 144. 1882 286. 1883 274. Af ikke retsindlæg: i bilagene til A 1878/47; A 1879/94; A 1884/29.

90. F.eks. Peter Andersen i Tre danske arbejders Erindringer, 1925.

91. Klagen findes også i mange gårdfolks erindringer.

perioden og i begge områder⁹². De skrevne erindringer angiver nogenlunde samme varighed⁹³. Der var store udsving mellem de enkelte tjenester, fra 4 år det ene sted til måske ½ år det næste, men det bør ikke undre os, da tjenesterne var en uddannelse og en indkomstkilde og ikke et mål i sig selv.

Samtiden hævdede også, at dårligt tyende var et resultat af mangelfuld opdragelse, og noget var der om det. Opdragelsens krumtap var deltagelsen i arbejdet, som startede senest, når barnet kom i tjeneste som 10–14 årig. Havde det ikke slægtninge i nærheden, knyttede det sig naturligt til f.eks. en madmoder, datter eller et andet tyende, der kunne give det protektion og dermed indføre det i hierarkiet⁹⁴. Gode børn gav sjældent deres husbond problemer, for de kendte og accepterede deres plads. Når de nævnes i retsmaterialet, er det, når de har klaget til forældrene, der så har stævnet husbond⁹⁵. Men der nævnes selvfølgelig også andre, »dårlige« børn. Både drengene og pigerne i disse sager reagerede spontant og var sjældent i stand til at overskue konsekvensen af deres handlinger. I de fleste tilfælde var det »dovenskab«, d.v.s. manglende arbejdsmotivation, og »forlystelsessyge«, d.v.s. manglende puritanisme, der hang tæt sammen med, for drengenes vedkommende, ulydighed og for pigernes løgnagtighed og slikkeri (smugspiseri)⁹⁶. Pigerne havde altså de samme problemer som drengene, men protestens form var mere passiv. Fælles for disse børn var deres urolige

opvækst. De var måske født i fattighuset, eller familien var blevet splittet ad af fattigdom, sygdom eller død⁹⁷. Man kan derfor ikke hævde, at børn udgjorde noget massivt problem for husbønderne. Problembørnene var heller ikke kun et produkt af det dårlige forhold til husbonden, som det ellers hævdedes af bl.a. Jeppe Åkjær, der mente, at især husbønders vold mod tyendebørn var skyld i mange kuldsejlede skæbner. Vold præger børn for livet, og de skrevne erindringer kredser da også om de følelser, som barnet fik ved sin første lussing. Officielt nægtede gårdfolkene dog, at Jeppe Åkjærs kritik havde noget på sig, og retsmaterialet synes at give dem delvist ret.

Jeg har fundet 17 sager, hvor forældre klager over husbonds vold, men heraf var de 10 på godser og mindst 8 hos husbønder, der fra andre sager vides at have været let ophidselige. Pryglene blev som oftest udført med stok eller med knytnæveslag i hovedet og lignende, og dette ville forældrene altså ikke acceptere. Jeg har dog også fundet 12 sager, hvor husbond har slået et tyendebarn, men hvor der ikke blev klaget. Det skyldtes at volden i disse tilfælde havde en mere afdæmpet form, f.eks. lussinger eller slag i bagdelen. Det kunne forældrene godtage, med mindre der ligefrem blev blå mærker. Den grove vold blev i reglen udført af proprietærer eller bondeproprietærer, mens gårdfolk holdt sig til lussinger m.v.⁹⁸ I flere tilfælde prøvede bonden endda et privat forlig, eller han under-

92. I materialet findes 88 forsørgelsesforhør, d.v.s. en opremsning af tjenestesteder og varighed til oplysning for fattigvæsenet. Personernes forældre var ikke overraskende næsten alle husfolk og de selv tyender eller daglejere, hvilket gør forhørene til et både repræsentativt og næsten statistisk materiale.

93. Peder Lykke, anf.værk, f.eks.

94. Det ses i en lang række erindringer fra tyendeårene. I A 1877/48+54+69 taler voksent tyende tjenestedrengens sag overfor husbond.

95. L 1867/20+30+45; L 1882, 246; L 1882, 263; A 1875/2; A 1877/48+54+69; A 1878/105; A 1879/29; A 1883/64; A 1884/29; A 1886/115.

96. L 1869, 122, drengen på 16 år havde sex med en ko, var født i et fattighus og faderen var nu røgter. L 1874/99, drengen på 17 år havde sin mor boende på fattiggården. L 1874, 160, den 15 årige pige havde kun en plejemoder og havde knyttet sig til en berygtet huskone. L 1877, 282+367 og 1878, 9 og 1880, 302, drengen født uægte og opvokset hos morfar. Begyndte tidligt at stjæle, først småting spontant, senere større ting ved indbrud m.m. A 1885/27, pigen uægte født. A 1881/10, ingen mor.

97. Pigerne i A 1873/97 og 1875/4 var løgnagtige, slikne og dovne, men ikke som husbond troede tyve.

98. Husbond udøver vold mod børn, hvor forældrene klager: Anst: 1874/67; 1876/48; 1877/48+54 1878/56; 1879/69; * 1881/10 1883/46 1884/79; * 1885/17+18. Nørreherred: 1877, 282*; 1879, 213*; 1881, 127*; 1882, 218*; 1883/5.* Hvor der ikke klagedes: Anst: 1873/27; 1875/30*; 1877/35; 1877/61 1878/15 1879/45. Nørreherred: 1874, 62; 1874, 99; 1876, 367*; 1880, 273; 1882, 246; 1882, 255*.

Kartoffeloptagning. Illustreret Tidende 1884.

drev volden eller benægtede helt, at den havde fundet sted, selvom han efter lovens ord havde lov til at slå, næsten uden begrænsninger⁹⁹. Selvom der altså var en vis voldsanvendelse overfor børn, og problem-børnene derfor risikerede at blive yderligere forbitrede og marginaliserede, tyder intet dog på, at volden var et udbredt fænomen, i al fald ikke hos bønderne.

En mere generel kilde til problemer kan man istedet søge i den stadig større afstand mellem tyende og gårdfamilie i perioden, både med hensyn til formue, livsudsigter og konkret dagligdag. Her tænker jeg ikke blot på folkestuerne. Nørreherreds tyender tilbragte efterhånden også en stor del af fritiden udenfor husholdet – på smugkro, hos be-

kendte i fattighuset eller hos husfolk i nærheden, som var arbejdskammerater eller slægtninge¹⁰⁰. Den samme tendens til faktisk adskillelse i fritiden kom også til Jylland i 1880'erne, men i min periode mærkedes den ikke¹⁰¹. Det siger sig selv, at adskillelsen måtte gå hånd i hånd med en tendens til adskillelse af arbejds- og fritidssfære, for de nye fritidsaktiviteter savnede båndet mellem arbejde og rekreation, der før havde været almindeligt. Tendensen fuldbyrdedes på de store gårde og ved entreprenørarbejderne, men den lå egentlig bondelivsholdningen fjernt og kan kun have tiltalt de gårdfolk, der ønskede at ligne proprietærerne, og det vil sige i Nørreherred og andre godsdominerede områder. Set fra tyendets side var det manglende samvær ikke

99. Husbond nægtede i retten at have slået: L 1874 99 og L 1882, 246. Privat forligsforsøg i A 1879/45.

100. L 1880, 27; L 1881, 153. Gårdens to karle tilbragte det meste af fritiden hos nogle husfolk i nærheden. Husbond vidste ikke engang, at de to røg tobak. L 1869, 9, pigen var i fritiden hos naboen, en skomagerfamilie, hvor hun strikkede, mens mændene spillede kort m.v. Her vidste man godt, at hun havde en kæreste, ikke på gården.

101. Om Jylland se A. F. Schmidt: Djurslandsk Landsbyliv, 1964, s. 87 og Mikkel Christensen: Min lille Verden, 1967, s. 98.

i sig selv et problem. Folkeholdet kunne sagens passe sig selv og arbejdet, uden at forfalde til det umoralske liv, som herregårdstyende så ofte anklagedes for. Problemet var snarere, at sammen med den adskilte fritidsfære på mange gårde kom også en stærkere underordnelse i arbejdet, og det havde almindeligt tyende meget svært ved at acceptere.

Det fremgår tilfulde af retskonflikterne om løn, kost, arbejdstid og arbejdspligternes fordeling. Lønnens størrelse var af stor betydning for tyendet, og man skulle derfor tro, at der ofte var konflikter om dette, men det ses kun at have været tilfældet i i alt syv sager. Lønnen aftales nemlig på fæstetidspunktet, og det stred afgjort mod god opførsel at løbe fra aftalen. Sagerne var på seks store gårde og hos en enkelt bonde, og fem af dem var hos lollandske husbønder, der fra andre sager er kendt for en aggressiv og nedladende holdning til arbejdskraften¹⁰².

Konflikter om kosten var hyppigere, for smag og behag varierede, og husbønder var undertiden noget nærige¹⁰³. For tyendet var måltiderne dagens højdepunkt, og traditionelt stilledes visse krav, hvis opfyldelse havde stor betydning for gårdens rygte. 11 konflikter fordelte sig på fire i Anst, hvoraf to bønder, og syv i Nørreherred, heraf fem på store, berygtede gårde. Der er heller ingen tvivl om, at kostproblemet var størst på de store gårde. F.eks. blev kaffe efterhånden almindelig på bondegårdene, mens den på de store gårde var en søndagsluxus. Omvendt begyndte godsejerne tidligt at bruge amerikansk svinefedt på hverdage, hvad de færreste gårdfolk kunne finde på, og skære ned på de traditionelle kødretter til fordel for de traditionelle grødretter. Noget alvorligt stridsemne var kosten dog ikke.

Alvorligere var det at trodse husbonds ret til at afgøre, hvornår arbejdet skulle starte og slutte. Arbejdsvægring var bortvisningsgrund og en alvorlig tilsidesættelse af konventionens normer. Alligevel var der 14 tilfælde i Anst og 15 i Nørreherred¹⁰⁴, alle med karle. I syv eller halvdelen af de jyske tilfælde var det husbond, der pressede for at få udført ekstra arbejde¹⁰⁵. Tyendet i disse sager synes ikke at have haft tilpasningsvanskeligheder i øvrigt, og konflikternes brændstof var først og fremmest husbonds voldsomme reaktion på arbejdsvægringen. I tre af de andre konflikter var det dog tilpasningsvanskelige tyender, og de fire sidste foregik på store gårde¹⁰⁶. Disse lignede meget de hele 11 ud af 15 tilfælde på Lolland der også var på store gårde. Anledningen i disse sager var ikke, at husbond stillede vidtgående krav, og tyendet havde sjældent klare argumenter for vægringen, der mere var præget af mut vrangvilje end af aggressivitet¹⁰⁷. Når tyendet brød normerne for god opførsel, var det altså næsten altid på de store gårde, og det kan ikke overraske, for det var her, at de udsattes for stokketempo og overvågning. Arbejdsvægringerne må derfor også ses som en protest over mere generelle forhold.

Mønstret gentages i gruppen af konflikter om arbejdspligternes indhold og fordeling. Der var 10 i hvert område, hvoraf på store gårde to i Anst og 10 i Nørreherred. I tre af de sidstnævnte var det karle, der ikke ville udføre arbejde, som de ikke mente at være fæstet til¹⁰⁸. Det lyder umiddelbart »vrangvilligt«, og nogle af karlene behandlede også dyr og maskiner med en tydelig ligegyldighed¹⁰⁹. I to tilfælde nægtede også piger at parere ordre: En ny forpagter på et ellers fredeligt gods stævnedes en pige, men gav sig delvist i retten,

102. Konflikter om løn: A 1886/44; L 1870/60; L 1873, 526; L 1874, 67; L 1875, 240; L 1883/94.

103. Konflikter om kost: A 1872/80; A 1880/76; A 1880/96. L 1872, 180; L 1874, 184; * 1880, 270; * L 1882, 231*; L 1885/69 til 72*.

104. Se note 55.

105. Anst: 1870/42; 1871/39; 1877/48+54; 1879/77 1882/66; 1883/54; 1886/86.

106. Store gårde: A 1868/33; A 1873/61; A 1874/79; Jerlev-Brusk 1880/3.

107. L 1870/17; L 1872, 193; L 1873, 600; L 1873, 629; L 1881, 124 og M 1887/77. I alle tilfælde var tyendets argumenter ret tynde, til gengæld var der hverken vold eller råben fra dets side.

108. Se note 55 om arbejdes indhold og fordeling.

109. L 1874, 16, to karle kom op at slå og lod deres heste løbe bort imens.

mens en mindre proprietær pryglede sin stuepige til at malke¹¹⁰. Baggrunden for hendes modstand var, at det var ydmygende for en stuepige at blive sat til at malke, og her er nøglen til flere af konflikterne. Hvor sagsforholdet er klart belyst, ses det, at arbejdet, som karlene nægtede at udføre, ofte var degraderende og ment som afstraffelse. Når forkarlen på en stor gård blev sat til at feje gårdspladsen (A 1873/79), eller en staldkarl sat til drengs arbejde (L 1873, 600), var det efter den klare arbejdsdeling, der herskede i landbruget, ydmygende, og nogle godsejere (som ejeren af Helgenæs i Nørreherred) anerkendte også åbent, at tyende kun burde sættes til arbejde, som det var fæstet til (L 1872, 50).

Mens de store gårde i de to områder således ligner hinanden, gør de små det ikke. I to tilfælde af otte om arbejdspligtens indhold fundet hos bønder i Anst, stævnedes husbond tyendet for tyveri ved at have givet henholdsvis kørne og tyendet for megen mad¹¹¹. Nørreherred har ikke den slags tilfælde. I to af de øvrige var det husbond, der ville presse mere arbejde igennem, som vi før har set det (A 1878/26 og A 1879/32).

Et sidste aspekt af arbejdet var dets tempo. Seks af otte fundne konflikter var på større gårde, og typisk nok »løste« arbejdslederen konflikten med vold i de tre¹¹². I de to tilfælde på bondegårde (den ene husbond titulerede sig dog proprietær) brugte begge bønder vold (L 1883/34 og A 1886/109), så der har formentlig også været andre konflikter involveret. Tempoproblemet var størst i monotont arbejde som malkning. Tre piger blev bortvist eller slået, fordi de malkede for langsomt¹¹³, og to af de tre piger, der forlod deres plads på grund af arbejdspresset, nævnte udtrykkeligt malkningen som årsag¹¹⁴.

Sammenfattende kan det siges, at de fleste

tyendekonflikter opstod, hvor udviklingen gik tyendet imod. Særlig på godserne blev større dele af arbejdet stadig mere monotont og afhumaniseret parallelt med den samtidige udvikling i de industrielle byfog. De mindre gårdfolk på Lolland var ret tilbageholdende i alt dette, mens de jyske var ganske aktive. De søgte ikke som bondeproprietærene at indføre metoderne fra de store gårde, men udnyttede snarere den stærkere stilling, som udviklingen havde givet gårdklassen, til at presse mere ud af arbejdskraften. I og med at de ikke brød totalt med bondelivsholdningen, gav det tyendet visse muligheder for modspil indenfor en fælles forståelsesramme, hvilket velsagtens lagde en dæmper på de værste konflikter. Omvendt prægedes godserne af kommunikationsbrist og ligefrem kultursammenstød, og resultatet blev ofte, at folkehødet udviste en generel uvilje overfor ledelsen. Karlene, der var de mest udfarende, kunne demonstrere næsten destruktive lyster overfor dyr og redskaber, mens pigerne begrænsede sig til den mere passive protest der lå i at forlade tjenesten i utide, være sløv m.m. Det er vel grunden til, at de to brændpunkter, roer og malkning, ikke er mere fremtrædende i retsmaterialet, end tilfældet er.

Disse forhold kaster også lys over tidens mange angreb på herregårdstyendet for at være børster, umoralske m.m. Nok fungerede herregårdene som opsamlingssted for sværttilpasselige emner, og især under indtryk af gårdfolkernes tiltagende puritanisme, men problemerne med sløvhed, sjuksk og uvilje kan i lige så høj grad føres tilbage til godsejerne selv og deres holdning til arbejdskraften. Tyendets kraftigste protest var afvandringen til USA, der i 80–90'erne var blevet et reelt alternativ til livet som landarbejder. Måske den tilbageværende del af tyendeklassen fik en »tungere« ende, men til gengæld reduceredes

110. L 1879, 228; L 1880, 424.

111. A 1869/57 og A 1876/15.

112. Volden var i L 1876, 367; L 1877, 282; L 1880, 282. De tre øvrige sager fra store gårde: A 1884/76; Jerlev-Brusk 1883/1 og L 1869/1.

113. A 1886/109; Jerlev-Brusk 1883/1 og L 1880, 282.

114. A 1875/2 og Jerlev-Brusk 1875/2.

arbejdsløsheden, og det blev muligt for tyendet ikke blot at opnå lønstigninger, men også med større kraft at stritte imod den tiltagende underordnelse. Resultatet blev – bag ved bulderet om det troløse tyende – en cementering af adskillelsen af arbejds- og fritidssfære på de store gårde, og på de små dels en lignende tendens, dels en begyndende tilnærmelse, f.eks. ved at fæste folk, der havde været på højskole eller var slægtninge eller venner.

Tyendet og dets holdning til arbejdsorganiseringen havde sin plads i alt dette. Det var med den holdning som udgangspunkt, at det valgte erhverv, ligesom den langt hen ad ve-

jen bestemte dets optræden i konflikterne med husbond. Begge dele var medvirkende til, at arbejdet på herregårdene kom til at ligne industriarbejde og at mange landarbejdere foretrak at emigrere til USA fremfor at påtage sig den slags. Alt var ikke idyl på bondegården, men bondelivsholdningen lå med hensyn til arbejdsorganiseringen langt tættere på menneskets naturlige behov for selvstændigt udtryk i arbejdet, end den borgerlige og for den sags skyld også socialistiske økonomiske videnskab forstod dengang, eller forstår endnu i dag.

Debat

Helle Askgaard

De nye byer

En mand læner sig op ad sin cykel. Bommen er gået ned. Det er koldt i vejret, han har støvler på, og har stukket den ene hånd i lommen. Han ser frem for sig. Ikke en vind rører sig, og der er intet, der bevæger sig. Sådan har L. A. Ring set Hedehusene 1914 på billedet »Når toget ventes, jernbaneoverkørsel ved Roskilde Landevej«. Maleriet er anvendt til forside på denne første vægtige bog, udsendt af Stationsbyprojektet, der blev sat i værk af Statens Humanistiske Forskningsråd i 1980¹. Selve hovedteksten er på næsten 500 s., hvortil kommer et solidt bibliografisk apparat. Bogen er smuk og meget velillustreret, et vidnesbyrd om et frugtbart samarbejde med lokalarkiver rundt omkring i landet.

Stationsbyprojektet har til formål at undersøge de danske stationsbyers historie, anføres det i forordet. Foruden denne lidt brede formulering oplyses til sidst, at et af denne bogs formål har været at vise, at de originale folketællingslister er et vigtigt kildemateriale til lokal- og rigshistorie.

Bortset fra lokalhistorie inkl. købstadshistorier, har byhistorie ikke haft nogen fremtrædende plads i dansk historisk forskning. Det er mest geografer som fx Aage Aagesen og Viggo Hansen, der har arbejdet med byernes udvikling i et historisk perspektiv. Som basismateriale har de oftest benyttet det fylde statistiske materiale, som Danmarks Statistik har offentliggjort gennem tiden. Et af problemerne ved at benytte dette er, at defini-

tionerne skifter gennem tiden. Men det er dog næsten altid muligt at konstatere, hvordan definitionerne har været til forskellige tider. Med erfaring og resignation bliver de fleste i stand til at arbejde med begrænsningerne, tage deres forbehold og arbejde videre med det tilgængelige materiale.

Forfatteren er historiker, og har måttet tilægge sig en byhistorisk teori og det statistiske begrebsapparat på de 1½ år, han var ansat ved projektet. Men den fortrolighed, som man får ved længere tids træning, har han ikke opnået, selv om han har fortsat arbejdet ud over de 1½ år på projektet, og det går igennem mange steder i bogen. Han magter fx ikke at fastholde sine definitioner. De samme betegnelser anvendes ofte med et forskelligt indhold. Det virker forvirrende på læseren, og er med til at forplumre undersøgelsesresultaterne.

Til gengæld må forfatteren roses for sit ønske om at gå i dybden. Få geografer ville turde binde an med de primære folketællingskemaer. Men dette hestearbejde har forfatteren kastet sig ud i, og også opnået nogle resultater, selv om man kan diskutere, om behandlingen af disse tællinger har været hensigtsmæssig.

Fra den tidligste Danmarkshistorie kender man to bybegreber: landsbyer og købstæder. Landsbyerne var en samling gårde eller huse, hvor så godt som alle levede af landbrug. Desuden kunne der være en præst eller en smed, men de fleste fornødenheder blev dækket af beboerne selv. Købstæderne var en større samling huse, der juridisk adskilte sig fra deres omgivelser. Købstæderne havde

1. Niels Peter Stilling: De nye byer. Stationsbyernes befolkningsforhold og funktion 1840–1940. Selskabet for Stationsbyforskning 1987. 579 s. ill. Kr. 316,–

særlige juridiske rettigheder udstedt af kongen, fx handels- og handelsmonopol. Købstæderne havde med andre ord, hvad vi i dag ville kalde *byfunktioner*. Købstæderne var beskyttet af de såkaldte læbælter. Bønderne måtte ikke handle med andre end byens borgere i en afstand af 2 mil fra byen, og håndværkere måtte ikke nedsætte sig nærmere end 1½ mil fra byen. Ved næringsloven af 1857 bortfaldt de fleste af disse bestemmelser.

Allerede før 1857 var en ny bytype under dannelse. Statistisk set går der altid en rum tid fra et fænomen opstår, og til det bliver registreret. De nye byer blev første gang registreret officielt i 1901 under betegnelsen »bymæssige bebyggelser«. Kravet til disse var en vis størrelse, der som regel har været 200 eller 250 indbyggere, – og desuden blev der stillet krav om, at bebyggelsen skulle adskille sig fra en landsby m.h.t. bebyggelsens sammenhængende karakter og med hensyn til erhvervsfordeling og forretninger. Disse to krav, en vis *størrelse* og en vis *funktion* varede ved til 1960. Siden da har bystørrelsen været defineret med 200 som undergrænse, og man har undladt funktionskravet.

N. P. Stilling har fundet, at begrebet »bymæssig bebyggelse« var en uhåndterlig benævnelse, og derfor har han foretrukket at anvende betegnelsen »stationsbyen« for de nye byer, vel vidende at en del af de nye byer ikke havde og aldrig fik station. Betegnelsen Stationsbyen har vundet folkelig udbredelse, da jernbanens tilstedeværelse har været det mest synlige og karakteristiske træk ved de nye byer. Derfor har jernbanens tilstedeværelse ofte været nævnt som direkte årsagskabende for den nye byvækst, uanset at en del af den moderne udvikling var i gang inden jernbanens oprettelse.

Forfatteren mener, at en firkantet definition vil virke som en hæmsko. Han mener, at det er meningsløst at fastlåse sig på et bestemt befolkningstal ved en definition, når man arbejder med tiden 1840-1940. Derfor vælger han, at overgangen fra landsby til stationsby eller bymæssig bebyggelse skal afhænge af, at *mere end halvdelen af befolkningen skal leve af andet end landbrug med tilhørende præst, skolelærer og smed*. Den beskrevne bytype bliver

yderligere defineret således: *En tættere bebyggelse opstået i 1800-tallets anden halvdel eller i begyndelsen af dette århundrede uden for kystområderne og i reglen ved en jernbane*.

Allerede her har forfatteren indsnævret sit undersøgelsesområde, idet kystbyer ikke må komme med. Undersøgelsesområdet bliver yderligere indsnævret af, at Sønderjylland og Bornholm fravælges, og desuden det vestlige Jylland. Bornholm argumenteres der ikke for, Sønderjylland begrundes i, at området ikke var en del af Danmark i hele perioden, mens Vestjyllands udeladelse forklares ved, at dette område var så forskelligt fra det øvrige land, at en undersøgelse, som fordrer et ensartet sammenligningsgrundlag ikke er gennemførlig. Et andet sted begrundes den vestjyske udeladelse med, at der er en endnu uafsluttet etnologisk undersøgelse i gang i denne landsdel. Men denne undersøgelse er ikke etnologisk, – og hvad den første forklaring angår, antager forfatteren på forhånd, at Vestjylland er anderledes. Desuden er også undladt forstæder, dobbeltbyer og en gruppe han kalder »rene fabriksbyer«, fx Assens (Mariager fjord), Ørsted, Brobyværk. Konkluderende kan siges, at af de 233 officielt registrerede bydannelser inden for undersøgelsesområdet er medtaget 32 sjællandske og 67 jyske. Den officielle statistik er desuden suppleret med 41 bymæssige bebyggelser efter forfatterens skøn. Det er ikke muligt ud fra bogen at bedømme, i hvilken grad de udvalgte lokaliteter er repræsentative. De udeladte lokaliteter er karakteriseret ved en anderledes historie eller en beliggenhed, der på forhånd forekommer anderledes end øerne, Øst- og Nørrejylland uden for kysterne. Spørgsmålet er så, om disse udeladelser ikke vil indskrænke det bæredygtige i forskningsresultaterne på forhånd?

Den tidsmæssige afgrænsning begrundes i, at folketællingerne for alvor begynder 1840, mens 1930 er det sidste år, hvor tællingerne er tilgængelige, grundet på 50-års forældelsesreglen.

Da undersøgelsen skal begynde 1840, og de bymæssige bebyggelser først er registreret fra 1901, er der et påtrængende problem: Hvordan skaffe viden om de manglende 60 år? Ved

at gennemgå de tre første Trap-udgaver er de sogne, der adskiller sig fra de øvrige, funktionsmæssigt, søgt udskilt. Forfatteren mener på baggrund heraf, og ud fra sine egne detailundersøgelser, at Statistisk Bureau har været meget tilfældig i sine registreringer, og at de offentliggjorte tal stærkt undervurderer antallet af bymæssige bebyggelser.

Blandt forudsætningerne for stationsbyernes opkomst tillægger bogen 4 særlig betydning: 1. Befolkningsstilvæksten i det 19. og 20. århundrede. 2. Landbrugets modernisering i det 19. århundrede. 3. Infrastrukturens udbygning i 1800-tallets anden halvdel, og 4. Spredningen af de sekundære erhverv i løbet af 19. årh. Det pointeres, at forudsætningerne hænger sammen, – men allerede på dette tidspunkt er de stillede spørgsmål med til at indsnævre chancen for fyldestgørende svar. Infrastrukturens udbygning fokuserer alene på jernbanerne, og selv om betydningen af vejene strejfes adskillige gange, er hele det oprindelige transportsystem unddraget undersøgelsen. Dvs. søtransporten og byernes beliggenhed i forhold til det landevejssystem, der gradvist havde undergået en modernisering fra 1793. I hvilken grad lå de nye byer centralt eller perifert i forhold til hovednettet, og hvordan var vejenes kvalitet på det tidspunkt, da byen begyndte at vokse?

Et andet forhold, der kunne være med til at forklare, hvorfor nogen byer bliver store, mens andre forbliver små, er den tyske geograf W. Christallers Central Place teori fra 1933. Teorien søger at forklare bycentres størrelse i forhold til hinanden og deres fordeling i landskabet. Hverken Christaller eller hans efterfølgeres byteorier inddrages, og det betyder, at der er flere spørgsmål, denne bog aldrig rejser, selv om de hele tiden titter lidt frem, fx i formuleringer som »byhierarkier«. De byer, N. P. Stilling ender med at koncentrere sig om, er ikke systematisk placeret i forhold til de *omkringsliggende byer*, hverken med hensyn til afstand, eller med hensyn til funktioner. Nogle af forklaringerne på, hvorfor nogle byer bliver store, andre ikke, ville kunne belyses bedre ved at inddrage denne teori.

Efter et oversigtskapitel om den økonomi-

ske udvikling i 1800-tallet, bl.a. baseret på den officielle statistik og med de gængse inddelinger, følger et vigtigt kapitel om stationsbyernes fremvækst og funktion.

Fremgangsmåden virker lidt særpræget ud fra almindelig logisk tankegang. Forfatteren ønsker at undersøge byvæksten i de nye byer og ønsker herunder at inddrage forskellige parametre: befolkningsvækst, jernbanens fremkomst, beliggenhed i forhold til hovedlandevejen, afstanden til nærmeste købstad og desuden forskellige landbrugsforhold. Men frem for at undersøge hvordan de forskellige forhold indvirker på byvæksten, starter han med facitlisten. Hvilke byer var store i 1911?

De tidligere nævnte udvalgte byer, 61 fra den østlige del af landet og 90 fra Jylland, er »vinderbyer«, og på disse afprøves forfatterens teorier. Status er altså 1911, men de faktorer, der har medvirket til resultatet, går i visse tilfælde mere end 100 år tilbage. De udvalgte byer deles i A-byer, over 600 indbyggere, B-byer 400–600 indbyggere og C-byer 150–400 indbyggere. De forskellige parametre afprøves med denne bystørrelsesinddeling på de to geografiske områder, Øerne og Jylland. Forfatterens tillid til denne undersøgelsesmetode stammer fra følgende prøve: De byer, der var store i 1911, var de også store i 1930, – og 1940? Svaret er ja, der er en positiv korrelation, altså skønner han metoden o.k. Men det kunne vel ikke gå meget anderledes med den befolkningsudvikling, der var i Danmark på det tidspunkt, og med det velstandsniveau, der herskede?

Undersøgelsen af byernes væksttidspunkter resulterer i 4 perioder: 1. Byer opstået 1840–60. 2. 1860–80. 3. 1880–1900 og 4. Efter 1900. Den første vækstperiode har han ikke medtaget i denne del af undersøgelsen. Forfatteren når frem til, at 3. periode er stationsbyernes blomstringstid og at A-byerne hovedsagelig er opstået før og omkring 1880, B-byerne mellem 1880 og 1900 og C-byerne efter 1900. Herefter udtages 4 demografiske faktorer, hvor det viser sig, at de sogne, der havde den største befolkningsstilvækst 1860–1911 ofte havde en kraftigt voksende stationsby. Men denne forklaring virker nær-

mest taotologisk: Byerne var store i 1911, fordi de havde en stor befolkningstilvækst 1860–1911.

Herefter afprøves 4 forskellige forhold samtidig: 1. Har station før eller efter 1875 betydning? 2. Har vejnettets tilstand omkring 1900 betydning? 3. Har afstanden til købstaden betydning, og 4. Har afstanden til andre bydannelse, som de var i 1911 betydning? Såvel i Jylland som på Øerne har afstanden til købstaden den mest positive korrelationskoefficient, og den næsthøjeste i Jylland er »afstanden til andre bydannelse« og på øerne, »om der var station før 1875«. Men spørgsmålet er, om man kan bruge den statistiske undersøgelse på denne facon? For det første må befolkningstætheden til enhver tid have øvet indflydelse på bydannelserne rundt omkring i landet. For det andet virker det besynderligt at måle vejenes tilstand 1900, når de langsomt og på helt forskellige tidspunkter var blevet moderniseret rundt omkring i landet efter 1793. Til enhver tid har de udvalgte faktorer virket sammen og påvirket bydannelsen sammen med befolkningstallet. Denne samvirken har resulteret i bystørrelsen 1911, – og derfor kan man ikke måle enkeltfaktorerne på vidt forskellige tidspunkter med facitlisten. Men forfatteren smutter også væk fra sin egen undersøgelse, når han skal forklare resultaterne. Midt i, at han gennemgår sine faktorer, griber han til *specielle forhold* som tingsted eller industri, – faktorer, som slet ikke er inddraget i bogen på dette tidspunkt.

Konklusionen på dette afsnit er, at årsagssammenhænge for de større byer er komplicerede, men at nogle af B-byerne er et produkt af jernbanen. I det følgende konstateres, at det lokale landbrug ikke i sig selv har nogen lokaliserende indflydelse på, hvor stationsbyen opstod. Forfatteren undlader her at nævne, hvad der senere anføres, at lokale godsejere helt konkret har påvirket såvel linieføring som stationernes placeringer på visse strækninger.

De forudgående afsnit skulle føre frem til en klassificering af stationsbyerne efter funktioner. Først kompileres en opstilling, Eiler Alkær har lavet i 1942, med det af Viggo Hansen lancerede begreb »den rurale by«,

således at der opregnes 5 bytyper. Ud fra et rangkorrelationskema, der skal omtales nedenfor, beslutter Stilling sig herefter til at dele sine byer i 3 bytyper. Hans inddeling er baseret på byernes *størrelse*, men han karakteriserer dem efter en *funktion*: 1. Industri- og institutionsby. Over 600 indb. i 1911. 2. Oplandsbyen. 400-600 indbyggere i 1911. 3. Den rurale by. 150–400 indbyggere i 1911.

Det hensigtsmæssige i disse betegnelser, hvor en funktion sættes i relation til en bystørrelse kan diskuteres. Holeby på Lolland havde 1870, 1880 og 1890 henholdsvis 102, 188 og 316 indbyggere. Den har altså, efter den af forfatteren senere lancerede teori, været henholdsvis rural by, oplandsby og industriby, da han mener, at byerne gennemgår en slags faseudvikling. Men Holeby skylder ene og alene sin eksistens den første danske sukkerfabrik, og da alle de senere tilkomne funktioner er udsprunget herfra, vil det være naturligt at betegne Holeby som en industriby fra det tidspunkt, man overhovedet kan finde på at kalde den en by.

Medvirkende til byklassificeringen har været udførelsen af et rangkorrelationsdiagram. Metoden går ud på, at byer rangordnes efter størrelse, og byfunktioner rangordnes efter hyppighed. Teorien skulle demonstrere, at de almindeligste byfunktioner fx en købmand, vil findes i alle byer, mens mere specialiserede funktioner som fx et apotek kun findes i større byer. Det er min opfattelse, at forfatteren bruger dette diagram stik mod hensigten. Der er udarbejdet rangkorrelationsdiagrammer efter funktioner for 1870 og for 1898/1904 efter Trap for alle de 151 byer. Men i hvert diagram er byerne rangordnet efter deres størrelse i 1911. Dette gør metoden yderst problematisk. En by kan godt have været af rimelig størrelse i 1870 og haft mange funktioner på det tidspunkt, uden at dette har sammenhæng med rangstillingen 1911. Som tidligere påvist foregik en stor del af væksten jo mellem 1880 og 1900, men ikke alle byer holdt deres plads.

Forfatteren bruger resultatet til at fastsætte industribyens antal funktioner til 6–10, oplandsbyens til 3–5 og den rurale by til 1–2 funktioner. En del af de rurale byer har iøv-

rigt et befolkningstal, der er langt under minimumsgrænsen for en by, også selv om man går så langt ned som til 150, såvel i 1870 som 1880.

Forfatteren finder flere gange frem til, at indbyggertallet ikke er egnet til at typebestemme en by, fx bliver Mern ved med at drille, men han anvender bogen igennem de nævnte bytyper med tilhørende bystørrelser, og vedbliver med at påstå, at byerne gennemgår den nævnte faseudvikling. Samtidig har han et sært løsagtigt forhold til sine begreber og betegnelser. Efter at de tidligere nævnte bytyper er blevet lanceret og gennemgået, og efter de mange diagrammer er forklaret, nævnes der i flæng og over 5 sider »hvis der er en bytype, man kan kalde mejeribyen«, »den gamle kirkeby«, »de rene rurale byer«, »villabyer«, »forstadsbyer« og »ghettobyer«. Disse byer karakteriseres ikke nærmere, og forfatteren afslutter denne del af bogen »Hvorfor skulle man så ikke også kalde det urbane produkt af denne udvikling for »stationsbyen« på trods af, at begrebet dækker såvel de købstadslignende byer...«. Ja, hvorfor ikke, hvis det ene i virkeligheden er lige så godt som det andet?

Bogens anden del indledes med et grundigt rids af 10 af de tidligere behandlede 151 byer. Hvorfor det lige er blevet de 10, fremgår ikke, men de repræsenterer såvel A, som B og C-byerne. Forfatteren får her glæde af sit grundige arbejde med de originale folketællingskemaer og øvrige materiale til at give sine byskitser liv.

Kap. 5. omhandler befolkningsudviklingen i og omkring stationsbyerne. En af de ting, der diskuteres er, hvorvidt stationsbyen var et skridt på vejen mod købstaden, eller om befolkningens vandring gik via købstaden til stationsbyen. Læseren efterlades forvirret. Om Ringe hedder det: »Ringe by var vel ofte blot et gennemgangssted for folk på vej mod købstæderne« (s. 297). Om Holeby: »For mange har etapevandringen foregået således: Landsogn – lollandsk købstad – Holeby« (s. 313), om Sindal: »Ligesom i Holeby er der tale om etapevandring, der er foregået over købstad (børnene) til stationsbyen Sindal« (s. 320). Men i kapitlet konkluderes (s. 335):

»Dermed være også sagt, at den store indvandring til stationsbyerne i 1890'erne ofte kun var et skridt på vejen til en mere profitabel fremtid i en større by«.

Et følgende kapitel er helliget stationsbyens aldersstruktur. Her kan det berolige, at forfatteren efter en fire siders kildekritisk granskning af, om folk var i stand til at udfylde spørgsmålet om deres alder korrekt i 1800-tallet, når frem til, at »det kulturelle niveau både før og under stationsbyæraen var ganske højt i Danmark«. Men dernæst forundres han over, at stationsbyernes alderspyramider fra århundredskiftet ligner ulandenes pyramider fra 1960. Hvis forfatteren havde kendt modellen for den demografiske transition, hvad enhver gymnasiast gør i dag, ville han ikke have undret sig. Men værre er, at han derefter helt uden overvejelser inddeler folk i de tre aldersgrupper 0–14, 15–65 og over 65. Den midterste gruppe er »den produktive«. For at citere Frode Jakobsens erindringer: »Så kom da dagen. Det var den første maj 1919. Jeg var tolv år gammel. Det var den gængse alder. Tømmerens Jeppe var endda kommet ud at tjene med ni«. De fleste vil arbejde med en strukturering af aldersklasserne, men med de nødvendige forbehold for børnearbejde eller manglende pensionsalder. De 10 byers alderssammensætning sammenlignes med hele landet og henholdsvis købstæders og landdistrikters aldersfordeling. Selv om der er betydelige afvigelser, er det et gennemgående træk, at der er relativt flere børn i stationsbyerne end i resten af landet i tiden indtil 1911, der er det sidst undersøgte år.

Herefter har forfatteren sat sig for at undersøge, om der er nogen sammenhæng mellem de forskellige bytyper, og den konkrete alders- og kønsfordeling. Til det brug er der bl.a. udarbejdet nogle befolkningspyramider, fremstillet på absolutte tal. Dette hindrer enhver sammenligning over tid og sted. Ved de enkelte byer er lavet særlige tabeller for de erhvervsaktive. Men aldersgrupperne veksler fra sted til sted: 20–49, 20–54 eller 20–59. Intet sted er den 15–65, som man kunne have forventet efter de indledende betragtninger på dette kapitel.

Blandt konklusionerne fra afsnittet om al-

dersstrukturen kan nævnes, at de højeste sociale lag havde lidt større husstande end de lavere, – at husstandsstørrelsen generelt var faldende gennem tiden, og at forskellen mellem klasserne udjævnede sig.

I bogens afsluttende kapitel er der gennemført en erhvervsanalyse på de 10 byer, der sammenholdes med den tidligere opstillede inddeling af byernes udviklingsfaser. Denne erhvervsanalyse har kun kunnet gennemføres pga. forfatterens behandling af de oprindelige folketællingsskemaer for tiden før 1901. Fordelen er, at han har været frit stillet i sin kategorisering af erhvervene, ulempen, at han lader hånt om den traditionelle erhvervsinddeling i primære, sekundære og tertiære erhverv.

De syv erhvervsgrupper er: 1. Landbrug, 2. Håndværk, 3. Næringsindustri og handel, 4. Industri, 5. Kommunikation, 6. Immaterielle erhverv, og 7. Ude af erhverv. Ved vurderingen af tallene forlader forfatteren delvis sin tidligere definition af stationsbyen, idet han nedsætter sin % for folk, der lever af landbrug fra 50 til 40%. Bruges den oprindelige definition, var Vejen en stationsby fra 1840, undtagen i 1860, og set under et, skete de tydeligste erhvervsændringer for de 10 byer mellem 1870 og 1880, hvor landbruget faldt fra 55/58% til 39%. Ved at nedsætte grænsen til 40% anfører N. P. Stilling, at stationsbyernes »take off« falder mellem 1880 og 1890, hvor han tidligere har placeret byernes »take off«.

Den hjemmestrikkede erhvervsinddeling gengives i diagrammer, hvor enkelte erhverv ofte er opdelt yderligere. I den afsluttende sammenfatning er hovederhvervsfordelingen slået sammen i 3 kategorier: landbrug, håndværk/handel og industri/transport. Håndværk og industri rubriceres som fremstillingsvirksomhed i andre videnskabelige arbejder, og handel og transport under de tertiære erhverv eller serviceerhvervene. Her er disse erhverv placeret i hver sin gruppe. Konsekvensen er, at andre vanskeligt vil kunne arbejde videre med denne undersøgelse.

Erhvervsresultatet overføres i en slags konklusionsdiagram, der skal påvise, hvorledes de ti byer har gennemløbet stadiene åbent land-landsby, rural by, oplandsby og indu-

stri/institutionsby. Som tidligere nævnt kan hverken Holeby eller Mern passes ind, de springer oplandsstadiet over, og går direkte fra rural til industriby. Og med forfatterens manglende vilje til at anvende sine definitioner, bliver han så sent som her ved med at diskutere, om Mern skal betegnes som en landsby eller som en bymæssig bebyggelse, på trods af, at kun 45% levede af landbrug 1901.

Men en byudviklingsteori, der opererer med, at alle byer gennemløber en række faser m.h.t. størrelse og funktioner, vil aldrig kunne fungere i »virkeligheden«.

Det er min opfattelse, at en række af spørgsmålene i denne undersøgelse er forkert stillede, og derfor kan svarene ikke blive fyldestgørende. Resultaterne cirkler rundt om de konklusioner, der nok ville kunne drages, hvis spørgsmålene var mere præcise og den teoretiske indsigt større.

Skal arbejdet ses i en større sammenhæng, er det min vurdering, at lokalhistorikerne i de 10 nøje undersøgte byer vil kunne have stor fornøjelse af forfatternes grundige og detaljerede arbejde. Men for den videre forskning af stationsbyerne lider arbejdet af alvorlige mangler. Den forskerbrik, der er lagt op her, vil vanskeligt kunne passes ind i andre puslespil. Fremtidig stationsbyforskning vil naturligvis konsultere bogen, men vil ofte blive nødt til at se bort fra den, når det drejer sig om kvantitative undersøgelser baseret på den officielle statistik. I betragtning af det kæmpearbejde, som forfatteren har præsteret, er det ærgerligt, at han ikke er blevet vejledt bedre. Selv om bogens udformning udstråler autoritet, kan man ikke sige det samme om teksten.

Niels Peter Stilling:

De nye byer – replik til en anmeldelse

Det er vel sjældent nogen særlig storslået idé at kommentere anmeldelser, men når det nu er en selv, der er gået ud over, må man jo

gribe til pennen. Lidt diskussion om bogen »De nye Byer« kunne måske tilmed gøre potentielle købere opmærksom på den – og ville de også læse den, så er de følgende sider ikke skrevet helt forgæves. Jeg tænker også her på Helle Askgård.

I en anmeldelse placeret under den krævende overskrift »Debat« skulle man umiddelbart vente, at der var lejlighed til en principiel diskussion om stationsbyerne og deres rolle i det danske samfund. Dette er imidlertid ikke rigtigt muligt med udgangspunkt i Askgårds anmeldelse, hvor jantelovens tusmørke har sænket sig over enhver saglig kritik. Alene det faktum, at anmelderen lægger ud med at rode begreberne forord (til taksigelser) og indledning (til problematiseringen) sammen og helt forbigår det sidste, gør det svært at gå dybere ned i en diskussion. Ved alene at kommentere forordets omtale af Stationsbyprojektets overordnede mål får hun det til at lyde, som om jeg arbejder uden problemstilling – og at min bog er en bred fremstilling af stationsbyernes historie. Mit formål – som det fremgår af indledningen – er mere beskedent. Det kan samles i to forhold: 1) At belyse, hvordan *befolkningsforholdene* afspejlede sig i den enkelte stationsbys udvikling – og 2) at undersøge de nye byers *funktioner* mellem land og by (købstad). I den forbindelse er talmaterialet – det tyngende talmateriale, som Askgård underligt nok ikke bebrejder mig – redskabet, ikke målet i sig selv. En del af Askgårds senere misforståelser hidrører tilsyneladende fra, at hun også har overset min bogs indledning.

Definition og udvalgte byer

I det følgende vil jeg behandle hendes kritikpunkter i den rækkefølge, hun har formuleret dem. Først definitionen af stationsbyerne. Side 134 tillægger Askgård mig – endda i fremhævede typer – en definition af stationsbyerne, som man, hvis man slår op på min bogs side 13, vil se udtrykkeligt betegnes som en ren »foreløbig karakteristik« af stationsbyerne. Den definition, som jeg gennem bogens første del arbejder mig hen til, står at læse på side 147, tilmed i kursiv *for de tung-*

nemme. For god ordens skyld skal den her gentages: »En bebyggelseskoncentration uden for købstæderne og forstadsbebyggelser med hovedparten af befolkningen beskæftiget ved andet end det direkte landbrugserhverv, idet handel-, trafik-, industri- og institutionsvirksomhed alene eller tilsammen giver byen et særpræg i forhold til de omgivende länddistrikter«. Jeg skal til slut vende tilbage til denne definition, men foreløbig gælder det Askgårds kritik af min udvælgelse af byer. At der altid vil være nogen, som vil savne netop deres by i stationsbyundersøgelsen, er klart. Jeg kan sige, at Struer var en meget populær by i Stationsbyprojektets ledelse. Og jeg vil give Askgård ret i, at byerne ved Danmarks kyster fortjener en undersøgelse i stationsbysammenhæng, forudsat hun med kystbyer mener de »nye« færgebyer som Hadsund, Strib, Bandholm og Gedser. Disse er vel ret beset produkter af samme transportudvikling som stationsbyerne. Det skal ikke være nogen undskyldning, at jeg her har været bundet af projektets retningslinier. Men i den forbindelse er der også grund til at fastslå, at færgebyerne – eller hvad vi nu skal kalde dem for at adskille dem fra de ældre ikke købstadsprivilegerede kysthandelspladser – mere utvetydigt er bestemt af transportforholdene, og derfor som sådan falder uden for Stationsbyprojektets formål: at belyse andre bystimulerende faktorer end infrastrukturen alene.

Ganske uvederhæftig er Askgård til gengæld, når hun angriber »problemet« Vestjylland. For det første var der fra Stationsbyprojektets begyndelse lagt op til et *etnologisk* projekt omkring de vestjyske stationsbyer. (Jfr. Kim Clausen, P. la Cour Dragsbo: Den vestjyske stationsby, s. 138ff i »Stationsbyen, rapport fra et seminar om stationsbyernes historie 1840–1940«, 1980). Et spændende projekt hvor der skulle være mulighed for at sammenligne min historiske undersøgelse af det øvrige Danmark med etnologiske studier i de vestjyske byer. Der var således god grund til at begrænse mit i forvejen omfattende undersøgelsesområde. I øvrigt viser de artikler, der hidtil er blevet trykt omkring det vestjyske projekt tydeligt, »at Vestjylland er anderle-

des«, som Askgaard så klodset udtrykker det. For det andet er det direkte urigtigt, at jeg uden begrundelse antager væsentlige forskelle i den vestjyske stationsbyhistorie. Begrundelsen står at læse side 92, nemlig at »både de grundlæggende befolkningsforhold og stationsbyernes sene take-off adskiller« Vestjylland fra det øvrige land. – Og dokumentationen af påstanden ligger lige for, dels i min bogs undersøgelse af byer i det vestjyske »grænseområde« som Grindsted, Brande, Ikast, Vorbasse m.fl., dels i Stationsbyprojektets første bog af Vigand Dann Rasmussen: »Nørrejyske jernbanebyer« (1981), hvis hovedvægt ligger på en undersøgelse af befolkningsforholdene i Ringkøbing amt. Begge undersøgelser bekræfter utvetydigt en senere stationsbyudvikling i Vestjylland. Derfor er de vestjyske stationsbyer ikke uinteressante, tværtimod – og faktisk har Stationsbyprojektet sat mig i gang med en statistisk undersøgelse af de vestjyske byer, som forhåbentlig vil foreligge om et par år.

Videre forsøger Askgaard at få mit udvalg af byer til at lyde uhyre selektivt i forhold til den officielle statistik. Imidlertid har jeg ikke den samme klippefaste tro på den officielle skrivebords-statistik baseret på Statistisk Bureaus skøn i nu'et (d.v.s. 1911 her) som Askgaard. I min bog gives gentagne gange dokumentation for den officielle statistiks usikkerhed. Sagen er den, at man med historiens bagklogskab og den afgrænsningsmæssige udeladelse af forstadsbebyggelse og kystbyer meget hurtigt i stationsbysammenhæng må se bort fra en del af den officielle statistiks »bymæssige bebyggelser«, herunder selvklart også dobbeltbyernes selvstændigt beliggende landsbydele og de gamle fabrikssteder fra Enevældens dage (og jeg ved godt, at Assens i Jylland ikke hører til de sidste).

Min analyse omfatter 43 officielt registrerede stationsbyer på øerne, 67 jyske, og dertil er lagt 41 bydannelser baseret på et skøn over den senere statistik over bymæssige bebyggelser. Man kan ikke uden videre sammenligne mit udvalg med den officielle statistik. Sidstnævnte omfatter som påvist i bogen alt fra små ladepladser (f.eks. Lundeborg og Klitmøller), tilfældige landsbyer (f.eks. Vallø og

Vestervig) til betydelige forstæder (som f.eks. Kristrup og Strømmen ved Randers, Åbyhøj og Risskov ved Århus). Eksemplerne er så talrige, at det ville være helt meningsløst alene at lægge den officielle statistik til grund for en stationsbyundersøgelse. Der er således adskillige meget gode grunde til at svare afkræftende på Askgaards spørgsmål om, hvorvidt udeladelserne »vil indskrænke det bæredygtige i forskningsresultaterne«. – Det vil de ikke, med mindre Askgaard mener, at jeg skulle have inddraget hele 1800-tallets byhistorie fra købstæder til landsbyer – og det kan man da ikke tro al den stund, at Askgaard har så travlt med at fremhæve »viljen til at anvende sine definitioner«. Til gengæld er det lidt sørgeligt, at et vigtigt spørgsmål som den officielle statistiks pålidelighed skal udsættes for en så useriøs og overfladisk behandling som Askgaards.

Stationsbyernes forudsætninger og teoridannelsen

Efter kritikken af mine undersøgelsesrelevante stationsbyer, der vedrører bogens kap. III, »Stationsbyernes fremvækst og funktion«, skulle man rimeligvis vente, at Askgaard ville fortsætte sin kritiske gennemgang herfra. Men i stedet tages et uelegant hop tilbage til mit kap. II, der vedrører stationsbyernes forudsætninger, herunder transportudviklingen. Krumspringene skyldes tydeligvis, at Askgaard gerne vil fortælle den undrende læser, at hun kender 1790'ernes vejlovgivning og ikke mindst geografen Christalers teori om »Die Zentralen Orte in Süddeutschland« fra 1933! – på engelsk tilmed. Begge dele er jo imponerende, men i denne forbindelse ganske irrelevante. Når vi nu skal tilbage i 1700-tallet, min bog vedrører perioden 1840–1940, burde lidt bedre »vejledning« have fået Askgaard til at udpege 1760'ernes vejreformer og kongeveje og ikke 1793-loven, der som så mange andre love er en bekræftigelse på en forudgående udvikling. I øvrigt kan man mene, hvad man vil om dette. Hovedsagen er, at 1700-tallets veje falder helt uden for mit emne, med mindre hun tilsvarende mener, at jeg skulle have beskæftiget mig med udskiftning, stavnsbånd, etc., nu

når jeg er så dristig at tale om landbruget efter 1840 i forhold til stationsbyerne. Endelig kan Askgaard ikke være uvidende om, at netop vejforhold og jernbaner har sit eget delprojekt under Stationsbyprojektet. Det har således aldrig været min hensigt – endsige opgave – at foretage detailundersøgelser i den sammenhæng. At jeg dog heller ikke har forbigået veje og byernes indbyrdes placering (Christaller), ville Askgaard have opdaget, hvis hun i stedet for at gå tilbage i min bog havde bladet frem til afsnittet om »Stationsbyerne i geografisk og trafikal sammenhæng« (s. 114ff).

Man kunne vælge blot at trække på skuldrene af Askgaards fremhævelse af Christaller. Hans teori om de såkaldte »servicecentre« fordelt i et stramt geometrisk system er, så vidt jeg kan bedømme, forlængst forladt blandt geografer. (Jfr. A. Pred: *City-Systems in Advanced Economics*). Men hendes, som det synes, tilfældige fremhævelse af netop Christaller giver en enkelt mulighed for en mere principiel betragtning, nemlig geografernes byteorier kontra historikernes empiri. Askgaard har ret i, at min bog ikke netop udmærker sig ved en indgående behandling af de forskellige byudviklingsteorier, der siden Webers dage har hærget den geografiske videnskab. For mig har det afgørende været at fremskaffe en basisviden om stationsbyerne. Da en sådan viden ikke eksisterede, da jeg begyndte på projektet, måtte jeg altså begynde fra grunden. Til det formål kan der være megen inspiration at hente i økonomiske vækst-teorier, innovationer og industrilokaliseringshypoteser og ikke mindst i J. W. Forresters »Urban Dynamics« modeller. Men at overføre modeller, der som Christallers teori om bayerske byer har en tendens til at isolere enkelte gennemgående forklaringsfaktorer på byers vækst og størrelsesforhold, har jeg ikke følt nogen anledning til at bebyrde min i forvejen for tunge bog med. Til gengæld har jeg så givet mit beskedne bidrag til den empiri, der kunne være udgangspunkt for en teoridannelse om de nye byer i Danmark. Vil man se den nyere danske byudvikling angrebet ud fra den geografiske teoridannelse, kan jeg stærkt anbefale geografen Chr. Wichmann

Matthiessens disputats fra 1985: »Danske byers vækst«, og endelig vil jeg i denne forbindelse også tillade mig at nævne min artikel »Jernbanen og urbanisering i et internationalt perspektiv« (i *Nyt fra Stationsbyen*, 4, 1983, s. 31ff).

Stationsbyernes funktion

Herefter kan vi så med Askgaard vende tilbage til kap. III, som hun desværre ikke har forstået så meget af. Til gengæld forstår jeg heller ikke, hvad hun mener med, at jeg i dette kapitel har ønsket »at undersøge byvæksten i de nye byer«. For at præcisere ønsker jeg med min statistiske undersøgelse »at afprøve« de af mig tidligere (i kap. II) »fremsatte påstande om de generelle årsager til byernes fremvækst« (s. 75), nemlig at landbrugets modernisering, befolkningsvæksten, industriens decentralisering, infrastrukturens (herunder vejenes) udbygning og afstanden til andre bycentre alene eller tilsammen ansprogede byvæksten på landet. Formålet med denne undersøgelse er (s. 77) at tilvejebringe et grundlag for »mikroanalysen af de udvalgte stationsbyer« (de 10 detailundersøgte byer).

Askgaard hævder, at jeg begynder min undersøgelse med »facitlisten – hvilke byer var store i 1911«. – Og en linie længere nede, at jeg kun undersøger »vinderbyer«. Det er jo det rene vrøvl. Der er på intet tidspunkt tale om, at jeg kun interesserer mig for de store byer i 1911. Min undersøgelses yderpunkter det år dækker på Sjælland, Haslev på 3,668 indbyggere til Vedde på 158! Imellem disse befinder sig 58 byer, hvoraf ca. $\frac{1}{3}$ havde mellem 150 og 400 indbyggere, $\frac{1}{3}$ mellem 400 og 600 og den sidste $\frac{1}{3}$ (Haslev undtaget) mellem 600 og 1.400 indb. Nøjagtigt det samme gør sig gældende i Jylland, hvor undersøgelsen omfatter småbyer som Ellidshøj, Sunds, Tylstrup, Tolne og Hvam, der i 1911 alle havde mellem 150 og 160 indbyggere. Men selvfølgelig er også de store jyske stationsbyer med. Det er med andre ord åbenlyst ukorrekt, når anmelderen hævder, at jeg kun undersøger »vinderbyer«. Med mindre hun da mener, at jeg burde have undersøgt samtlige

danske landsbyer (jfr. i øvrigt her stikprøve s. 172ff) eller måske nedlagte stationsbyer, der mig bekendt ikke eksisterer.

Det må være manglende evne til at frigøre sig fra tallene, der er baggrunden for Askgaards besynderlige udtalelse om, at jeg begynder med facitlisten. Indbyggertallet i sig selv er jo slet ikke interessant i denne forbindelse. Her er det alene brugt som redskab for den hierarkiske opstilling af byerne – og siden hvornår er historikerne begyndt at famle rundt i blinde uden »facitlister«. Men lad mig understrege, at formålet ikke er at udfinde byernes indbyggerantal 1911. Hovedsagen er, at byerne, selvfølgelig med undtagelser (Vestjylland), på dette tidspunkt indtog en bestemt plads i et byhierarki, der siden undergik få ændringer. Status 1911 danner derfor et godt udgangspunkt for undersøgelsen af ovennævnte faktoreres rolle i den meget forskellige byudvikling før 1911. Da Askgaard tilsyneladende ikke har forstået dette, er der ikke megen grund til at beskæftige sig med de følgende afsnit i hendes anmeldelse. Jeg vil i stedet straks springe frem til det centrale: stationsbyernes funktion, hvor hun igen med let hånd tillægger mig (samt Ejler Alkjær og Viggo Hansen) begreber og udlægninger, som kun kan skyldes hendes egen forvirring. For det første er markedsøkonomen Alkjær (i øvrigt vistnok inspireret af Christaller) alene ansvarlig for en række interessante undersøgelser af stationsbyernes erhvervsforhold og oplandstilknyttede faktorer i 1942–43, men ikke for min klassificering. For det andet bruger jeg begrebet rural by i anden betydning end Viggo Hansen (hvad der havde været klart, hvis Askgaard havde sat sig ind i Viggo Hansens arbejder, eller blot læst min note 19 i det pågældende afsnit s. 144). Viggo Hansen bruger begrebet bredt om bymæssige bebyggelser og vil hermed bl.a. understrege forskellen på byer inde i landet og kystens ladepladser og færgesteder (jfr. afgrænsningsdiskussionen ovf.), mens jeg lægger vægt på den mere mundrette betydning: »by med et større ruralt indslag i erhvervsstrukturen«. – Og for det tredje er min inddeling af de nye byer baseret på deres funktion, men det ville da være tåbeligt her helt at bortse fra indbyggertallet, og da især når antallet af funk-

tioner i de allerfleste tilfælde positivt korrelerer med indbyggertal – og det er ikke noget jeg alene har fundet på.

Illustrerende bringer Askgaard så tilfældet Holeby frem, idet hun påstår, at jeg presser en faseudviklingsteori ned over denne såvel som alle andre danske stationsbyer: Fra rural by over oplandsby til industriby. Hvad jeg skriver er imidlertid, at de »tre stationsbytyper kan opfattes som de tre stadier i udviklingen mod den ideale stationsby (s. 147, fremhævelser her). Er min formulering på dette punkt uklar, er der dog ikke den mindste tvivl om, at Holeby – korrekt opfattet af Askgaard – meget hurtigt gik fra det åbne lands stadium til industribystadiet. At min bog også viser dette, kan man overbevise sig om ved at slå op på mit konklusionsskema, s. 482. Her vil det fremgå, at Holeby i 1870 (og før) må karakteriseres som åbent land (ikke by), i 1880 som rural by (idet den i de første år kriseplagede sukkerfabrik højst beskæftigede 33% af byens befolkning mod de i den lille by endnu dominerende landbrugsejendommens 52%). Ved folketællingen 1890 (men givetvis flere år før) var Holeby så blevet en ren industriby. Skemaet viser i øvrigt, at andre stationsbyer udviklede sig anderledes end »den ideale stationsby«. Ålestrup og Mern f.eks. sprang som Holeby oplandsbystadiet over. At teoretiske modeller og »virkeligheden« sjældent stemmer fuldstændigt overens er Askgaard jo den første til at vide. Men derfor skal man vel ikke netop her afholde sig fra teorien. Og Holebys indbyggertal 1870–1890, som Askgaard har læst sig til andet steds i bogen, er jo i denne forbindelse uden betydning.

Misforståelsen af befolkningstallenes betydning går igen i Askgaards kritik af mine »funktionstabeller« 34 og 38, som hun fejlagtigt kalder rangkorrelationsdiagrammer. Atter formår hun ikke at skelne mellem redskabet (byernes placering 1911) og formålet (byernes funktioner i 1870'erne og omkring århundredskiftet). Min undersøgelse viser klart, at der – naturligvis – var byer med adskillige byfunktioner omkring 1870, som ikke siden formåede at udnytte disse i en vækstsammenhæng (f.eks. Galten og Skødstrup). Omvendt var der steder med ingen eller få byfunktioner i 1870, som en genera-

tion senere hørte til de største (f.eks. Ålestrup og Brønderslev). Der er grund til at tro, at de to førstnævnte byer var større end de sidste i 1870, men det er jo ikke det, der er interessant her. Det afgørende er, at vi med den såkaldte facitliste i hænde kan se, at nogle funktioner må have spillet en større rolle end andre i forhold til byernes placering i hierarkiet 1911. Jeg søger ikke at skjule, at der er undtagelser fra det generelle billede, og en tilsvarende rangordning af byerne 1870 havde selvklaart set anderledes ud. Holeby og Ålestrup f.eks. eksisterede ikke som byer i 1870. Mern derimod hørte til de større – men alene i kraft af sin store landbrugsbefolkning. Når dette forhold er vendt i 1911, skyldes det de nye funktioner. Alene de 3 nævnte steder meget forskelligartede udvikling begrundes, hvorfor jeg har valgt 1911 som udgangspunkt for en analyse bagud i tiden.

Endelig synes jeg Askgaard kunne have sparet sig sin belæring om mit løsagtige forhold til begreber i forbindelse med forskellige specielle bytyper. Jeg kan forsikre, at geograferne kan nævne mange flere eksotiske bybegreber. (Jfr. f.eks. Aage Aagesen: *The Population of Denmark* (1960) og Søren Illeris: *The Functions of Danish Towns* (1964)).

Stationsbyernes befolkningsforhold

Formålet med min generelle undersøgelse af de danske stationsbyer er at tilvejebringe et grundlag for detailanalysen. Bogens tyngdepunkt er denne analyse af 10 stationsbyer med udgangspunkt i de originale folketællingslister. I sidste del af anmeldelsen skøjter Askgaard gennem bogens s. 181–484. Den belærende pegefinger er ikke til at tage fejl af – og stilen er den samme: misforståelse på misforståelse.

Løsrevet fra sin sammenhæng forsøger Askgaard at påvise en modsigelse i min behandling af vandringmønstret. Om etapevandringen ved Holeby fastslår jeg før det citerede stykke, at »som magnet for afvandringen fra landdistrikterne har Holeby i nogen grad virket på lige fod med købstæderne på øen«. – Derefter citatet (Askgaard s. 137) – og så i min følgende sætning: »På visse områder var udviklingen i Holeby givetvis aty-

pisk ...«. Tilsvarende ved Sindal, hvor Askgaard stopper sin citering fra bogen præcist dér, hvor det bliver interessant: nemlig, »at nogle stationsbyer på lokalt plan var en slags alternativ til det vilde købstadsliv«. Hvem der vil forvirre læseren her, er for mig meget klart – og også lidt sørgeligt for den saglige diskussion, at man ikke vil forstå nuancerne. Men for at Askgaard ikke skal være i tvivl, kan jeg roligt fastslå, at stationsbyerne som helhed »ofte kun var et skridt på vejen til købstaden«.

I forbindelse med stationsbyernes aldersstruktur får vi sandelig også at vide, at Askgaard har læst Frode Jacobsens erindringer. Hvor er jeg dog glad for at høre det, men havde hun nu i stedet læst demografen P. C. Matthiessen, havde hun undgået at fremlægge sine manglende statistiske kundskaber. Hvad enhver gymnasist kender i dag er ikke godt at vide. Derimod vil jeg helst tro, at de fleste gymnasielærere kender til inddelingen i tre hovedaldersgrupper og begrebet »de produktive aldersklasser«. Jeg har ikke opfundet nogen af delene, men helt slavisk fulgt demografisk/statistisk praksis (P. C. Matthiessen), hvilket også gælder sammenligningen mellem U- og I-lande. Og jeg er ikke så dum, at jeg ikke kender til børnearbejde før-konfirmationsalderen og de ældres arbejdsbyrde til de styrtede i før-pensionstidsalderen.

Hermed er vi fremme ved erhvervskapitlet, hvor den løftede pegefinger nu vil belære om, at jeg »lader hånt om den traditionelle erhvervsinddeling i primære, sekundære og tertiære erhverv«. Det er jo til at dø af grin af i betragtning af, at jeg afsnittet før er blevet bebrejdet, at jeg fulgte den traditionelle aldersklasseinddeling. Erhvervsinddelingstraditionen må stå for Askgaards egen regning. Faktum er, at der findes lige så mange metoder til erhvervsinddeling, som der findes erhvervsgeografiske og historisk-statistiske værker. Hovedsagen for mig har været at operere med en i forhold til stationsbyerne brugbar (og begrundet) erhvervsinddeling. Sammenholdt med den erhvervsinddeling, som Statistisk Bureau har anvendt i den her behandlede periode, er forskellene i øvrigt til at overse. På grundlag af det originale folketællingsmateriale har jeg været i stand til at ad-

skille håndværk og industri, som »traditionelt« er slået sammen. Desuden har jeg af ret indlysende grunde udskilt trafikerhvervene fra immateriel virksomhed (ganske som man gør i dag). Især adskillelsen af håndværk og industri tillader jeg mig at betragte som en stor landvinding i forhold til gængs statistisk praksis. I forhold til mit emne forekommer der mig at være indlysende gode grunde til at benytte de muligheder, det originale materiale giver, fremfor her at lade sig binde af en firkantet statistisk inddeling.

Til slut giver Askgaard mig en glimrende lejlighed til at vende tilbage til udgangspunktet: definitionen af stationsbyerne. Da hun tidligere fejlagtigt har skudt mig en definition af byerne i skoene, må hun uvægerlig træde i sin fadæse her. Fuldstændigt løsrevet fra enhver sammenhæng dumper hun lige ned i mit afsnit om landbrugserhvervet. Her fristes hun så til nogle pinagtige konstateringer på basis af mere eller mindre tilfældige %-udsving for landbefolkningen i Vejen ved periodens begyndelse (1840–60). Min definition (ovf. s. 139) rokkes på ingen måde af disse tal, og som hun selv så rigtigt konstaterer, er virkeligheden sjældent så firkantet. Blot synd hun ikke forstår at drage konsekvensen af dette.

Helle Askgaard:

En kort kommentar til Niels Peter Stillings replik

Niels Peter Stillings replik giver mig kun anledning til få bemærkninger. Blandt hans mange udfald mod min tvivlsomme moral, indsigt og evner, skal jeg kun fastholde, at det er en svaghed, at undersøgelsen ikke medtager de fleste af »de vestjyske stationsbyer«. Det er måske lidt voldsomt at betegne dette synspunkt »ganske uvederhæftigt«. I øvrigt synes Stationsbyprojektet nu at være kommet på samme tanke, idet Stilling er blevet bedt om at udarbejde en statistisk undersøgelse over netop disse byer.

I forlængelse af det »uvederhæftigt« er der

grund til at notere, at Stilling i sin replik kommer med en tilføjelse til sin bog. Han fremhæver, at folketallene for de 41 bydannelser, som han har føjet til den datidige officielle statistik, er baseret på et skøn over den senere statistik over bymæssige bebyggelser. I bogen hævder han s. 88, »at vurderingen af de 41 byers indbyggertal er foretaget på basis af gennemgang af de originale folketællingslister for de pågældende lokaliteter«. Endnu bedre ville det have været, hvis han rent ud havde skrevet, at halvdelen af disse tal er hentet fra de senere korrektioner fra Danmarks Statistik, hvis fagkyndighed forfatteren ellers igen og igen søger at latterliggøre.

Af kommentarerne fremgår desuden, at han mener, at W. Christallers teorier nærmer sig det barnagtige og forlængst er forladt af geografer. Denne opfattelse må helt stå for Stillings regning. Han fremhæver i stedet nu A. Pred og J. W. Forrester, hvor der i det mindste hos den sidste kan være megen inspiration at hente. De to forfattere optræder imidlertid ikke i bogens tekst, ej heller i litteraturlisten. Det er imidlertid ikke kun den manglende omtale, men forfatterens grupperinger og tolkninger, der afslører et gennemgående ukendskab og en manglende fortrolighed til nyere byteorier.

Ellers bringer Stillings kommentarer kun lidt nyt.

Arne Gammelgaard:

Tyske flygtninge i Danmark¹

Den 5. maj 1945 var der over en halv million tyskere i Danmark. Af dem tilhørte knap 200.000 den tyske besættelseshær. Henved 70.000 var sårede soldater, der i krigens sidste måneder med lazaretskibe var reddet over Østersøen fra Østfrontens helvede. Sammen med dem var i løbet af krigens sidste 100 dage på samme måde kommet til Danmark næsten 250.000 civile tyskere fra de østlige tyske landsdele Østpreussen, Vestpreussen og Pommern.

1. Henrik Havrehed. De tyske flygtninge i Danmark 1945–49. Odense Universitetsforlag. 1987. 368 s., ill. kr. 218,-.

Det er en kendt sag, at de tyske tropper forlod det forårsglade og frihedsberuste Danmark i ugerne lige efter befrielsen; og det er ikke ukendt, at nogle tusinde af dem måtte blive her i landet endnu en tid for at rydde miner, hvilket kom til at koste mange af dem liv eller førlighed. Men hvad skete der med de tyske flygtninge? Da deres antal var af samme størrelsesorden som soldaternes, og da de kom til at opholde sig i Danmark 2–3 år, kan det nok undre, at dette kapitel af den danske tyske historie i 1940'erne er så forbavsende lidt kendt, og at emnet har været så godt som uden interesse hos forskere og skribenter.

Det må derfor hilses med glæde, at der nu foreligger en vægtig bog om emnet – en doktorafhandling fra Odense Universitet. Sammenlignet med mængden af afhandlinger og andre publikationer af alle arter, som besættelsestiden har affødt, er den beskedne samling på en lille halv snes værker om flygtningeperioden 1945–49 stadig påfaldende ved sin forholdsvise lidenhed. Hvert enkelt af disse få værker taler derfor med relativt større vægt, og vurderingen af dem bliver følgelig tilsvarende vigtig. Nu foreligger altså et nyt og større værk: Henrik Havrehed: *De tyske flygtninge i Danmark 1945–49*. En disputats skulle gerne være en landvinding. Ny viden, ny vurdering af hidtidig viden, korrektion af gamle fejlslutninger er vel, hvad man har grund til at forvente af enhver ny afhandling, som bliver antaget til forsvar.

Med juristen Ditlev Tamms forsvar for sin afhandling om retsopgøret i frisk erindring var det med ikke ringe forventning, man den 11. november 1987 betrødte det samme auditorium for at opleve translatør Henrik Havrehed i rollen som forsvarer for sin 368 sider store bog. Som Tamms disputats er Havreheds et stykke dansk selvransagelse. Begge kradser de i den gode samvittigheds politur og spørger:

Hvordan slap Danmark om ved dette såre komplicerede kapitel af vor efterkrigstids historie?

Mens Ditlev Tamm ikke alene beskriver sit tema, men også tager stilling, er sagen, hvad det sidste angår, ikke så klar for Havreheds vedkommende. Også af den grund blev for-

svaret en noget mat affære. Når man arbejder sig igennem de 18 kapitler, som typisk er delt op i 3–4 afsnit hver, får man dog en klar fornemmelse af, hvilket ærinde forfatteren alligevel har ud over at ville belyse sagen, nemlig at føre bevis for, at Danmark som stat ikke pådrog sig nogen skyld ved den måde, flygtningeopgaven blev varetaget på!

Men først de indiskutable kendsgerninger: Det var med skuffelse og ubehag, det befriede Danmark i sommeren 1945 måtte konstatere tilstedeværelsen af 244.000 forhulede tyske kvinder, børn og gamle, anbragt overalt i landet i 1100 større eller mindre forlægninger, alt under særdeles primitive og absolut interimistiske omstændigheder, bevogtet først af frihedskæmpere, senere af CB, politi og militær. I ugerne inden 5. maj var tusinder døde af sult, udmattelse og sygdom; og massedødsfaldene fortsatte i de første sommermåneder. Da det i juli 1945 blev meddelt den danske regering af englænderne, at vi ikke ville slippe af med de uønskede pensionærer, inden det blev vinter, og da det stod myndighederne klart, at de hidtidige interneringsforhold ikke kunne fortsætte, blev tyskerne spærret inde i store lejre omgivet af pigtråd og bevogtet af bevæbnet vagtmandskab. Kløvermarken på Amager, Grove-Gedhus ved Karup, lejrene i Aalborg og Oksbøllejren blev de største af disse flygtningebyer. Alene i Oksbøl var der 36.000 mennesker. Lejrbyerne skulle som samfund betragtet være tyske enklaver på dansk grund, men med mindst mulig kontakt med danskere. Tilværelsen blev organiseret med alle mulige institutioner fra børnehjem til alderdomshjem, fra børnehaver til gymnasium. Der var sygehuse, kirke og teater, sport og undervisning – dog ikke i dansk, og flygtningesamfundet var pengeløst. Og så ventede alle ellers bare på, at myndighederne i de tyske besættelseszoner ville tage imod dem. Hele 1946 gik dog, uden at der rigtig kom skred i det. I 1947 gik det endelig løs, og i efteråret 1948 var næsten alle ude, de allersidste dog først i februar 1949. 36.000 til den russiske zone, DDR, ca. 200.000 til de vestlige zoner, Vesttyskland. Tilbage til det, de var flygtet fra under den Røde Hærs fremrykning var der ingen, der kom. Russere og polakker

havde overtaget det tabte land; og de hjemløse, hvis flugt kom til at betyde 2–3 års ophold i danske lejre, måtte prøve at skabe sig en ny tilværelse sammen med de hjemmehørende og de andre ca. 12 millioner hjemstavnstfordrevne.

Men hvorledes klarede Danmark sin del af hele dette enorme problemkompleks? Det indeholder jo så mange nationalt og på anden vis emotionelt belastede elementer med nødvendige beslutninger, holdninger og uundgåelige handlemåder, der kan vurderes ud fra etisk-ideologiske kriterier. Det hele egner sig fortræffeligt til behandling nu en generation senere, hvor emotionerne stort set har lagt sig, mens mange af dem, der dengang lagde krop til – danskere såvelsom tyskere stadig er i live og er til at få i tale.

Havrehed har talt med mange, og han har bearbejdet en mængde skriftlige og mundtlige udsagn. Danske, tyske og engelske arkiver har han benyttet, og aviser, bøger og tidskrifter har han pløjet igennem for at kunne skrive sin afhandling.

Som læsning for den alment interesserede, men kun nogenlunde orienterede læser egner bogen sig ikke. Det er et videnskabeligt værk – også i den formelle opbygning – Havrehed har villet skabe; og det er lykkedes. Konklusion, tysk resumé, noter, register samt kilde- og litteraturliste er voluminøse afsnit, som tilsammen svarer til ikke mindre end en fjerdedel af resten af bogen. Og så er der ikke en gang et stedregister! Ofte er der op mod en halv snes henvisninger til noter eller andet på en enkelt side. Læsningen bliver følgelig en abrupt sag selv for den specielt interesserede. Informationer dynges op i store mængder. Af og til kan den præsenterede informationsmængde virke som et kalejdoskopisk virvar, der slører mere end det belyser.

Bevidst eller ubevidst har Havrehed ladet sit arbejde blive én lang forsvarstale for den danske stat, for dansk administration. På områder, hvor han anfører, at dette eller hint var uheldigt, er han straks parat med et forsvar: »nu må man huske på, at det var englænderne, der bestemte, at danskerne var luvslidte, at tyskerne optrådte provokerende, at stormagterne ikke var flinke til at hjælpe os,

at hele problemet var blevet os påtvunget af en hensynsløs besættelsesmagt«. Og det er jo rigtigt alt sammen lige til og med spørgsmålet om erstatning og den mere eller mindre politisk artikulerede vesttyske tak for mad og husly – og tilsvarende mangel på samme fra russisk side.

Hele denne »anden tyske besættelse«, som Havrehed med et anstrengt udtryk kalder flygtningeperioden, bliver for ham først og fremmest et praktisk, administrativt og økonomisk anliggende, som han med bogholderagtigt pedanteri prøver at gøre op i nationale plusser og minusser. Der kan næppe herske tvivl om, at Danmark som stat klarede en stor og ubehagelig opgave på en forsvarlig måde. Men Danmark er jo ikke blot en stat, men også en nation, et folk. Når Havrehed bombastisk benævner flygtningeperioden som en slags ny besættelse, burde han være blevet i billedet og have belyst den del af sammenligningen, som kan tåle en sådan: Mens den danske *stat* under besættelsen køligt og konsekvent gennemførte en »korrekt« samarbejdspolitik så længe som muligt, var det behjertede enkeltpersoner, som sørgede for, at den danske nation, det danske *folk* også kom til at stå for noget andet. På samme måde i anden halvdel af den dansk-tyske konfrontation: mens staten køligt og konsekvent gennemførte sin korrekte flygtningepolitik, var det behjertede enkeltpersoner, som trodsede de rigoristiske forbud og udviste en medmenneskelig adfærd over for de nødstedte, talte med dem, kastede legetøj over hegnet til børnene, smuglede frisk frugt og andre mangelfarver ind til dem. Jeg kan dårligt være helt enig med Tage Kaarsted, der under doktorhandlingen sagde, at »bogen er gennemsyret af en humanistisk holdning«.

Med undtagelse af den noksom bekendte fraternisering i betydningen seksuelt samkvem kommer Havrehed kun helt periferisk ind på de utallige andre former for forbudt kontakt. En kontakt, som tilsyneladende alle flygtninge lejlighedsvis har kunnet glæde sig over. Men hele bogen igennem får læseren ikke mulighed for i sammenhæng at se bare ét af de ulykkesramte tyske mennesker for sig. Derfor kommer heller ingen af disse stillfær-

dige strejf af medmenneskelighed med i Havreheds regnskab, som til gengæld gør et stort nummer ud af de seksuelle konfrontationer, og vist gik det da ofte hedt til med denne form for fraternisering, men Havrehed fremstiller emnet på en måde, som ikke er fair over for de internerede tyske kvinder. I virkeligheden må man undres over, at moralen forblev så høj, som tilfældet var.

Fra individet til helheden. Det kommer kun svagt til udtryk, at hele det danske flygtningespørgsmål, størrelsen til trods, kun er et lille skvulp af den enorme menneskebølge: 12–14 millioner, som i slutningen af krigen og i tiden umiddelbart efter at Sovjetunionen med vestmagternes accept blev presset ind i Midt- og Vesttyskland. At kunne se det enkelte menneske for sig i denne historiske folkeforskydning eller bare i denne »historiens største redningsaktion til søs« ville ellers være en udmærket ting for den danske læser. Men for Havrehed får flygtningene først rigtig interesse i det øjeblik, de sætter foden på dansk grund og begynder at koste den danske stat penge og besvær. Og i det øjeblik de er ude igen, har det kun interesse, om de er klar over, at de ikke havde »ret« til at forvente noget bedre end det, der blev dem til del, og at de under alle omstændigheder burde være taknemlige mod det land, som tog sig af dem i undergangens og ydmygelsens stund. Hvordan det ellers siden er gået dem, har ikke Havreheds interesse. Hvorledes Forbundsrepublikken Tyskland har magtet at integrere de mange millioner fra østområderne – deri altså også den gruppe, der kom til at lægge turen om ad Danmark – må dog have interesse for os danske al den stund, Tyskland er vor største og eneste landværts nabo.

Havrehed fremhæver i sin indledning flygtningeadministrationens »gråbog« fra 1950 og påpeger, at den er anonym. Det, som Havrehed så gør i sin bog, er at gennemgå alle de enkelte elementer endnu en gang og sætte navne og fotos ind, hvor det er muligt. Det er godt og rigtigt gjort. De to bøger supplerer hinanden godt. At Havreheds bog alligevel virker noget anonym, skyldes dels, at han altid kun brudstykkevis præsenterer os for personerne og kun i relation til det berørte

delemne, dels at han lader folk være anonyme, selv om det drejer sig om aldeles harmløse konstateringer eller selv om de pågældende, hvor det drejer sig om danske, åbent lagde navn til for 40 år siden. Hvis Havreheds berøringsflade til de »almindelige« flygtninge havde været større, havde han ikke behøvet at benytte denne fortsatte anonymisering.

Det kan føles pedantisk at påpege enkelte kontante fejl i en bog med så uhyre mange korrekte informationer. Men vurderinger, som ikke holder, og som har betydning for helhedens rette sammenhæng bør ikke forbigås. Havreheds omtale af flygtningeperioden som »den anden besættelse« og som »et fænomen, der savner sidestykke i krigens historie« er letfærdig omgang med sproget og med realiteterne. En forkert vurdering er det ligeledes, når han tillægger den tysksprogede lejravis *Deutsche Nachrichten* stor betydning. Den blev »læst i laser«, siger han. – Denne ellers fortræffelige publikation blev læst af ganske få og var helt ukendt for de fleste, i bedste fald et irritationsmoment for nogle.

Når Havrehed begår denne fejl, hænger det sammen med, at han aldeles undervurderer værdien af personlige erindringer, om hvilke han siger, at de »alle er præget af efterrationaliseringer, forglemmelser og fortrængninger« (p. 289). Denne miskreditering af erindringer og overvurderingen af *Deutsche Nachrichten* leder også Havrehed til at anføre, at »de tilbagevendende tyske flygtninge skrev til lejrene: »Bliv i Danmark så længe som muligt...«. Enkelte undtagelser kan ikke afkræfte den kendsgerning, at flygtningene ville ud af Danmark så hurtigt som muligt. – Forkert er det også, at »tyskerne havde smidt minekortene væk«. Vist havde de ej.

Som historisk forskningsområde er emnet jo karakteristisk ved, at der findes i tusindvis af vidner, og den håndfuld fragmentariske erindringer, Havrehed har med, virker ikke overbevisende. Han har læst mange papirer og talt med mange organisations- og institutionsledere, men med for få jævne mennesker, der prøvede det hele på deres krop.

I den omfangsrige liste over kilder og litteratur leder man forgæves efter det helt centrale tyske værk om fordrivelsen fra de østlige

provinser. Dette ypperlige dokumentationsværk, udgivet af ministeriet for hjemstavnsfordrevne i 1984, bygger netop på et væld af erindringer. Modsat dette store og objektive værk medtager Havrehed ubetydelige og tendentiøse små tyske værker. Hvis Havrehed havde læst den tyske dokumentationsserie, og hvis han havde bygget lidt mere på kronvidnernes udsagn, havde han ikke begået den fejltagelse at tro, at »præsterne fulgte deres menigheder på flugt« (p. 305). *Grau, mein Herr, ist alle Theorie* –

Det er ligeledes forkert, når Havrehed forestiller sig, at tyskerne selv fik organiseret noget, der lignede normal skolegang for flygtningebørnene inden 5. maj 1945. Det tillod forholdene slet ikke. Ligeledes er det forkert, når det siges om Skrydstruplejren, at denne lejr, der kom til at tjene som gennemgangslejr for de 53.000, der blev sendt ud på uofficiel vis, var »specielt oprettet til dette formål«. – Og det kan undre, at Havrehed ikke har undersøgt fænomenet Savery ordentligt. Selv om der kan være god grund til at ville tage denne musikbegavelse, der har betydet så meget for dansk musikliv, og som blev en ren velsignelse for de internerede tyskere, til indtægt som dansker, så burde Havrehed have vidst og anført, at han er født i Hamborg i 1897 som søn af grosserer C. E. Schumacher. At han altså var tysker af fødsel og havde fået tysk opdragelse og uddannelse forklarer, hvorfor han var så god til tysk og så eminent beherskede den tyske musiktradition – til stor undren for de tyske flygtninge, som ikke kunne vide det, fordi han aldrig nævnte det – hvem havde lyst til at åbenbare sig som tysker i tiden efter 1945? Men Havrehed burde have slået efter i et musikleksikon.

Tilbage står, at Havreheds bog forbliver et vældigt depot af oplysninger til forståelse af det dansk-tyske flygtningekompleks. En bog, som kan tjene som opslagsbog, som dokumentation, som baggrundsmateriale for fiktionsforfattere o.s.v. Derfor har han helt oplagt fortjent doktorgraden, og han – og sagen

– har fortjent, at bogen bliver læst på dansk – og på tysk.

Per Deskov:

Litteratur om Lyngby-Taarbæk¹

Om end riget fattes penge, har de to sidste årtier været en rig tid for dansk lokalbibliografi. Omkring 1970 kom planlægningen af det projekt, der har fået navnet Dansk Lokalbibliografi, ind i faste rammer, og i 1979 så det første amtsbind – Roskilde amt – dagens lys. Siden har vi fået tilsvarende bind for Fyns amt (1983–84), Frederiksborg amt (1985), Vejle amt (1986), Vestsjællands amt (1987) – i en foreløbig udgave – og Århus amt (1987). Bindet om Ribe amt skulle efter sigende ikke vente længe på sig.

I samme periode har også enkelte kommuner skabt deres egen lokalbibliografi. Model og standard for den moderne lokalbibliografi blev i en vis forstand fastlagt gennem udgivelsen af tre binds værket »Københavns bibliografi« (1957–67) og »Litteratur om Århus og forstæder« (1959) – selv om bibliografien for Frederiksberg allerede i 1950 forelå i 3. udgave – og det er vel ingen tilfældighed at især en række velstående kommuner i Københavns amt siden har præsteret de mest markante efterfølgere – Søllerød 1968–84 og Gentofte 1976 – selv om der også er kommet fortjenstfulde arbejder om Ballerup og Rødovre, begge 1976. For provinsbykommunernes vedkommende hævder Viborg-bibliografien sig smukt.

Ellers må vi især takke Danmarks Biblioteksskole for en indsats for dansk lokalbibliografi. Her har en række studerende i de senere år udarbejdet et antal hovedopgaver, som er blevet udgivet af skolen eller den kommune, de vedrører. Ballerupbibliografien er blevet til på den måde, og hertil kan føjes bibliografier for Stevns herred (1975), Nysted (1978), Sydsjælland (Vordingborg, Præstø og Langebæk kommuner) (1978) og Silkeborg (1983).

1. Litteratur om Lyngby-Taarbæk. En bibliografi. Udarbejdet af Lise Fog. Udgivet af Lyngby-Taarbæk Kommunes Biblioteker, 1987. 3 bind, ill. (294 + 329 + 256 s.). Sælges gennem Stadsbiblioteket i Lyngby, kr. 410,-.

Biblioteksskolebibliografierne udmærker sig ikke mindst ved at de studerende på forbilledlig vis gør rede for arbejde og metode bag bibliografierne.

Nu foreligger så – udkommet i efteråret 1987 – lokalbibliografien »Litteratur om Lyngby-Taarbæk«. Som flere af de andre er den et vidnesbyrd om at en kombination af en veludbygget lokalhistorisk samling og bibliotekarisk flid og sagkundskab kan føre til et beundringsværdigt resultat.

Det er blevet en smuk bog at se til. Den er delt op i tre bind og trykt i et af landets ansete værksteder, hos A. Rasmussen i Ringkøbing, i 500 eksemplarer. Papiret er 120 gram Micha, svagt gult tonet, og det vil sige både særdeles slidbart og skånsomt for øjet. Det er ikke så sært at udgiveren, Lyngby-Taarbæk Kommunes Biblioteker, i sit ledsagebrev til anmeldelseseksemplaret gør opmærksom på at det har været dyrt at fremstille og udgive bogen, hvis pris oven i købet nok er holdt kunstigt nede, fordi man gerne vil fremme bogens udbredelse ud over kommunegrænsen.

Det ikke bare fortjener den. På sin vis er den selvskreven til det. Man behøver vist blot at nævne lokaliteterne Dyrehaven (med »Bakken«), Frilandsmuseet, Furesøen, Mølleåen og Sorgenfri for at gøre det klart at skæbner og steder i kommunen til tider har gjort området til skueplads for begivenheder og forløb, der ikke kan skilles fra den Danmarkshistorie, vi alle er fælles om. Det samme gælder for egnens erhvervsliv, en florissant periode ikke bare i Nordsjællands historie, men hjemsted for produkter af høj kvalitet, der har præget og stadig præger vores dagligdag: klæde fra Brede, knive fra Rådvad og papir fra Nymølle og Ørholm. Og inden for åndslivet optræder en perlerad af guldaldertidens kunstnere som H. C. Andersen, Baggesen, Heiberg, Oehlenschläger, Chr. Winther, Kuhlau og Weyse. Også verdenslitteraturen har sat sine spor, da Strindberg digtede i Taarbæk og Søllerød. Og det folkelige forlystelseliv har udfoldet sig i bl.a. Pjerrot, professor Tribini, syngepigerne og cirkusrevyerne.

Alt dette kan kun blive pluk og spredte eksempler. Bibliografien samler det hele og

viser vej til et meget stort udvalg af trykt materiale, i et beskedent omfang til håndskrifter – uden at der dog er tale om regulære arkivalier – og for audiovisuelle materials vedkommende til lokalhistoriske film. Musikalier, dokumentariske lydoptagelser, videogrammer samt diasserier er udeladt.

Det trykte materiale omfatter bogtrykte, stencilerede og xeroxgraferede publikationer i form af bøger, dele af bøger, artikler i tidsskrifter og lokale periodica. Ugebladsartikler og småtryk er medtaget, så vidt de har kunnet opspores – eller måske allerede har været kendt fra det hidtidige lokalhistoriske arbejde. Avisartikler er udeladt, hvis de ikke senere er blevet optrykt i bogform, og det samme gælder leksikonartikler, artikler i biografiske stater, der ikke er ordnet topografisk, samt artikler fra illegale tidsskrifter fra årene 1940–45.

Inden for de nævnte rammer tilstræber bibliografien den fuldstændighed, bibliografier skal tilstræbe. I princippet medtager den derfor også litteratur om alle emner, men bogens vejledning beskriver nærmere, hvordan der er sorteret i stoffet. I enkelte tilfælde gøres rede for, hvordan udeladt stof kan findes på anden måde.

Der har ikke været sat sprogrænser ved stofindsamlingen. Det har dog ikke været muligt at søge systematisk i udenlandske kilder. Det hører da også til undtagelserne at man støder på bidrag på andre sprog end dansk.

Hovedparten af indførslerne er henvisninger til faglitteratur, men skønlitteratur er medtaget i det omfang, den har kunnet opspores.

Det samlede antal indførsler er tæt på de 6500 (nogle ganske få er udgået under redaktion eller trykning). Til sammenligning kan nævnes at Søllerød-bibliografien, hidtil en af de mest omfattende, rummer lige godt 4000.

Bibliografiens kompilator er bibliotekar Lise Fog, der også har forfattet dens vejledning. Arkivar, cand.mag. Jeppe Tønsberg optræder som medarbejder i to sammenhænge, dels fordi hans bibliografi fra 1976 over litteratur om arkitektur og fysisk planlægning i Lyngby-Taarbæk kommune indgår som grundstamme i nærværende bibliografis af-

snit om arkitektur, dels fordi dens afsnit om topografiske kort er udarbejdet af ham.

Nogle eksisterende litteraturfortegnelser må have kunnet lette den nye bibliografis tilblivelse. Det drejer sig om Eva Therkelsens »Litteratur om Lyngby-Taarbæk kommune udgivet i perioden 1970–75«, en hovedopgave ved Danmarks Biblioteksskole 1976, Jeppe Tønsbergs »Taarbæk-litteratur« fra 1974 samt en litteraturliste fra 1973 om Lyngby i skønlitteraturen.

Bibliografiens indhold er opstillet efter den danske decimalklassedelings systematik tillempt de lokale forhold. Inden for de enkelte grupper i systemet er opstillingen som hovedregel kronologisk efter udgivelsesår. Bøger og bogafsnit kommer først i en gruppe, tidsskrifter og tidsskriftartikler sidst.

Bibliografien er forsynet med et alfabetisk register, der gør det muligt at slå op på forfattere, redaktører, illustratører, biograferede personer, topografiske lokaliteter, institutioner og virksomheder samt udvalgte emneord. Personnavnene er kun ledsaget af biografiske data, hvor der har været risiko for forveksling. Har et opslagsord i registret mange henvisninger, sker henvisning til hovedindførslen med kursivtal.

Et udvalg af illustrationer, alle sort/hvide, reproduceret efter postkort og fotos, der findes i Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune, er skønsomt fordelt i de tre bind.

Bind 1 rummer et forord, en indholdsfortegnelse, en vejledning (som egentlig er en beskrivelse af bogens indhold og form) samt de første knap 2500 indførsler, bind 2 en indholdsfortegnelse og de følgende knap 3000 indførsler, bind 3 en indholdsfortegnelse, de sidste godt 1000 indførsler samt lister over anvendte bibliografier, indexede periodica, lokale periodica og endelig registret, der spænder over knap 100 sider.

En bibliografi røber først ret sin kvalitet ved flittig daglig brug. Det er ikke uden betydning at den er et smukt stykke boghåndværk, det er behageligt at arbejde med. Den skal imidlertid også kunne fungere efter sin egentlige hensigt, som er uden svinkeærinder at lede brugeren frem til de materialehen-

visninger, der søges i hver enkelt situation. Anmeldelsessituationen er for så vidt anormal, som anmelderen kun på skrømt er i færd med den søgning, værket skal tjene.

Ved en foreløbig vurdering er der dog nogle første indtryk, der bør fremhæves.

Den alvorligste indvending mod bogens form må nok være at registret burde have været i sit eget bind i stedet for at være en del af bind 3. Registret har sider nok til at være en selvstændig del af værket. Når hertil føjes at de stikord i registret, som har henvisninger til mange indførsler, burde have været underdelt, for at lette og fremskynde en søgning, ville det medføre en udvidelse af sidetallet, der yderligere kunne have talt for at udgive registret i et eget bind. Tanken bør alvorligt overvejes, hvis bibliografien ad åre skal føres ajour, hvad udgiveren næppe forestiller sig i dag, men afsmitning på det punkt fra søsterbibliografien om Søllerød kunne dog vel trods alt tænkes?

Registrets indhold burde i så fald også gås efter i sømmene og gøres til genstand for ny redaktionel finkæmning og syntese. Blot som tilfældigt fundne eksempler kan nævnes: Man kan slå op på »kirkegårde«, men ikke på »kirker«; her må man søge hen under »kirkearkitektur«. Man kan slå op på »kroer« og på »mejerier«, men ikke på »møller« – ikke engang på »vandmøller«, selv om de jo altså har været det tekniske grundlag for en del af områdets tidligere blomstrende industri. Man kan slå op på »børnehaver«, »fritidshjem« og »vuggestuer«, men ikke på »daginstitutioner«. Man kan slå de enkelte skoler op under deres navn i registret, men man kan ikke slå op under »skoler«; her må man søge under »skolevæsen«, hvor man så havner i en stor klump indførsler, der spænder over rundt regnet 250 løbenumre. Det er bare for meget.

Der kan også være tilfælde, hvor man undrer sig over mangel på henvisninger til analyser, der kun er placeret et enkelt sted i bibliografien, selv om en dobbeltplacering med føje kunne have været rimelig. En analyse af »Dansk præste- og sognehistorie« ses i afsnittet »Personalhistorie« (indførsel 5485), men savnes i afsnittet »Kirkelige forhold«, og ganske vist hører dette værk i bibliotekernes

systematik, decimalklassedelingen, hjemme under personalhistorien, men det indeholder dog i udstrakt grad mindst lige så meget stof om sognenes kirkelige liv.

Under stikordet »Biblioteksvæsen« mangler en henvisning til indførsel nr. 585, og stikordet »Telefonkæder« mangler som henvisning til nr. 1423.

Når registret henviser fra »Cyklistforbundet« på side 178 i bind 3 er det selvsagt samme forening, man henviser til under »Dansk Cyklist Forbund« på den modstående side 179.

Regulære redaktionelle fejl er svære at finde. Det kan nævnes at indførsel nr. 6420 og 6422 er fuldstændigt identiske, og at der er gået kuk i kronologien i afsnittet »Hotel- og restaurationsvæsen«, fordi bøger, bogafsnit og tidsskriftartikler her er blevet blandet sammen.

Trykfejl er der næppe heller mange af. Jeg er kun stødt på 4 i de tre bind, og det er såre få, stofmængden taget i betragtning.

Man kan vel altid undre sig over, om en mangel skyldes en forglemmelse eller en bevidst udeladelse, men jeg ville nu i afsnittet »Bibliografier og kataloger« have medtaget en henvisning til »Litteratur om Søllerød kommune«, netop fordi Søllerød-bibliografien ligesom Lyngby-Taarbæk-bibliografien overskrider kommunegrænsen, og de er fælles om at henvise til litteratur om samme lokaliteter, tilmed så de i et vist omfang supplerer hinanden.

Gennemser man listen over de indekserede periodica, vækker det forbavselse at indekseringen af ganske mange periodica er standset midt i 1970'erne, selv om bibliografiens tidsramme går til og med 1980. Sammenholder man periodicalisten med den tilsvarende liste i Eva Therkelsens tidligere nævnte delbibliografi for perioden 1970–75, kan man konstatere mange uoverensstemmelser, der muligvis kan være velbegrundede, men som der blot ikke er gjort rede for – og så begynder tvivlens orm at gnave. Det virker også mistænkeligt at der ikke ses et eneste musiktidskrift mellem de indekserede periodica. Er det måske en del af forklaringen på at bibliografi-

ens musikafsnit tager sig noget tyndt ud? Endda i den kommune, hvor man har landets ældste musikbibliotek, som i tidens løb må have samlet sig mange litteraturhenvisninger om det lokale musikliv.

Et af Lyngby-Taarbæk bibliografiens mange fortrin – alt andet lige – er utvivlsomt det analytiske arbejde, der har ført til de mange henvisninger til dele af bøger. Her sporer man velsagtens den rigeste frugt af en lang årrækkes lokalhistoriske arbejde. Også her er der dog svindsoet, man studser over. Det politiske liv i tilknytning til områdets repræsentation i rigsdag og folketing ser man meget få spor af i bibliografien. De værker, der kunne have været analyseret, er ganske vist nok vanskelige at have med at gøre, men netop på et sådant område burde man vel alligevel ikke have sparet sig, og det forekommer næsten utænkeligt at Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune eller Lyngby-Taarbæk Samlingen på Stadsbiblioteket i Lyngby ikke tid efter anden har været ude for forespørgsler på emnet. Og hvad med besættelsestidens begivenheder og personer? Et andet eksempel på at bibliografien ikke har meget at byde på.

Som den er, er den ikke desto mindre et både stateligt og givtigt værk på et professionelt højt niveau. Den vil indtage sin helt selvfølgelig plads overalt, hvor man både lokal- og nationalhistorisk har interesse i den del af Nordsjælland, Lyngby-Taarbæk breder sig over. Det bliver spændende til sin tid at se, hvordan den forholder sig til Dansk Lokalbibliografis amtsbind for Københavns amt. Det siger Lyngby-Taarbæk bibliografiens vejledning nemlig ikke selv noget om.

Og lad så alle mistrøstige tanker om bibliografiens videreførelse eller troen på at netop denne måske bliver den sidste af slagsen blive gjort til skamme. Bibliografier spejler fortiden og gør den synlig for nutiden. Så dem kan vi slet ikke undvære.

Men skulle skeptikerne få ret, så ville Lyngby-Taarbæk bibliografien i sandhed være en flot afslutning – som et festfyrværkeri i Tivoli!

Anmeldelser

Gillian Fellows-Jensen. Settlement Names in the North-West. Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning. nr. 25. C. A. Reitzels Forlag. 1985. 455 s. Kr. 244,-.

Kortet over den skandinaviske bebyggelse i det nordlige England, d.v.s. området nord for Watliŋga Street, romervejen der brugtes som grænse mellem engelsk og nordisk herredømme, er ved at blive udfyldt. I Gillian Fellows-Jensens tidligere bøger om Yorkshire og The East Midlands er en væsentlig del af det østlige »Danelagen« beskrevet. East Anglia står tilbage – det bliver ikke let.

Det har heller ikke været let at arbejde med de nordvestlige grevskaber, der her er taget under behandling. Det drejer sig om Cheshire, Lancashire, Westmoreland, Cumberland og Dumfriesshire. Sidstnævnte er iøvrigt skotsk, men viser ligheder med de øvrige nævnte grevskaber med hensyn til nordisk navneforråd.

Vanskelighederne ved at gøre rede for bebyggelsesnavnene hænger sammen med tre faktorer: 1. der er næsten ingen samtidige historiske oplysninger om bosættelsen i disse egne, højest beretninger om norske angreb på dem efter at irlænderne havde fordrevet nordboerne i begyndelsen af 10. årh. Derfor anses Nordvestengland for norskpræget i vikingetiden. 2. Mange sprog har sat deres præg på navngivningen i de pågældende grevskaber: latin, britisk, skotsk, irsk, nordisk og fransk. Endelig 3. navnekilderne er spredt over et langt åremål. I det øvrige Danelagen har man en støtte i at mange steder er nævnt i Doomesday Book fra 1085, men dette værk omfatter kun den sydligste del af området, Cheshire og en del af Lancashire. For restens vedkommende kendes den ældste navneform som oftest kun i senere kilder, sandsynligvis længe efter navnets dannelse og måske endnu længere efter at den pågældende bebyggelse var grundlagt. Der er eksempler på at vikerne omdøbte de landsbyer de slog sig ned i, og der er en vis tilbøjelighed til at regne med at dette er sket i større omfang end det nu kan ses. Når man som her inddrager tekster helt op til 1550, er det vel heller ikke usandsynligt at vikingebosættelser fik nye navne i løbet af middelalderen. Forfatteren er ganske klar over dette forhold og understreger at det er navnene og ikke bosættelsen hun studerer. Imidlertid medtager hun jo ikke alle navne, men kun dem der af en eller anden grund

kan sættes i forbindelse med bebyggelse, og hun argumenterer ud fra historiske, geologiske (i mindre omfang ud fra driftsmæssige) såvel som fra sproghistoriske kriterier. Derfor må det være tilladt at vurdere resultatet i et overordnet perspektiv; hvad betød vikingernes færd i Nordvestengland for områdets varige bebyggelse? Bogen lægger op til at besvare dette spørgsmål, selvom de lange fortegnelser over de enkelte navnes sproglige forhold understreger lingvistiske på bekostning af historiske problemer.

I modsætning til Fellows-Jensens to foregående bøger om skandinaviske bosættelsesnavne begynder denne bog med seks kapitler om de forskellige nordiske navnetyper for så at inddrage romersk-britiske og oldengelske navne i de to sidste kapitler. For Yorkshires og East Midlands vedkommende blev de ældre navnelag behandlet først som en baggrund for vikingernes kolonisering. Fremgangsmåden i den sidste bog bevirker at de nordiske navne kommer til at udgøre et mindre betydningsfuldt tilskud i forhold til bebyggelsesmønstret i Nordvestengland – området var stort set udbygget før nordboerne kom.

Denne opfattelse har både empiriske og historio-grafiske forudsætninger. De nordiske bebyggelser ligger tydeligt nok på marginaljorder, ja, nogle af dem refererer til sæsonbebyggelser som sætre. Andre betegner rydninger, nemlig tveit-navnene. Det er værd at lægge mærke til at begge disse navnetyper er norske, det første ved at henvise til en form for kvægavl der ikke kendes i Danmark, det andet gennem sin sprogform – den tilsvarende danske type hedder -tved. Gillian Fellows-Jensen prøver at nedtone det norske element, fordi hun har fundet en overraskende stor portion af navne på -by, og de er både sprogligt og geografisk af dansk oprindelse med klare lighedspunkter med de mange -byer i det østlige England. Bogens tese er altså, at den skandinaviske bosættelse i Nordvestengland i overvejende grad er en udløber af Danelagen, idet nogle nordboere har fulgt pas og dale gennem bjergkæden Penninerne til de vestlige grevskaber. Danskerne indrettede sig her ligesom de havde gjort øst for bjergene: en høvding overtog en stor gård uden at ændre dens navn og overlod dele af jorden til følget, hvis enkeltmedlemmer gav deres nordiske navn til den gård, de overtog.

Som man kan se ligger der mere end hvad det blotte øje kan se bag denne tese. Først og fremmest en forestilling om at den danske indvandring var

militært styret og fordelingen af jorden bestemt af ønsket om at give mandskabet sold for tjenesten. Muligheden for at nordboer – nordmænd eller danskere – oprettede nye bosættelser nævnes kun i forbiarten. Dette er en følge af den historiografiske udvikling, som anmelderen tidligere har beskrevet i *Fortid og Nutid*, 30, 1983, 129–31). Efter at historikere og filologer i første halvdel af det tyvende århundrede begejstret havde fremhævet det skandinaviske præg på Nordengland kom reaktionen i de senere årtier. Ikke alene har man understreget, den angelsaksiske (i mindre omfang den romersk-britiske) bebyggelse før vikingernes ankomst, men man har også nedtonet betydningen af det skandinaviske islæt: de nordiske navne betegner sekundære, tilfældige og kortvarige bosættelser.

Som eksempel kan nævnes navnetypen *torp*. Både øst og vest for Vesterhavet betegner denne navnetype en bestemt form for bebyggelse der indebærer en mere intensiv udnyttelse af landbrugsjorden styret af en hovedgård eller en moderby.

De meget få *torper* i de nordvestlige grevskaber ligger i de egne, der også af anden grund sættes i forbindelse med tilflytning fra Østengland. Deres form er rent nordisk og de anses alle for at være sekundære i forhold til større bosættelser. Gillian Fellows-Jensen fremfører dette i sin gennemgang af de enkelte navne, men i den sammenfattende tekst gør hun gang på gang rede for teorien om en omfattende før-vikingetidsbebyggelse. Den synes dog ikke at have nogen større relevans i forbindelse med navnetypen *torp* i disse egne.

Hvor megen vægt man end lægger på udbredelsen af bosættelsen i hele England før nordboerne satte deres præg på den, kommer også dette bind af Gillian Fellows-Jensens imponerende værk til at understrege, at landet havde ligget anderledes hvis der ikke havde været danskere og nordmænd i nogle århundreder fra de kom omkring år 900 og til de var assimileret i den iøvrigt ret blandede befolkning. Det er trods alt mærkeligere at der er skandinaviske navne i hele Nordengland end at der er oldengelske.

Inge Skovgaard-Petersen

Danske kalkmalerier. Senromansk tid 1175–1275. Red. Ulla Haastrup og Robert Egevang. Fotografer Lennart Larsen og Kit Weiss, grafik Mia Okkels. Nationalmuseet ved Chr. Ejlers forlag. 216 s. Kr. 348,-. (328 kr. i abonnement).

Det omhandlede tidsrum er en periode med mange politiske forandringer og ny kulturelle og materielle påvirkninger, som det fremgår af de to redaktørers gode og klare indledninger. På trods af at

netop de senromanske billeder kan virke meget mere uensartede end f.eks. de tidligt romanske, er det lykkedes i de mange korte artikler (ialt 62) at give et sammenhængende billede af vor kirkekunst i højmiddelalderen, illustreret ved smukke og tydelige fotos.

I indledningen og gennemgangen af billederne i de 50 behandlede kirker får læseren ikke alene tolkninger af motiverne, og redegørelse for de kunsthistoriske forbindelser til det øvrige Europa og sammenhængen mellem maleri og skulptur, men også mange værdifulde oplysninger om datidens maleteknik og moderne konservering, om smykker, våben, musikinstrumenter og heraldik. Forfatterne/redaktørerne har for såvidt været »heldige« ved, at der inden for det sidste ti-år er fremkommet flere vigtige senromanske monumenter og supplementter til tidligere kendte; til gengæld har jeg lidt ondt af dem over, at de helt usædvanlige billeder i Gundsømagle er fundet så sent (Oktober 1987), at de ikke har kunnet blive omtalt.

Vigtigst er de mange nye tolkninger, flere gange ledsaget af overskuelige stregtegninger; de fremføres med et prisværdigt sobert forbehold, og det synes som, om at mange gamle tvivlsspørgsmål har fundet deres løsning. Det gælder især Hovedsmanden fra Capernaum på nordvæggen i Mårslet, Erik Plovpenning's drab i Tømmerup og Thomas a Becket's legende i Sønder Nærå; det er også glædeligt endelig at se Stig Hornshøj-Møllers (mulige) identifikation af stifterbilledet i Gørlev under hans eget navn. Nyt og vigtigt er også inddragelsen af gammeltestamentelige motiver i tolkningen (den øvre frise i Hornslet og rytterfrisen i Skibet), men de nævnte malerier kan dog også tolkes ud fra Gral-sagn og tidens ridderromaner, som Otto Norn har gjort det flere gange, og jeg finder det vel hastigt at afvise denne tolkning for Skibets vedkommende, med en henvisning til at disse romaner først var kendt i midten af 1200-tallet (s. 76). Dels fremgår det tydeligt i hele værket, at mange af vore motiver er »indførte«, dels forestiller fragmentet på skibets NØ hjørne sandsynligvis Heraklius' hjembringelse af korset, så forbindelsen til korsfarerlegenderne synes sikker; indledningens afsnit om rytter- og kampfriser (s. 38–39) tager da også denne mulighed i betragtning.

Det er virkelig lykkedes at skabe et alsidigt, men dog helstøbt billede af vor højmiddelalder. Det lader også til, at redaktionen har været strammere denne gang, – jeg har kun få bemærkninger: St. Helenas fund af det sande kors omtales på s. 36 som afbildet i Skibet kirke, men i katalogen karakteriseres scenen som »Heraklius(?)«; artikel nr. 7 på s. 68 skal være nr. 8; at Torum (s. 74) er blevet placeret på Mors i stedet for i Salling, må være forfatteren Ulla Kjær's ansvar. I fortegnelsen over værksteder, mener jeg, at Lille Grandløse (S for Holbæk) burde være medtaget under Fodbyværkstedet.

Blandt det glædelige ny skal nævnes ordforkla-

ring, skitser over kirkebygninger og 12 farveprøver bagerst i bogen.

Niels M. Saxtorph

Bjørn Poulsen. Land – by – marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg, 1988. 299 s., ill. Kr. 150,-.

Bogen begynder med en skildring af det slesvigske oprør i 1472, og forfatteren kæder oprør og de sociale og økonomiske forhold sammen. Poulsen bidrager herved til den nyeste danske oprørsforskning (som den bl.a. kommer til udtryk i bogen *Til kamp for friheden: Sociale oprør i nordisk middelalder*, for nyligt udkommet i en gennemset, revideret og udvidet udgave), men hovedvægten i *Land – by – marked* er imidlertid lagt på analysen af de økonomiske forhold i seks herreder: Nørre og Sønder Gos, Vis, Ugle, Husby og Ny, der strækker sig tværs over Sønderjylland fra Husum i Vest til Flensborg i øst. De fire første herreders indbyggere var med i oprøret, de to sidste ikke. Det er denne forskel, Poulsen bruger som udgangspunkt for sin spændende bog.

Analysen stopper ikke i 1472, men fortsætter ind i 1500-tallet, baseret blandt andet på oplysninger fra toldregnskaber, der jo begynder i 1485 eller senere. Således præsenteres i kapitlerne om handelen faktisk forholdene efter oprøret, ja undertiden drages temmelig sene eksempler (fra slutningen af 1500-tallet) ind for at underbygge en hypotese, hvilket – skal det understreges – ikke formindsker analysen værdi, der ligger i påvisningen af de forskellige økonomiske landskaber i selv et relativt lille område som de seks slesvigske herreder fra et traditionelt feudalt område i øst med hovedgårde, fæstebønder og en lukket manorial økonomi til et område i vest med selvstændige bønder, der var integreret i markedsøkonomien.

De første kapitler behandler selve oprøret og dets hovedmænd identificeres. I de følgende kapitler gennemgås, på baggrund af det omfattende kildemateriale fra senmiddelalderen, de faktisk store forskelle, der fandtes i de sociale og økonomiske strukturer i marsken, på gesten og i Angel, hovedgårdens placering, udbredelsen af fæstegods og selvejergods, graden af monetarisering, kapitalanbringelser, lokal, regional og fjernhandel, land- og søtransport. I kapitel 3 og 4 er bønder og landbrug hovedemnerne, kapitel 5 diskuterer forbindelsen mellem land og by, mens kapitel 6 til 8 rummer analyse af byernes befolkning (håndværkere, kræmmere og købmænd), deres produktion og omsætning.

Bogen slutter med to konkluderende og opsum-

merende afsnit, hvoraf det ene samler tråden op fra oprøret og viser på grundlag af resultaterne opnået i foregående kapitler, at oprørets baggrund og kronologi hænger nøje sammen med Christian I's udenrigspolitik, der kort før 1472 resulterede i en klar favorisering af Hansekøbmændene på bekostning af de frembrydende hollandske købmænd, hvilket truede marskbøndernes og Husumborgernes økonomi. Det andet opsummerende afsnit, og det mest interessante af de to, er en gennemgang af den internationale forskningsdiskussion vedrørende senmiddelalderens økonomi, især vedrørende forholdet land-by.

Det vigtigste kapital er kapitel 5, der omhandler landbrugsproduktionens afsætning. Forfatteren gennemgår forbruget på landet, fæste- og renteydelse til byerne, byfolks landbesiddelser, landhåndværk og, som det mest interessant i afsnittet, rentekøb, hvorved det vises, hvorledes bønderne skaffede sig den kapital, de havde brug for som deltagere i markeder og handelstrafik. Rentekøbet foregik ved, at en ejer solgte jord til en kapitalstærk person eller institution, men beholdt alle rettigheder i jorden mod en årlig rente. Sælgeren havde også forkøbsret på godset. Et kup i afsnittet er påvisningen af Slesvig domkapitels rentekøb både i små renter (fra bønder) og i store rentekøb (fra adel), hvor indtægter fra de første delvis går til køb af sidstnævnte. Det betyder ikke en forgældet adel i området, men hænger sammen med adelens lån til kaution for Christian I til en rente på 10%, hvor kapitlet tager 6–8%. Spekulation i marginalrenter er altså ikke opfundet af vore dages (nu noget anløbne) »gulddrenge«. Kapitlet slutter med den vigtige iagttagelse, at bag rentekøbets fremkomst og brug, især af marskbønderne, »ligger faktisk en hel ny forestilling om gården som kapitalgode« (s. 121). Også i afsnittet om den lokale handel mellem land og by er der nogle glimrende iagttagelser om låntagning og hæftelsesforhold mellem land og by (s. 151).

Da bogen fortjener at blive flittigt læst og brugt, skal kritikken fremsat i det følgende ses i lyset af dette håb.

Et problem ved fremstillingen, der særligt kommer til syne i afsnittene om byerne, er, at diskussionerne i disse kapitler tilsyneladende hviler på ældre og/eller lokalt orienteret tysk forskning. Sværvægtene som Werner Sombart og Max Weber har begge været genstand for megen debat siden deres værker udkom. At protestere mod Sombarts tese om en »lukket byøkonomi« virker derfor forkert, når den nyere økonomiske forskning ikke er inddraget, især de mange værker om krisen i det feudale samfund og om overgangen fra feudalisme til kapitalisme. Diskussionen af dette findes, som sagt, i det sidste kapitel, men burde have været indarbejdet i hele fremstillingen. En forkættet bog som Perry Anderson's *Passages from Antiquity to Feudalism* (1974) med vægten på byernes integrerede rolle i feudalsamfundet havde også været god at

inddrage. Af særlig interesse for bogens emne er Rodney Hiltons studie af de engelske bønders forhold til afsætning: »Medieval Market Towns and Simple Commodity Production,« *Past and Present* (November, 1985); mens Martha C. Howell og Robert DuPlessis (i »Reconsidering the Early Modern Urban Economy: The Cases of Leiden and Lille« *Past and Present*, February, 1982) giver et nyt bud på den lange overgang fra feudalisme til kapitalisme i et område, der ligger nært det behandlede. Derved sløres bogens store fortrin noget, idet påvisningen af, at der eksisterer store forskelle i bøndernes deltagelse i markedsøkonomien indenfor et relativt lille område som Slesvig og at de ikke er særegne for Slesvig, ikke sættes ind i en større europæisk sammenhæng før end ganske kort i sidste kapitel (og ikke det, der hedder »Slesvig overfor det europæiske marked«, der handler om baggrunden for oprøret i 1472). Kan lignende store udsving i et område på størrelse med de 6 herreder findes i andre egne, eller er Slesvig speciel på dette område på grund af beliggenhed, jordforhold og de politiske udviklinger?

På s. 122 drages gamle Max Weber's funktionsdefinition af en by frem uden skelnen til den senere debat for at forklare, hvordan befolkningen så på Bredsted, Svavsted og Husum uafhængig af privilegier. En juridisk særstilling er på dette tidspunkt vel accepteret som kendetegnende en borger/byboer, en særstilling der vel og mærke er opstået af det funktionsmæssige forhold. Af de omtalte flækker er kun Husum et godt eksempel på bymæssig funktion uden privilegier, men der er bare den hage, at Husum faktisk havde fået privilegier, der blev frataget byen igen på grund af oprøret. Husum er således undtagelsen til reglen om juridisk definerede byer på dette tidspunkt, hvad Poulsen da også på de efterfølgende sider understreger, f. eks. på s. 150, hvor det påvises, at de købmænd, der opkøbte okser og heste til ekport sydpå, kom fra Flensborg og Husum, ikke fra Svavsted og Bredsted. Bøndernes afsætningsmarked lå i de juridisk definerede byer.

I diskussionen om håndværkere, deres produktion og handel finder Poulsen flere i Bredsted end i omliggende landsbyer, men graden af specialisering synes ikke adskilt fra landbefolkningens håndværkere; det er tilfældet i Svavsted, hvor bl.a. en klejnsmed angiver specialisering men her spiller bispeborgen en afgørende rolle. På s. 132ff medgives det så, at kun Husums og Flensborgs håndværkere skiller sig ud fra landhåndværkerne ved graden af specialisering såvel som omfanget af håndværksproduktion (målt med antallet af håndværkere og håndværk).

Derimod er det en vigtig og væsentlig pointe s. 133, at Svavsted og Bredsted repræsenterer småcentre underlagt storcentrene og ligger som forposter blandt de velhavende og relativt kapitalstærke marskbønder, der udgør et købedygtigt publikum for håndværkere. Et videre perspektiv

kan kastes på tilstedeværelse af disse centre ved sammenligning med Hilton's (ovennævnte) artikel og en anden af hans artikler: »Lords, Burgesses and Hucksters« (*Past and Present*, November 1982), der understreger behovet for mindre handlende og markeder og ikke mindst kvinders vigtige rolle i denne handel.

Hermed er vi nået til det andet problem ved Poulsens analyse, nemlig det manglende kønsaspekt. Agenterne i Poulsens fremstilling er kun mænd, men når vi præsenteres for kilderne dukker kvinderne op så ofte, at det burde have vakt forfatterens opmærksomhed. Her tænker jeg især på Kirstine, der på s. 143 præsenteres som den eneste kræmmerke i Bredsted. En diskussion af hendes stilling som en fast handlende i småcentrene ville have bidraget væsentligt til analysen af de to centres funktion. I sammenhæng med dette burde Poulsen have været opmærksom på de mange kvinder, der var selvstændige medlemmer af kræmmerlauget i Flensborg. Disse kvinder har øjensynligt drevet kramhandel uafhængig af ægtefællen (diskuteret i Grethe Jacobsen, »Women's Work and Women's Role: Ideology and Reality in Danish Urban Society, 1300–1550« *Scandinavian Economic History Review*, 30:1, 1983).

Og hvad med håndværks- og købmændens som oplagte investorer i rentekøb og livrentekøb? Var det bønderne eller bønderkonerne, der fremstillede Webbe, som uldklædet blev kaldt? Vævere og farvere omtales som noget enestående i Husum (s. 126), men diskussionen er baseret på en ældre undersøgelse af håndværkernavne. Et opslag i f.eks. *Dronning Christines Regnskaber* ville have afsløret flere vævere, alle mandlige og alle beskæftiget med vævning af linned. Vævning som fag, udøvet udenfor hjemmet, er et overset emne (indtil de skotske vævere dukker op i København og Malmø omkring 1500), men Poulsen burde have været opmærksom på dette fag og på de udøendes køn og ikke mindst arbejdssted. Er vævning hjemmearbejde på landet og professionelt i byen eller trives det netop som professionelt kvindearbejde i en integreret økonomi? Det argumenteres også, at der ingen vævere ses i Flensborgs kilder: Hvad med Mette Weuers, der er medlem af St. Gertrudsgildet i Flensborg netop i begyndelsen af 1400-tallet, inden de mandlige vævere dukker op. Hun er kort nævnt af Poulsen selv s. 135 i en anden forbindelse. Kan det righoldige slesvigske kildemateriale mon ikke belyse udviklingen i dansk produktion af uld- og linnedklæde? Det ville dog være et vigtigt aspekt af diskussionen vedrørende den integrerede økonomi.

Et tredje og mindre kritikpunkt er sammenblandingen mellem kræmmere og købmænd. Det skal medgives, at dansk forskning har fokuseret på købmænd og fjernhandel, men en blot hurtig læsning af Nyrops samling af gildeskråer gør det klart, at i omsætningen af håndværksprodukter støder håndværkerne sammen med kræmmerne i salg af

produkter, både egne og andre. Modstanden mod kræmmere kommer især til udtryk i laugsskråerne fra København og Malmø, hvor der vel at mærke først i 1500-tallet opstår kræmmerlaug. Mon det tidlige kræmmerlaug i Flensborg hænger sammen med et købestærkt publikum blandt bønderne, hvor den københavnske håndværksproduktion var beregnet på den velstillede del af bybefolkningen og hoffets ansatte?

Udstyrmæssigt er det en flot bog til en særdeles rimelig pris med kort og illustrationer. Den er i det noget upraktiske tværfomat med tekst i dobbeltkolonne, hvad der giver problemer i forbindelse med de (mange) tabeller, der strækker sig over begge kolonner, f.eks. s. 104, 112, 147, 149, hvor teksten fordeles over og under tabellerne ikke ifølge kolonnerne, hvilket virker temmeligt forvirrende. Kortene er fine undtagen det store kort på side 16–17 (fra 1846), der er temmelig uoverskueligt på grund af de svært læseligt stedsangivelser, ikke mindst dem, der ligger i sømmen mellem de to sider. Et forenklet kort med angivelse af vigtigste byer/landsbyer og andre lokaliteter på en enkelt side ville have været at foretrække. Sproget nogen gammeldags selvhøjtideligt med moderne uoder som 'essentiell' for 'væsentlig'. Retoriske spørgsmål er udmærkede, men skal bruges med varsomhed. Poulsen har med udgangspunkt i et oprør lavet en spændende analyse af de økonomiske sammenhænge i Slesvig. Han har påvist (som meget nyere forskning), hvor mangeartede og dynamiske det middelalderlige samfund var, ligesom han demonstrerer, at der trods megen jammerklage er kilder til sofistikerede økonomiske og sociale analyser af det danske samfund, i hvert fald i senmiddelalderen. Ligeledes har han, som anført, mange inspirerende iagttagelser. Han har fuldført det, han har sat sig for, at analysere »To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig«. Men netop de mange fine pointer i bogen gør det meget tydeligt, når Poulsen springer over, hvor gærdet er lavest. De mange indskudte fodnoter tyder på, at bogen kunne have haft gavn af en sidste bearbejdning, så de detaljerede kildegennemgange og de overordnede analyser var bragt i harmoni og udenlandsk forskning draget ind på relevante steder. Det er svært, når man skal præsentere sine omfattende undersøgelser i et kildemateriale, der nok ikke er ukendt, men bestemt ikke brugt i denne sammenhæng før, ikke at drukne i detaljer. Poulsen gør det ikke, men mister af og til overblikket og det samme gør læseren, men man forsætter gerne ufortrødent, for udbyttet er værdifuldt og stimulerende.

Grethe Jacobsen

Grethe Jacobsen: Kvindeskikkelser og kvindeliv i Danmarks middelalder. Gads Forlag. 1986. 256 s., ill. Kr. 168,-.

Med Grethe Jacobsens bog om Kvindeskikkelser og kvindeliv i Danmarks middelalder foreligger for første gang en fremstilling af danske kvinders historie i perioden 800 til 1600. Alene af den grund er bogen interessant. Desuden er det på mange måder en fin bog – også udstyrmæssigt.

Det er imidlertid ikke nogen let bog at læse. Ganske vist er den velskrevet og fuld af spændende detaljer, kvindeskæbner og synsvinkler. Men netop formen og så bogens opbygning gør den lidt svær at danse med for læsere, der ikke kan sin middelalder. Man taber let overblikket og lysten til kritisk dialog. Og det er synd, for forfatteren er tydeligvis en meget vidende og inspirerende diskussionspartner.

Grethe Jacobsen ser perioden 800 til 1600 som en sammenhængende tidsblok i danske kvinders historie. Den traditionelle periodisering, dvs. den kronologiske afgrænsning af dansk middelalder fra ca. 800 til ca. 1500 er bibeholdt. Tidsblokken »Middelalder – Reformationstid« er naturligvis underopdelt. Jacobsen mener, man frugtbart kan tale om to perioder. Den første omfattende tiden fra ca. 500 til ca. 1300, hvor en ny religion med et nyt kvindesyn og nye roller for kvinder introduceres og udvikles med mulighed for åndelig ligestilling af de to køn og med vide rammer for kvinders udfoldelsesmuligheder både i hjemmet og udenfor. Den anden periode omfatter tiden fra ca. 1300 til ca. 1600, hvor økonomiske, demografiske og politiske forhold får 1200-tallets samfundsstrukturer til at vakle. Omformningen af samfundet medførte en ændring af kønnenes forhold i første omgang til kvindernes fordel. Jacobsen ser reformationen som et forsøg på at etablere stabile normer bl.a. ved at afskaffe den kirke, hvor kvinderne havde stor indflydelse og hævder, at kvinderollen generelt blev indskrænket i tiden herefter. Samtidig viser Jacobsen, hvorledes der i 1500-tallet foregik en udvikling, der adskiller dette århundrede fra de to foregående: et svælg mellem det private og det offentlige voksede frem, hvilket ikke var nogen fordel for kvinderne, fordi deres virkefelt i intimsfæren, i familien, blev henregnet til det private. Kvinders rolle og funktion blev gjort usynlig og magtesløs. Og hvad dette fik af konsekvenser for kvinders situation i århundreder fremover, ved vi jo kun alt for godt.

Det fine ved Grethe Jacobsens middelalderstudier er netop denne opmærksomhed overfor ændringer i samfundet, som berører kvindelivet, også selv om det kun er indirekte. I et afsnit om kvinders reproduktive funktion gennemgås således de ændringer i ritualer og opfattelser, der omgav kvindelivets faser. Dette afsnit er i lighed med et afsnit om kvindernes retlige stilling kronologisk tværgående og placeret bag i bogen.

De to afsnit er vældig nyttige og umiddelbar brugbare. Som nævnt er dette ikke tilfældet med den øvrige text. Her myldrer oplysninger og kvinder (dronninger og adelskvinder, nonner, by- og landbokvinder, enker og enlige mødre) frem. Afsnit som f.eks. Fra præstedeje til præstehustru åbner for de lange linjer, og læseren oplever historiens vingesus. Men generelt får man ikke megen hjælp til at overskue det fascinerende mylder. Man savner nogle optrukne konklusioner. Ind imellem synes niveauet også at være lidt vel springende. Et forhold der måske først og fremmest skal tilskrives kildeproblematikken. Som forfatteren fremhæver, kan historikere ikke regne med at finde nyt og ukendt skriftligt materiale om kvinder i middelalderen. For tiden førend 1513 gælder det endog, at næsten alt skriftligt kildemateriale findes i udgivet og tilgængelig form. Muligvis er dette forhold forklaringen på, at så mange middelalderlige kvindestudier har kunnet offentliggøres de seneste år. Frem for at bruge tid på eftersporingen af kildemateriale har man kunnet koncentrere sig om, at se på det foreliggende materiale med nye øjne og kombinere det med andre kildetyper. For middelalderens vedkommende gælder det jo, at nye arkæologiske udgravninger til stadighed frembringer supplerende oplysninger til det skriftlige kildemateriale.

Det kan imidlertid være noget af en kunst at præsentere og dokumentere nye sider af »gammelkendt« videns. Læser man bogen med åbent sind, må man indrømme forfatteren, at det er lykkedes hende rimeligt godt. Det er en inspirerende bog – til gavn og glæde for mange. Desværre er den dog ikke umiddelbar brugbar i undervisningssammenhænge. Som undervisningsmateriale kan den ikke bruges og den forekommer heller ikke egnet som baggrundsmateriale. Måske burde forlaget bede Grethe Jacobsen om et nyt manuskript udarbejdet til denne sammenhæng?

Helle Otte

Inger Hartby, Kirsten Jexlev, Kirsten Rykind-Eriksen og Anne Rassel. Madammer og jomfruer. 1700-tals kvinder i håndværk og handel. Nationalmuseet 1986. 53 s., ill. Kr. 40,-.

Madammer og jomfruer er en lille og letlæselig bog bestående af en række udvalgte temaer fra udstillingen af samme navn, der blev vist på Dansk Folkemuseum i perioden 3.10.1986–2.3.1987. Bogen henvender sig til et bredt publikum af museumsbesøgende, og intentionen er at formidle en række forskningsresultater i et let tilgængeligt sprog og på en overskuelig måde. Dette er også

lykkedes, men det er desværre sket på bekostning af en dybere undersøgelse og en række vigtige nuanceringer. Der foretages til tider voldsomme generaliseringer, og der drages hurtige slutninger. Kvinderne i købstædernes handels- og håndværksmiljøer fremstilles således som en ensartet gruppe, og ikke som den sammensatte gruppe, som de vitteligt var. Der tales konsekvent om en kvindetype, og der er tale om en entydig fremstilling af disse kvinder som selvstændige og magtfulde. Forfatterne har været fikseret på at opspore kvinderne som selvstændige aktører for deres eget liv, mens den anden side af kvinderollen, undertrykkelsen, er udeladt. Heller ikke bysamfundenes forskelligheder tages op til overvejelse. Lokaliteten er henlagt til Hillerød, Odense og København med vægten på sidstnævnte, men bogen opererer med en generel term om købstadens kvinder.

Bogen giver dog heller ikke plads til de store overvejelser. På relativ kort plads vil forfatterne dels give en introduktion til 1700-tallets købstads-samfund med befolknings- og erhvervsfordelingen som det grundlæggende, dels give en beskrivelse af tidens generelle kvindesyn centreret omkring det nye fremvoksende kvindesyn, der reducerede kvindernes verden til hjem og børn, og endelig dels give en beskrivelse af handels- og håndværkskvindernes faktiske situation i hjem og samfund. Forfatterne har prioriteret bredden fremfor dybden, og det er klart at beskrivelserne bliver kortfattede og til tider tenderer det overfladiske.

Det er modsætningen mellem det generelle kvindesyn og købstadskvindernes faktiske situation, der står i centrum. Gennem en kortlægning af disse kvinders totale arbejds- og ansvarsområder viser bogen, at kvindernes verden var mere og andet end hjem og børn. Sådanne forestillinger var nye og vandt først for alvor indpas i de danske købstæder i løbet af 1800-tallet. 1700-talskvinderne i handel og håndværk repræsenterede derimod en kvindegruppe, der helt eller delvis ernærede sig selv og sin husstand, og som spillede en betydelig rolle i det danske købstadssamfund. Disse kvinder var først og fremmest de gifte madammer, der oftest var beskæftiget i mandens virksomhed som medhjælpende hustruer. Ved siden af dette bestyrede de et stort hushold med tyende, logerende og svende og havde vitale og betydningsfulde ansvarsområder. En gruppe madammer var enkerne, der efter mandens død drev håndværks- eller handelsvirksomheden videre. Enkerne tegnede sig for en stor andel, og så længe de forblev ugifte og forholdt sig ærlige, havde de formelt samme position som de mandlige mestre.

Dernæst var der jomfruerne, som dels bestod af ugifte selverhvervende kvinder, der drev handel eller gadesalg eller ernærede sig som vaskekoner, strygere eller daglejere, og dels de mange tjenestepiger, der var ansatte hos de gifte madammer. Tjenestepigerne indtager dog en særlig stilling og berøres kun flygtigt i bogen.

I bogen lægges der op til en differentiering efter alder, civilstand og erhverv, men der tages ingen konsekvens heraf. Der konkluderes generelt: at »1700-tals kvinder i håndværk og handel var alt i alt en selvstændig kvindetype, der i mange tilfælde bidrog økonomisk til den fælles husholdning eller forstod at klare sig i samfundet. Deres interesseområde lå lige så ofte uden for hus og hjem som inden for, og deres dobbeltarbejde var fuldt accepteret. Kvinderne selv lagde vægt på deres stilling i forhold til samfundet, og så måtte børn og hjem klare sig så godt de kunne ... 1700-tals kvinders liv med dobbeltarbejde og alt hvad det indebar ligger vel egentlig ikke så langt fra nutidens kvinder« (s. 52).

En sådan parallellisering mellem datiden og nutiden må anfægtes som en smart måde at gøre historien aktuel og vedkommende. Jeg skal ikke bevæge mig ind i en polemik mod brugen af dobbeltarbejdsbegrebet, som jeg dog vil hævde er et nutidsbegreb, der hænger sammen med opsplitningen i ude og hjemme, og derfor ikke umiddelbart kan overføres til 1700-tals-samfundet.

Hvorom alting er, så har bogen sat fokus på en hidtil overset kvindegruppe og udfylder dermed et hul inden for dansk kvindehistorie.

Grethe Carlslund Petersen

Kåre Lauring: Rejsen til Madagascar. Gyldendal. 1987. 224 s., ill. Kr. 198,-.

Kåre Lauring, der er museumsinspektør ved Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, har skrevet en spændende bog om »Grevinden af Laurvigen«s slavetogt fra Danmark til Madagascar og Vestindien 1737–1739.

Historien er tidligere kortfattet fortalt i artikler af Georg Nørregaard (i Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1955) og Frits Hammer Kjølens (i Forum Navale 1978). Thi netop dette togt er ualmindelig dramatisk og tillige særlig veldokumenteret i Vestindisk-guineisk Kompagnis arkiv.

Når Kåre Lauring har taget dette materiale frem påny, er det for i detaljer »At give et tidsbillede af de mænd, der havde slavehandelen som erhverv. At beskrive en enkelt rejse og en enkelt besætnings oplevelser. Give læseren lejlighed til at komme ombord, træffe 1700-tallets sømand, og få lov at sejle med«.

Dette er til fulde lykkedes for ham. I et klart og letflydende sprog får vi baggrunden for og selve beretningen om det fantastiske slavetogt.

Den ene hovedperson var englænderen Charles Barrington, som efter en dramatisk karriere i det engelske ostindiske kompagni, (hvor han blev fyret på gråt papir), og det svenske, (hvor han måtte flygte fra tjenesten i Indien), kom på et dansk skib til København i 1737. Her udkastede han et projekt, som gik ud på at chartre et skib af Vestindisk-

guineisk Kompagni for at sejle til Madagascar og købe slaver beregnet for de danske besiddelser i Vestindien.

Barrington fik overdraget »Grevinden af Laurvigen« og stillede selv 23 mand af besætningen, medens kompagniet stillede de resterende 42 besætningsmedlemmer. Heriblandt var skipperen, Jacob Nicolai Holst, som var udlånt af orlogsflåden – og som er fortællingens anden hovedperson.

Den lange rejses mange skærmydsler skal ikke opregnes her. Men togtet endte med, at man efter et langvarigt ophold ved Madagascar kom derfra, ikke med de påregnede 600, men kun 42 slaver og noget ris. Endda måtte Holst efterlade Barrington, (der var blevet gift med en indfødt prinsesse og i det hele taget ikke kunne bevæge sig til at afrejse), tre af hans håndgangne engelskmænd og fire danskere, som var arresteret for mytteriforsøg.

»Grevinden af Laurvigen« kom til Dansk Vestindien med halvdelen af slaverne i live.

Ved ankomsten til København, hvorfra 65 mand var sejlet ud to år forinden, var nu kun 32 af dem stadig ombord – resten var agterudsejlet på Madagascar, afmønstret, sendt hjem eller afgået ved døden undervejs.

Ud over denne atypiske rejseberetning giver bogen en udmærket beskrivelse af den europæiske og indiske baggrund for hele handelen, og Kåre Lauring formår at bibringe et fint indtryk af dagligdagen ombord på 1700-tallets langfarere.

Erik Gøbel

Tage Kaarsted (red.): Hædersmænd. 45 Dannebrogsmænds levnedsskildringer. Poul Kristensens forlag. 1986. 242 s., ill. Kr. 158,-.

De »dannede« klasser – officerer, embedsmænd, gejstlige o.a. – begyndte (og begynder) deres karriere i ordensvæsenets hierarki som riddere af Dannebrog. For at også almuen kunne modtage kongelig hæder indførte Frederik VI i 1808 Dannebrogsmændenes Hæderstegn – sølvkorset blev det også kaldt. Det var repræsentanter for jævne folk der havde gjort indsats for almenvellet inden for »en engere kreds« der kunne få dette hæderstegn, mænd forstås – først i 1951 blev det muligt for kvinder at få del i anerkendelsen – året før den blev afskaffet.

Fra 1904 skulle dannebrogsmænd lige som riddere skrive en levnedsskildring til Ordenskapitlet. I alt er der blevet indsendt ca. 8.000 små biografier som opbevares på Amalienborg. Af dem har de kongelige ordeners historiograf, professor Tage Kaarsted, udvalgt 45 og udgivet dem under titlen »Hædersmænd«.

Kaarsted skriver en instruktiv og veloplagt indledning, og i slutningen af denne gør han rede for

de kriterier der er anlagt for udvælgelsen. Der er lagt vægt på en regional og erhvervs-mæssig spredning, og også hensynet til forskellige udformninger af levnedsskildringen er indgået som kriterium. Endvidere er udvalget »tænkt som smagsprøve – også for at gøre lokalhistorikere og personalhistorikere opmærksomme på samlingen af ... selvbiografier, der er almindeligt tilgængelig ...«. Dermed har Kaarsted gjort historikerne en tjeneste, for der er næppe tvivl om at det har været en overset kildegruppe, og den vil formodentlig herefter blive brugt i stigende omfang.

Og i de udvalgte levnedsskildringer fortæller så redningsfolk, sergenter, fiskere, lærere, sognefogeder o.a. jævnt og enkelt om deres liv. Det er stiltfærdigt og samtidig stærkt at læse om denne trofaste og jævne flok af »hædersmænd« – og igennem skildringerne lyser stoltheden over den udmærkelse de har fået.

En smuk bog – også i det tekniske, som altid fra Poul Kristensens trykkeri.

Verner Bruhn

Folk og Tro. Bidrag til Indre Missions og det folkelige troslivs historie og virke. 1. bind redigeret af Vagn Wählin og udgivet af Historisk Selskab for Indre Mission. Lohses Forlag 1987. 150 s., ill. Kr. 135,- (medlemspris 110 kr.).

1. september 1985 startede den landsomfattende indsamling og registrering af kilder til Indre Missions historie støttet af Indre Missions hovedstyrelse, Århus Universitet og Statens humanistiske Forskningsråd. Kampagnen, der sluttede i begyndelsen af 1988, byggede på et nært samarbejde mellem Indre Missions 83 lokale samfund og de lokalhistoriske arkiver og deres amtskredse. Jytte Skaaning og hendes medarbejdere Kurt E. Larsen og Annelise Schou har holdt et stort antal informationsmøder rundt om i landet, hvor de knyttede kontakter, der gjorde det muligt at få et stort materiale registreret og sikret for eftertiden på et lokalhistorisk arkiv. En omfattende registratur redigeres af Jytte Skaaning, Bjarne Birkbak og Bodil Christiansen og forventes trykt inden årets udgang. Registraturen er en vigtig forudsætning for at få skrevet Indre Missions historie.

Ganske vist findes der en del ældre fremstillinger af Indre Missions historie, men de er ikke særlig dybtgående, og bevægelsens egne har sædvanligvis ikke lagt større vægt på deres egen historie. Derfor er litteraturen om denne kirkelige retning forholdsvis beskednen – især hvis man sammenligner med grundtvigianerne, der næsten har skrevet for meget om sig selv. Der er meget, vi ikke ved om Indre Mission, og der er betydelige skævheder i det bil-

lede af bevægelsen, som danskerne går rundt med. Derfor er det vigtigt, at både forskerne og Indre Missions egne folk begynder at skrive historie. Universitetslektor Vagn Wählin har været centralt placeret i arbejdet med Indre Missions historie siden januar 1985, og han har sammen med bevægelsens egne folk peget på, at især skolehistorien er et forsømt område. Derfor planlægger man nu et forskningsprojekt, der skal resultere i udarbejdelsen af hele tre fremstillinger om Indre Missions skoler. Desuden har folkene bag projektet lagt vægt på at få skabt mulighed for løbende publicering af delresultater i serien Folk og Tro, der bliver en moderne pendant til Steenwinkels Hjemliv og Trosliv, der kom i hele 20 bind.

De enkelte bidrag til Folk og Tro skal ifølge redaktøren Vagn Wählin skrives folkeligt og fængende, men desuden være videnskabeligt funderede. Man vil trykke både dybtborende større artikler og kortere erindringer og bidrag fra bevægelsens pionerer. Målet er, at de mange anonyme missionsfolk og deres institutioner skal fremstå tydeligere end hidtil i historieskrivningen. Ifølge Vagn Wählin er det ikke stof, man mangler.

Nu er første bind kommet, og spidsartiklen er et bearbejdet uddrag af en beretning om det kristne ungdomsarbejde i et vestfynsk sogn i begyndelsen af århundredet. Det er projektets tidligere medarbejder, nuværende sognepræst Kurt E. Larsen, der har taget fat på en beretning nedskrevet efter anden verdenskrig, og det er han ikke sluppet godt fra. Måske har han forsøgt at leve op til teksten i bogens forord, hvor det hedder, at bidragene »skrives folkeligt og lige ud af landevejen, men samtidig bygges på solid videnskabelig forskning med noter og alle nødvendige henvisninger«. I hvert fald bryder han denne ældre tekst op med alle sine bemærkninger og henvisninger, så den nærmest er ulæselig. Gad vide hvem han egentlig skriver for? Den vigtige balancegang mellem det folkeligt fortalte og det videnskabeligt funderede magter han ikke, og redaktøren har tilsyneladende ladet ham i stikken.

De to følgende artikler er omarbejdede universitetsopgaver, der begge er gennemarbejdede og lette at læse. Niels Løgager Nielsen har studeret Indre Missions arbejde med »faldne kvinder«, og det er der kommet en spændende biografisk artikel ud af. I sin skildring af »Magdalenehjemmet« nord for København går forfatteren tæt på hjemmets første leder Thora Esche og giver læserne et fascinerende indblik i en kvindeskæbne præget af mod og opofrelse. Indre Missions virksomhed i byerne har været stor og mangeartet i en tid præget af store sociale opgaver, og den »gerningsmission«, som Magdalenehjemmet var udtryk for, er et bemærkelsesværdigt modstykke til den »ordmission«, der prægede bevægelsen på landet. Thora Esche nøjedes ikke med at tage sig af sine piger, men gik offentligt til angreb på de kunder, der havde misbragt dem. Det kom bl.a. til at gå ud over livgarden, KFUM og kongehuset! Forfatteren vur-

derer hendes indsats som et effektivt stykke resocialiseringsarbejde skabt ved store personlige ofre. Marinus Thygesens arbejde om Indre Missions medlemmer blandt fiskerne har derimod ingen helte, men er en renlivet religionssociologisk analyse af et fiskermiljø. Han følger tre generationer af Esbjergfiskere og viser, hvordan de skiftende betingelser for fiskerierhvervet fik konsekvenser for det missionske miljøes evne til at regenerere. Da industrifiskeriet for alvor satte ind, blev det f.eks. vanskeligere at holde hivedagen hellig, og det fik efterhånden følger for forsikringsselskabet Union, der kun optog søndagshvilende fartøjer. Medlems-tallet faldt og faldt, og mange talte for at ophæve de strenge krav til nye medlemmer. Bestyrelsen tog dog skridtet ret sent og først efter at have konsulteret Indre Missions tidligere formand Chr. Bartholdy, der heldigvis mente, at forholdet faldt ind under Jesu ord i Matt. 12,11. Det kan ikke nægtes, at Marinus Thygesen for at gennemføre sin undersøgelse må informere meget grundigt om fiskeriets særlige forhold, hvilket overfladisk set synes at bringe ham bort fra emnet, men det er netop sådanne minutiøse studier, der gør os klogere på Indre Missions særpræg. Det er svært at vide, hvordan man ude i Indre Missions samfund modtager sådanne sociologiske undersøgelser, men jeg tror, at de bliver læst med interesse, fordi det saglige er i orden.

Uddannelsen af ydre missionærer er emne for bogens mest omfattende artikel. Sognepræst Hans Peter Nohns har gennemgået et mægtigt materiale og skildrer den uddannelse af ydre missionærer, som Det danske Missionselskab forestod 1890–1905. Det er blevet til en tekst fuld af detaljer og mange gentagelser. Det hænger sammen med, at forfatteren har ønsket at gå tematisk frem, så han kan få afleveret sine mange data om f.eks. lokaler, bibliotek, administration, økonomi, elever o.s.v. Et centralt spørgsmål er naturligvis: Hvordan udvalgte man de unge, der skulle ud på missionsmarken, og hvad var det, de skulle lære under uddannelsen? Der blev stillet store krav, og det lykkedes kun 17 unge at slippe gennem uddannelsen og praktikken, der ialt varede 5–6 år. Der var knyttet fremragende unge lærere til missionærud-dannelsen, men der opstod desværre en strid med den ret ortodokse bestyrelse om det rette bibelsyn, så uddannelsen måtte ophøre i 1905. Artiklen er et vigtigt kirkehistorisk arbejde, der imidlertid ville have vundet meget ved en redaktionel stramning.

På den folder, som indsamlingsprojektet brugte som informationsmateriale, havde man benyttet et foto, der viser en ældre kolportør umiddelbart før afrejsen. Jytte Skaaning viser i sin artikel, hvordan et sådant billede kan kalde værdifulde beretninger frem, og da manden først var identificeret, kunne der hentes mere i arkiver og trykte fremstillinger. Efter artiklerne følger tre korte beretninger om projektet. Vagn Wählin redegør for det samlede projekt og kommer bl.a. ind på Indre Missions

behov for at anskue sig selv historisk, og Jytte Skaaning fortæller om tilrettelæggelsen af kampagnearbejdet. Hun pointerer bl.a., at Indre Mission ikke alene har haft religiøs, men også stor social og økonomisk betydning. Endelig skitserer Vagn Wählin ganske kort, hvordan det samlede skolehistoriske forskningsprojekt er tilrettelagt.

»Folk og Tro« er en spændende nyskabelse på det lokalhistoriske område, men hvis serien skal blive en succes, gælder det først og fremmest om at få Indre Missions egne folk til at fortælle. Der er mange gode fortællere i Indre Mission, og det må være redaktionens opgave at kalde dem frem. En anden vigtig opgave er at åbne læsernes øjne for alt det værdifulde stof, der findes i brevsamlingerne. Jeg synes, at den redaktionelle indsats i dette første bind er for begrænset – f.eks. kunne Kurt E. Larsens artikel være reddet, hvis teksten havde fået lov at stå alene, mens forfatterens bemærkninger blev samlet i en kortere eller længere efterskrift. Både i denne og Jytte Skånings artikel kunne man ved f.eks. at anvende en nedsat kursiv have fremhævet selve beretningen. »Folk og Tro« kan blive et vigtigt forum for læge og lærde skribenter, men det er ikke nogen nem opgave.

Søren Ehlers

Bent Blüdnikow: Immigranter. Østeuropæiske jøder i København 1904–1920. Borgen 1986. 324 s., ill. Kr. 178,-

og

Bent Blüdnikow (red.): Fremmede i Danmark. 400 års fremmedpolitik. Odense Universitetsforlag 1987. 260 s., ill. Kr. 170,80.

Der er ikke nogen lang tradition for historiske studier af immigrantgruppers forhold i Danmark. Noget kunne imidlertid tyde på en voksende interesse for emnet. Her i 1980'erne er der udkommet flere immigrationshistoriske undersøgelser. Nøjes vi med at nævne dem, der foreligger i bogform, drejer det sig om Georg Nellemanns bog om de polske sæsonarbejdere på Lolland-Falster »Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere« (1981), Jørgen Hæstrups bog om de jødiske landbrugsstuderende i 1930'ernes Danmark »Dengang i Danmark« (1983), Richard Willerslevs »Den glemte indvandring« (1983) om de svenske tilvandrede, Steffen Steffensen antologi om tyske intellektuelle i 1930'erne »På flugt fra nazismen« (1986) og endelig den foreliggende bog om østeuropæiske jøder i København skrevet af arkivar ved Rigsarkivet, Bent Blüdnikow.

I bogen skildres de russisk-polske jøders immigration til og ophold i København i perioden 1905 til 1920. Det er en fascinerende historie, som Bent

Blüdnikow beretter i en eksemplarisk fremstillingsform. Sproget er letlæseligt og teksten forsynet med et stort samtidigt billedmateriale, der i sig selv fortæller historie. Desuden kommer immigranterne selv til orde gennem uddrag af forfatterens egne interviews med overlevende.

Indledningsvis redegøres der for den generelle udvandring af russiske jøder til vesten og for de forfølgelser og manglende eksistensmuligheder, der var årsagen til den store emigration. Specielt efter attentatet i 1881 på Alexander den 2. og de heraf afledte pogromer tog udvandringen fat. I de følgende 33 år op til 1. verdenskrig forlod $\frac{1}{3}$ af de østeuropæiske jøder deres hjem og drog vest. Og andelen udgør vel at mærke et antal på over 1 mill. mennesker. Danmark var langt fra hovedmålet for denne masseudvandring. Højest har 3.000 jødiske immigranter bosat sig i Danmark, først og fremmest i København og i første omgang i byens fattigkvarterer.

Baggrundsafsnittet kan synes lidt vel ordknapt. Til gengæld belyses *alle* aspekter ved immigranternes bosættelse og livsvilkår de første år i de følgende afsnit. I tråd med god socialhistorie afdækkes immigranternes erhvervs- og lønforhold, boligforhold, religion og uddannelsesforhold, sundhedsforhold og sociale mobilitet. Det fremgår, at jødisk indvandrerhistorie i Danmark ikke er elendigheds-historie. Ved ankomsten var immigranterne fattige og som regel kun jiddisch-talende, men de fleste klarede sig og lagde med tiden sulten og de dårlige boligforhold bag sig. Det er velgørende, at forfatteren i denne sammenhæng får aflivet myten om jøders særlige psykiske evne til at arbejde sig frem. Blüdnikow fremhæver i stedet, hvorledes dels hård arbejdsindsats og dels indre solidaritet og organisation var de russiske jøders værn mod fattigdommen og drivkraften i deres sociale mobilitet.

Med tiden fandt de jødiske indvandrere sig altså til rette i Danmark. Det er spændende migrationshistorie at følge integrationsprocessen. Denne satte ind med stor kraft omkring 1. verdenskrigs udbrud. I den foreliggende periode udfoldede der sig imidlertid en livlig mindretalskultur med jiddische blade, sangkor, fagsammenslutninger, læsesal, skole, sportsklub, teaterforening m.v. Såvel beskrivelsen af det etniske kulturliv som af immigranternes sociale forhold er meget levende, bl.a. fordi forfatteren ikke er bange for også at bevæge sig ind på områder, historikere ellers plejer at overlade etnologer. Man kan således næsten bruge afsnittet om jødiske madtraditioner som kogebog.

De jødiske indvandreres religiøse og kulturelle baggrund var væsentlig forskellig fra danskernes. Modsat de fleste andre indvandrergrupper i Danmark (f.eks. tyskere), som netop på grund af kulturelle ligheder oftest hurtigt er blevet integreret og assimileret i det danske samfund, så groede de russiske jøder da heller ikke stille ind i deres nye værtsland. Fremstillingen inddrager de danske myndigheders immigrationspolitik og viser, hvor-

ledes politiet efterhånden administrativt fortolkede en liberal fremmedlov bestydeligt mere restriktivt, end der var hjemmel for. En stærk medvirkende årsag til politiets direkte antisemitiske virksomhed var de danske jøders aktive modstand mod indvandringen af »fremmede« jøder. Der var lysende undtagelser, men generelt er det en grim historie at læse om, hvordan de bosatte jøder f.eks. indsamlede penge til billetter til bl.a. USA og England for herigennem at undgå at blive belemret med deres fattige trosfæller.

Påpegningen af de politiske, sociale og religiøse modsætninger mellem de »gamle« og de »nye« jøder er bogens stærkeste kort. Det er sjældent stof i mindretalshistorie, specielt når den – som i dette tilfælde – skrives af efterkommere. Det foreliggende eksempel viser tydeligt, hvor nødvendigt det er, at migrationshistorie ikke kun beskæftiger sig med begrebet nationalitet eller etnicitet, men også klasse (og forøvrigt også køn). Dansk udvandrerhistorisk forskning kan lære meget af denne bog.

Et samfunds holdning til sine minoriteter og til immigranter siger utrolig meget om samme samfund. Også derfor er bogen spændende og lærerig – specielt i disse tider. TV og radio har da også taget emnet op. Her i år genudsendes et TV-program, der blev lavet på baggrund af bogen, og radioens P1 producerer i øjeblikket en række udsendelser, hvor bl.a. flere af Blüdnikows interviews med de gamle jødiske indvandrere indgår. Så måske var det en god idé at skynde sig hen og købe bogen, før den bliver udsolgt. Det turde være fremgået, at den er sin pris værd.

Såvel ovenstående bog om de russiske immigranter som de i indledningen nævnte bøger må siges at være ret snævre studier af enkelte grupper fremmede. Et bredere videnskabeligt studium af fremmedhistorien i Danmark foreligger ikke. For at initere fremmedforskningen som nyt forskningsområde i dansk historie har Bent Blüdnikow redigeret antologien »Fremmede i Danmark. 400 års fremmedpolitik«. Antologiens 9 artikler tager hovedsagelig fat i et enkelt af fremmedhistoriens mange aspekter, nemlig de danske myndigheders holdning. Hvorledes betragtede de danske myndigheder tilvandrerne, og hvorledes handlede de i konkrete tilfælde? Hovedintentionen bag antologien er, at fremmedforskning ikke kun er indvandrerforskning. Udforskningen af fremmedes historie i Danmark bør også omfatte tilvandrergupper, for hvem Danmark kun blev en mellemstation. Dels fordi det kan være svært at adskille tilrejsende med intention om permanent ophold fra fremmede, for hvem Danmark blot er et tilfældigt gennemgangsland eller et midlertidigt opholdssted. Dels fordi der ikke nødvendigvis er nogen overensstemmelse mellem de tilvandrede motiver og det senere hændelsesforløb. Dette gælder specielt, når man ønsker at belyse myndighedernes holdning til de fremmede, politikken og lovgivningen på området. Myndighederne kunne ikke vide,

hvorvidt den tilrejsende ville forlade landet hurtigt eller ej. Derfor kunne politikken og lovgivningen ikke udformes efter de tilrejsendes senere skæbne.

Selvom Danmark som afkrog i det europæiske område har været mindre udsat for vandringer end de fleste andre lande, så har landet dog gennem tiderne været mål for tilfældige grupper af sigøjnere, jøder og andre fattige, fremmede, der af nød eller vandretradition søgte hertil. En del endte med at få fast ophold her, mens andre rejste videre eller blev udvist af landets myndigheder. Bent Blüdnikow skriver om denne gruppe i »Fattig, fremmed og forvist« og viser her, hvorledes fattige jøder udgjorde et stort problem for det danske samfund tilbage fra 1600-tallet og vedblev med at plage landet op i 1800-tallet. Netop fordi der her er tale om en uønsket tilvandring, blev der til stadighed lovgivet imod den, hvilket naturligvis giver en god baggrund for at følge lovgivningen gennem flere århundreder.

I løbet af 1600- og 1700-tallet ankom der imidlertid også grupper til landet, som i mange tilfælde var blevet opfordret hertil af de danske myndigheder. Deres motiver til at tage imod opfordringen kunne enten være religiøs intolerance i hjemlandet eller håbet om bedre levevilkår i det nye land. Et kendt eksempel på en sådan gruppe er de tyske kolonister på de jyske heder. Jørgen Niensens artikel »De indkaldte hedekolonister« handler om deres barske møde med Danmark. Fra midten af 1800-tallet kom som følge af den agrare modernisering, det industrielle gennembrud og en forstærket dansk udvandring mange udenlandske arbejdere til landet. På Lolland-Falster sæsonarbejdede mange polske landarbejdere. De fleste tog tilbage til Polen, men nogle fik som bekendt fast ophold i Danmark. Erik Helmer Pedersen beretter om disse mennesker og om myndighedernes holdning til dem i »Polakloven. Lovgivningen omkring polske arbejdere i Danmark.« En anden gruppe var svenkerne. På grund af den nære geografi Danmark og Sverige imellem har der naturligvis altid været svenskere i Danmark. Men i slutningen af 1800-tallet ses en markant stigning i deres tilvandring til Danmark.

Richard Willerslev giver en bred skildring af »Tilvandringen af svenske arbejdere 1840–1918« og påpeger bl.a., at den svenske indvandring i 1870'erne og 1880'erne mere end stoppede de huller, som den danske udvandring til USA efterlod. Annelise Rasmussen beskæftiger sig med »Svenske arbejdere på Lolland-Falster 1870–1900«. Fordele ved en lokalhistorisk analyse er, at det hermed bliver muligt at svare på, hvordan der på engang kan være efterspørgsel på arbejdskraft og udvandring i samme område. Mange af de svenske arbejdere på Lolland-Falster var kvinder. Og det er rart at se dem behandlet i migrationshistorisk sammenhæng.

En anden type tilrejsende udgør de politiske flygtninge. Op gennem 1800-tallet kom der spora-

disk politiske flygtninge til Danmark. Her i det 20. årh. er listen over større flygtningegrupper i Danmark lang: 1. verdenskrigs russiske krigsfanger, 1930'ernes tyske jøder og intellektuelle og efterkrigstidens flygtningegrupper fra Ungarn, Sydamerika, Polen, Vietnam m.v. Hans Uwe Petersen tager i sin artikel om flygtningene fra Tjsekoslovakiet »Danmark og Hitler-flygtningen fra Tjsekoslovakiet« spørgsmålet om statsmagts syn på og holdning til flygtningene op til behandling og viser, hvor uhyre følsomt et emne flygtningespørgsmålet til enhver tid er.

Antologien bringer endvidere to juridiske bidrag. Retshistorikeren Inger Dübeck giver en oversigt over dansk lovgivning og danske myndighedsforholden sig til fremmede i »Fremmedrettens udvikling i Danmark ca. 1700–1914«. Det er en nyttig artikel, da professionel hjælp nok kan behøves for at finde rundt i de spredte lovregler om emnet. Et væsentligt motiv bag myndighedernes ønske om at regulere antallet af indvandrere ved hjælp af lovgivning var de stærkt øgede fattigudgifter, som mange af de fremmede grupper påtvang det danske samfund. Det er baggrunden for Jens Vedsted-Hansens artikel om »Forsørgelsesproblemet i fremmedretten«. Vedsted-Hansen følger problemstillingen ind i vort århundrede og viser, at forsørgelsesproblemet generelt har spillet en væsentlig rolle i dansk fremmedpolitik.

Antologien kommer altså bredt omkring sit emne. Også negerlavernes juridiske stilling i Danmark indtil 1848 belyses gennem Poul Erik Olsens artikel »Disse vilde Karle«. Alligevel kan der påpeges grupper, som man kunne ønske sig også havde været behandlet i denne sammenhæng. Mest markant føles manglen på bidrag om de gæstarbejdere, som er ankommet til Danmark de sidste årtier. Men overordnet udgør antologien et fint startskud på en videre udforskning af dansk fremmedhistorie.

Helle Otte

Lone Rahbek Christensen: *Hver vore veje*. Livsformer, familietyper og kvindeliv. Etnologisk forum 1987. 173 s. Kr. 168,-.

»Hver vore veje« er en etnologisk analyse af kvinders dagligdag i dagens Danmark. Forfatteren arbejder inden for den »strukturelle livsformsanalyse«, hvis grundprincipper er skitseret i et selvstændigt kapitel. Det er ikke tanken her at gå ind i en debat om denne teoridannelse. En sådan debat er tidligere ført her i tidsskriftet, hvor jeg fuldt ud kan tilslutte mig Steen Buscks indlæg fra 1984, med den præcisering, at der er intet nyt under solen inden for teoridannelsen. Det irriterende er blot, at eksponenterne fremstiller det, som om de har fundet de vises sten.

Samme fornemmelse får man også i forfatterens holdning til kvindeforskningen, der er bemærkelsesværdig historieløs. Indledningsvis harcellerer forfatteren over kvindeforskningens enhedssyn og jagt efter de »sande kvindelige værdier«. Hun taler konsekvent om kvindeforskningen, uden nogen henvisning overhovedet. Alt i alt er det et noget karrikeret billede af kvindeforskningen, der her fremtoner, og man kan med rette vende forfatterens egen kritik mod hende selv, at hun ikke har blik for kvindeforskningens mangfoldigheder. Det er korrekt, at kvindeforskningen i lang tid har været fikseret på fællesnævnerne i kvindernes situation og patriarkatsteorier – det har været en historisk nødvendighed. Det er dog ukorrekt, at kvinders historie er blevet reduceret til kvindens historie. Allerede i slutningen af 1970'erne tog kvindeforskere herhjemme hul på diskussionen om kvinder som køn og klasse. Dette overser forfatteren. Begrundelsen er måske, at hun henter sin reference i en bestemt gren af kvindeforskningen, nemlig den psykoanalytisk inspirerede gren. Til at illustrere kvindeforskningen har forfatteren valgt de to ekstremer: Ulrike Prokop og Colette Dowling, der har den fællesnævner, at de er fikseret på at opspore de »sande kvindelige værdier«. Hvorfor har forfatteren ikke relateret sig til den hjemlige forskning, hvor kvindeforskere gennem flere år netop har søgt at aflive sådanne myter omkring kvindelighed og påvist, at kvindeligheden er et historisk og kulturelt produkt?

Dette syn på kvindeforskningen gennemsyrrer resten af bogen, hvor forfatteren udelukkende betjener sig af livsformsbegrebet og totalt udelader patriarkatet af sin analyse. Det vil sige, at hun udelukkende ser på forskellighederne i kvinders liv og fornægter eksistensen af fællestræk i kvindesituationen. Dette skal dog ikke lægges bogen til last. Det er en vanskelig kombination og forfatteren har valgt at fokusere på forskellighederne.

Bogens empiriske del er absolut læseværdig og god. Ja, det ville måske være en fordel at springe indledningen over – så var man da en irritation fattigere.

Den empiriske del er baseret på en række interviews, og forfatteren viser, at hun er en dygtig interviewer. Her kommer vi tæt på familierne og kvindernes dagligdag. Vi hører om boligindretning, arbejdsdeling, fritidsinteresser, bekendtskabskreds, om forholdet til børn, familie, arbejde o.s.v. Gennem interviewene tegner forfatteren et klart og bredt billede af familiernes dagligdag og deres prioriteringer samt kvindernes forestillinger om et godt liv. Bogen viser, at der inden for de tre livsformer: den selverhvervende-, lønarbejder-, og den karrierebundne livsform, også hersker vidt forskellige forestillinger om, hvad et godt liv er. Disse forestillinger står ofte i kontrast til hinanden. Bogens styrke er dens mangfoldighed. I bogen møder vi et bredt udsnit af danske familier, og det er vanskeligt at resumere dens indhold. Det spæn-

dende er imidlertid, at forfatteren viser, at den enkelte familie kan bestå af to forskellige livsformer – man opgiver ikke sin tidligere livsform ved familieetablering – hvilket kan give anledning til konflikt og uforståelighed.

Bogens store fortjeneste er dens opgør mod forestillinger om, at kvinder har én fælles kultur samt forestillingerne om familien som en homogen størrelse med fællesinteresser. Bogen viser familien som en dynamisk enhed – som et konfliktcenter. Konflikterne opstår ifølge Lone Rahbek Christensen som følge af sammenstød mellem forskellige livsformer, men de opstår vel også fordi familien er en patriarkalsk institution?

Grethe Carlsund Petersen

Jørgen Larsen: »På vejen til bedre boliger. Arbejdernes Andels-Boligforening 1912–1987«. 1987. 189 s., ill. Kr. 115,-.

Danmarks ældste sociale boligselskab, Arbejdernes Andels-Boligforening, oprindeligt Arbejdernes Boligforening, fyldte i 1987 75 år – og i den anledning har man ladet foreningens tidligere regnskabschef skrive foreningens historie.

De kollektive boligforeninger i vort århundrede har endnu ikke været genstand for nogle sammenfattende undersøgelser – men småartikler er dog skrevet, og om boligpolitik og boligbyggeri efter 1945 udkom i 1983 Nygaards fremragende værk »Tag over hovedet«. I den sammenhæng er »På vejen til bedre boliger« en meget traditionel jubilæumsbog – uden videre perspektiv, stort set på basis af boligforeningens egne arkiver – men til gengæld grundig fra først til sidst.

I et indledende afsnit redegøres for boligforholdene i København i slutningen af forrige århundrede. Her fremføres så de gamle myter om »broerne« som slum fra starten – et nødvendigt mytologisk element i det socialdemokratiske opgør med privatbyggeriet i vort århundrede – og endnu overlevende i København.

Videre til starten af Arbejdernes Boligforening 12. marts 1912. Initiativet kom dels fra en arkitekt V. A. Thalbitzer, der var velorienteret om tysk arbejderboligbyggeri, dels fra Brugsforeningernes Formand, J. M. Johansen – og blandt de interesserede var især bygningsnedkerne med deres formand, J. Chr. Jensen, i spidsen. J. Chr. Jensen blev siden formand for boligforeningen og mangeårig boligpolitisk ordfører for Socialdemokratiet, kendt under tilnavnet »Christian Bolignød«.

Til en god foreningshistorie hører også modgang og uforstand i starten, i kontrast til senere forståelse og succes. Således også her, hvor der bl.a. var modstand fra Arbejdernes Fællesorganisation. Dette kan jo også forekomme uforståeligt, men skal ses på baggrund af en langvarig diskussion i den

tidlige arbejderbevægelse om andels- kontra samfundsprincip. I 1898 vedtog Socialdemokratiet således en resolution vendt imod tanken om en kooperativ bevægelse, idet man mente, at arbejderne ikke skulle købe sig til magten, men overtage den. Længe var der derfor stærke kræfter i arbejderbevægelsen, der fremhævede, at boligspørgsmålet var samfundets ansvar – og derfor ikke kunne løses ved hjælp-til-selvhelp-princippet, som jo betød at arbejderne selv betalte hovedparten af udgifterne.

Hele denne principielle diskussion berøres ikke, og dermed må læseren undvære både forståelsen af modstanden, og forståelsen af, at den sociale boligbevægelse omkring 1910 kun var en af flere mulige løsninger på arbejdernes boligproblem. Nogle af de andre løsninger, f.eks. det kommunale byggeri efter 1. verdenskrig eller arbejderbyggeföreningerne efter støttelovene 1887-1899, nævnes da også kun i bisætninger.

Den lange og udførlige gennemgang af AABs mange byggerier, problemer og kriser er bogens stærke side. Som fhv. regnskabsfører har forfatteren haft sin hovedinteresse vendt mod hele finansieringssiden og dens forhold til hhv. den interne organisation og den samtidige boliglovgivning. Faktisk er gennemgangen af boliglovgivningen og dens konsekvenser gennem tiden det element, som gør bogen læseværdig og nyttig for andre end AAB's egne folk. Thi hvor er ellers en forståelig omtale af de mange boligstøttelove, boligforlig osv. op til i dag samlet på eet sted?

Kriser og problemer i AAB's historie (f.eks. efter Andelsbankens likvidation i 1925) fremlægges åbent og ærligt, omend de mange detaljerede redegørelser for organisationsproblemer og økonomi er tørt stof.

I gennemgangen af AAB's mange byggerier (velillustreret med samtidige billeder) savnes til gengæld helt en redegørelse for baggrunden for bebyggelsernes udformning. De første 10 års byggerier var pompøse rødstenskarreer i 5 etager, og i forhold til samtidens mange bebyggelseksperimentier ret traditionelle. Dog – i 1918 byggedes ved AAB's eget teglværk i Taastrup et forsøgshus, inspireret af engelske havebyhuse, som siden blev fulgt op af »den engelske haveby« Ellevangen i Brønshøj.

Andre store byggeperioder i AAB's historie var årene lige før 1940, hvor der byggedes funktionalistiske blokke samt et enkelt rækkehusbyggeri (alene begrundet i materialeangel), samt årene efter 1945, hvor AAB på godt og ondt var med i den offentligt krævede og støttede udvikling af industrialiseret boligbyggeri, med montagebyggeriet ud fra AAB-arkitekt Svend Høgsbros faste målsystem som kronen på værket. Dermed blev AAB involveret i stort set alle efterkrigstidens miljøkatastrofer: Ballerupplanen, Høje Gladsaxe, Ishøj osv. – og måske ligger noget af forklaringen i den manglende problematisering af den arkitektoniske side, som også fremgår af jubilæumsbogen.

For den interesserede i boligkultur er der spredte oplysninger af interesse. F.eks. nævnes det, at da man i et eksperimentbyggeri i Hjortekær ved København ikke kunne få bygas, måtte man installere elektriske kogeplader, hvilket betød, at der blev organiseret støtte fra Sverige på 40.000 kr. til køb af el-egnet kogeudstyr! Men man savner eksempler på beboernes liv, lejlighedsindretning m.m. – et emne, som ellers for den samme periode er blevet taget op af bl.a. museumsfolk i de seneste år.

Bagest i bogen findes en udmærket liste over foreningens byggerier, opførelsesår, størrelse, leje pr. m² dengang og nu m.v.

Peter Dragsbo

Publikationer fra Dragør Lokalhistoriske Arkiv:
Birte Hjorth: Degnene i Hollenderbyen – om skolen, kirken og de gejstlige indtil 1812. 1980. 32 s., ill. Kr. 15,-.

Birte Hjorth og Svend Jans: Kongevejen – St. Kongensgade – Kongens Vej. Udgivet af Dragør Lokalhistoriske Arkiv. 1981. 64 s., ill. Kr. 35,-.

Ann Nørregaard: Jul i Dragør og St. Magleby ca. 1900–1935. Udgivet af Dragør Lokalhistoriske Arkiv. 1986. 61 s., ill. Kr. 15,-.

Ann Nørregaard: Dragør og St. Magleby Kommuner. Styreformier – en oversigt. Dragør Lokalhistoriske Arkiv. 1987. 49 s., ill.

Hvad folk døde af – sognepræstens noteringer i Hollenderbyens kirkebog over dødsfald 1745–1813. Udvalgt af Birte Hjorth. Dragør Lokalhistoriske Arkiv. 1987. 75 s. ill. Kr. 35,-.

Alfred Laur. Schmidt. Dragør-erindringer. Red. af Birte Hjorth. Udgivet af Dragør Lokalhistoriske Arkiv. 1987. 71 s., ill. Kr. 50,-.

Folketællingen 1787. Store Magleby Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt med person- og adresseregister. Udgivet af Dragør Lokalhistoriske Arkiv ved Kurt Guldborg Larsen og Birte Hjorth. 1987. 87 s. Kr. 50,-.

Alle de publikationer, der skal omtales i det følgende, er udsendt af Dragør Lokalhistoriske Arkiv. Eftersom der ikke er tale om dette arkivs samlede publikationsmængde, endsige formidlingsvirksomhed, skal der naturligvis ikke gøres forsøg på at vurdere arkivets indsats på dette felt.

Bogen om »Degnene i Hollenderbyen« er den ældste af publikationerne, udsendt i anledning af arkivets udstilling: »St. Magleby før og nu« i 1980.

Med udgangspunkt i biografier over de enkelte degne i Hollænderbyen (= St. Magleby) fra den ældst kendte – Bernhard Höckelmann i 1640'erne – gennemgås og vurderes først og fremmest stedets skoleforhold, men også degnenes forhold til præsterne og til den lokale befolkning. Bogen perspektiverer på glimrende måde den lokale udvikling i forhold til den rigshistoriske udvikling. Grundlaget er både arkivalier fra en række offentlige arkiver og fra det lokalhistoriske arkiv.

Bogen om »Kongevejen – St. Kongsgade – Kongens Vej« er udsendt i anledning af Dragør Bys 550 års jubilæum som et festskrift til en af lokalitetens væsentligste færdselsårer.

Bogen er klart adskilt i 3 dele: (1) En behandling af Kongevejens historie frem til ca. 1900, om dens anleggelse, brolægning osv., osv. (2) En behandling efter 1900 hvor vejens karakter gradvist ændres fra at være stedet, hvor matroserne, skipperne, lodserne m.fl. boede, til at være Dragørs måske vigtigste forretningsgade. I dette afsnit beskrives så godt som nummer for nummer de enkelte forretninger og deres indehavere. (3) Et afsnit med billeder.

Bogen perspektiverer kun i ringe omfang den lokale udvikling. Grundlaget er både arkivalier fra en række offentlige arkiver og fra det lokalhistoriske arkiv.

Ann Nørregaards bog om *»Jul i Dragør og St. Magleby ca. 1900–1935«* er udsendt som en julehilsen fra arkivet.

Det er en sammenstyknin g af erindringer om julen fra det lokalhistoriske arkivs samlinger; i et vist omfang er der redaktionelt forsøgt en systematisering i emnegrupper, f.eks. »Juletræet«, »Juleaften«, »Julegaver«, osv., ligesom flere af erindringsglimtene er forsynet med redaktionelle kommentarer.

Anledningen er julen – men bogens forord rummer også en direkte opfordring til at komme til arkivet med yderligere oplysninger om jul i Dragør og/eller St. Magleby.

Bogen om de kommunale styreform er et direkte resultat af forfatterens eget arbejde med at registrere Dragør Kommunes ældste arkiv. Dette arbejde nødvendiggjorde naturligvis en indsigt i stedets administrative forhold – og de indsamlede oplysninger er så gennem bogen blevet nyttiggjort for en bredere kreds.

Den behandler – klart adskilt – Dragør henholdsvis St. Maglebys lokaladministrative udvikling fra de ældste tider til sammenlægningen af de to kommuner i 1974.

Bogen rummer en række nyttige stater over lokale embedsmænd og perspektiverer i fornødent omfang den lokale udvikling i forhold til udviklingen på landsplan.

»Hvad folk døde af« er udsendt i anledning af arkivets 25 års jubilæum i maj 1987. Den rummer en række farverige og underholdende uddrag af St. Maglebys kirkebog 1745–1813. Uddragene har det til fælles, at de alle handler om, »hvad folk døde af«, nærmere betegnet optegnelser »om særlige omstændigheder ved den hedengangnes liv – eller om bemærkelsesværdige begivenheder omkring dødsfaldet« (s. 5). Uddragene er ordnet emnemæssigt, f.eks. »Dødfødt e og vuggedøde«, »Voldt død – rovmord, barnemord, selvmord« osv., osv. Helhed skaber uddragene ikke – men spændende er det da. Og som PR i forbindelse med det jubilæum er det en virkelig efterlignelsesværdig idé.

Alfred Laur. Schmidts Dragør-erindringer er også udsendt i anledning af 25 års jubilæet i maj 1987. Forfatteren (1861–1954) var skibsfører, og han nedskrev sine erindringer ca. 1930.

Det er både spændende og velskrevne erindringer, som giver et indgående billede af livet i en by, hvor det igennem århundreder dominerende søfartserhverv for alvor var på retur. Udgaven er forsynet med en ganske kort indledning og en række forklarende noter.

Den sidste publikation, der skal omtales her, er udgivelsen af *folketællingen 1787 for St. Magleby Sogn*. Anledningen er som de foregående publikationer arkivjubilæet i maj 1987.

Der er først og fremmest foretaget en fuldstændig og ordret transskription af det originale tællingsmateriale (de få »indgreb«, der er foretaget i originalteksten, er alle klart beskrevet i indledningen og tydeligt markeret i transskriptionen). Herudover er der imidlertid »suppleret med oplysninger (vedføj et i parentes) om folks slægts- og tilnavne, når disse ikke er opgivet i listen« (s. 9) og desuden gjort forsøg på – i det omfang det har været muligt – at placere de enkelte husstande på de respektive adresser. Dette sidste har været et uhyre kompliceret arbejde, som heller ikke har kunnet gennemføres fuldstændigt. Udgaven er forsynet med gode oversigtskort samt adresse- og navneregistre.

Alle de omtalte publikationer er naturligvis at betragte som bidrag til lokalitetens historie. Anskuet ud fra publikationernes orientering mod lokalsamfundet er det også bidrag, som alle med interesse for lokalitetens historie med al sandsynlighed vil finde relevante og spændende. Naturligvis ligger der i betragtningsmåden den risiko, at alt er relevant – bare det er lokalt! Problematikken er velkendt og skal ikke behandles her. Men jeg tror, at der må arbejdes med meget vide grænser, såfremt bredden i det lokalhistoriske arbejde og den lokalhistoriske formidling skal bevares.

Men problemkredsen har naturligvis også en anden side – nemlig publikationernes orientering mod en bredere – ikke lokal kreds. Det er bl.a. manglende hensyntagen til denne side af formid-

lingsaspektet, der har bidraget til den lokalhistoriske forsknings til dels dårlige ry.

Det bør efter min mening ikke være et krav til lokalhistoriske publikationer, at de skal være byggesten til righistorien. På den anden side mener jeg, at der i den type publikationer, der kan karakteriseres som »undersøgelser«/»oversigtsarbejder« – jfr. herom Lokalhistorisk Journal 1986, nr. 2., s. 6 – med fordel kan inddrages en vis perspektivering; en perspektivering der muliggør sammenligninger med udviklingen i andre lokalområder – en perspektivering der fjerner tyngden fra det lokale som det unikke til det lokale som et eksempel.

Bogen om degnene i Hollønderbyen er et eksempel på en ypperlig og velfalbalanceret perspektivering: På den ene side gives et indgående billede af de lokale forhold, men samtidig gives der løbende i fremstillingen generel perspektivering. Netop det forhold, at det gøres løbende er efter min mening væsentligt for en fremstilling som denne, der beskriver forhold over en længere årrække. Alt for ofte ses lokale undersøgelser hvor der nærmest som et ubetydeligt appendix kommer et par linier om repræsentativitet / ikke repræsentativitet. Lad mig anføre et eksempel på en af bogens kvaliteter i henseende til dette forhold: Der indledes med en ganske kort generel gennemgang af degneembedet gennem tiden, dets funktioner, etc. Dernæst følgende:

»I St. Magleby var forholdene ret specielle. De hollandske bønder holdt igennem flere hundrede år stædigt fast ved deres eget sprog, som de nærmest betragtede som et privilegium. Det var i hvert fald med til at skabe afstand og skille dem ud fra den gemene hob af danske fæstebønder. At kunne undersøve her krævede derfor nogle sproglige forudsætninger, som ikke var en almindelig dansk landsbydegn beskåret. Så det var måske af den grund, at det fra 1670 var den samme slægt – i 4 generationer – der har siddet som degne her, lige til embedet blev nedlagt i 1812.« (s. 4). Denne perspektivering er dernæst en af grundpillerne i resten af fremstillingen op til 1812 – aldeles glimrende. Dette muliggør, at alle læsere til stadighed kan sammenholde dette specielle forhold med udviklingen i andre lokalområder/udviklingen på landsplan. Det lyder måske let og enkelt – men er det naturligvis ikke!

Kravet/ønsket om perspektivering gælder som nævnt kun bestemte typer af publikationer – her repræsenteret ved bogen om degnene, bogen om Kongevejen og bogen om styreformene. Sidstnævnte rummer efter min vurdering den fornødne perspektivering, publikationen om Kongevejen – navnlig 2. del – slet ikke. Her demonstreres i for høj grad »lokal indforståethed«!

Kravet/ønsket om perspektivering kan ikke gælde publikationen »Hvad folk døde af«. Den har sin specielle (PR)funktion, og det er også en væsentlig side af det hele.

En ting til sidst om anvendelighed for en bredere

kreds: Alfabetiske registre og præcise kildehenvisninger ville hjælpe svært! Begge dele savnes stærkt i samtlige publikationer!

Erik Kann

Jeppe Tønsberg: Handel i Kongens Lyngby ... gennem 100 år 1887–1987. Lyngbybogen 1987. Historisk-Topografisk Selskab for Lyngby-Tårnbæk kommune. 176 s., ill. Kr. 88,-.

Det vrimler med 100-års jubilæer i disse år, og der bliver i den anledning lejlighed til at publicere bøger som det ellers næppe ville være muligt at skaffe økonomisk dækning for. Det er selvfølgelig værdt at glæde sig over, selv om det er trist at organisationer og virksomhed kun gribes af historisk interesse i forbindelse med jubilæer. Egentlig ville det være mere tilfredsstillende om de bidrog til at sætte forskning i gang frem for at ville have bogen ud i jubilæumsåret. Jeppe Tønsberg er inde på problemstillingen i Lyngby Handelsforenings jubilæumsbog idet han oplyser, at resultatet i høj grad er foreløbigt og at kildegrundlaget »har været meget uensartet«. Det fremgår også af henvisningerne (s. 168) at mange passager bygger på udklip i Handelsforeningens protokoller »hvorved handelsstandens synspunkter nok i et vist omfang er kommet til at præge fremstillingen«.

Bortset fra disse mere generelle bemærkninger kan det konstateres at der er kommet en spændende og omfangsrig bog ud af anstrengelserne.

Indledningsvis skildres handelens udvikling før Handelsforeningens stiftelse og bogen giver derefter et portræt af Lyngby i 1887. Det er selv for en fjernboende et dygtigt og livfuldt afsnit (selv om en af de klassiske sprogbonnerter er sluppet gennem korrekturlæsningen: »Hvis man fortsatte i sydlig retning ... lå på højre hånd kroen ...«). På grundlag af »Kongeriget Danmarks Handelskalender« (hvis 2. udgave udkom netop i 1887) gennemgås de eksisterende forretningers art og antal. Efter et afsnit om Handelsforeningens oprettelse og dens stifter og førstemand behandles udviklingen frem til i dag i fem afsnit, hvoraf de vægtigste er Industrialiseringstiden (1887–1914) og Mellemløstiden 1918–40.

Blandt de afsnit der har mere end lokal interesse kan nævnes »smørkrigen i Lyngby 1907«. Den var affødt af at en snedker på valsen – Carl Schepler – i Tyskland havde opdaget kædeforrentingernes succes, og hjemvendt til Lyngby åbnede han den første Irma-butik. Som bekendt lykkedes hans forehavende – i hvert fald indtil 1982 hvor FDB overtog Irma-kæden. Men starten gik altså i Lyngby og gik bestemt ikke stille af.

Handelens udvikling har i øvrigt på godt og ondt været præget af Lyngbys nære beliggenhed

ved hovedstaden, og Tønsberg behandler udmærket de problemer og fordele det kunne give.

Trods forfatterens egen klage over at der mangler egnet billedmateriale, er der et væld af gode billeder i bogen. Ikke alle lige tydelige, men det hænger vel sammen med originalernes kvalitet.

Verner Bruhn

Morten Hahn-Pedersen, Erik Kromann, Ole Mortensøn og Anders Rehde-Nielsen: Det sydfynske øhav – en maritim introduktion / Kurs Inselmeer Südfünen. Ringe 1986. 36 s., ill. Kr. 35,-.

I sommeren 1986 præsenterede de fire sydfynske museer i Svendborg, Marstal, Rudkøbing og Fåborg deres samlinger ved en stor udstilling i Kiel. Ud af det kom der bl.a. et kønt lille hæfte om det maritime sydhav. På få sider opridses de sidste par århundreders skibsfart, færgefart, skibsbyggeri, lystsejlad og fiskeri. Hæftet er nyttigt for enhver, der vil have en kort introduktion til den meget flittige forskning især i skibe og skibsbyggeri, som forfatterne har udført.

Poul Holm

Kristian Franzen Sinnet: »Sådan var det jo«. Fiskerliv i Kerteminde i første halvdel af vort århundrede. Kerteminde Museum 1987. 94 s., ill. Kr. 60,-.

Igennem flere år har forfatteren i samarbejde med Kerteminde Museum interviewet ældre fiskere i hjembyen. Bogen er en broget samling erindringsglimt fra alle sider af fiskeriet, til havs og til lands, som mændene husker det. Desværre er det ikke markeret i teksten, når der citeres fra de indsamlede erindringer, og når forfatteren selv tager ordet. Sprogligt kunne der også være strammet mere op. En indledende oversigt over udviklingen i byen og fiskeriet ville have været til hjælp, da bogen, som den står nu, er let flimrende, og vel næppe når ud til andre end den nærmeste lokale målgruppe. Erindringsglimtene er ellers så appetitvækkende, at man gerne hørte mere.

Poul Holm

Ole Mortensøn: Sejlskibssøfolk fra Det sydfynske Øhav. (=Meddelelser fra Langelands Museum 1987). Langelands Museum, Rudkøbing. 1987. 606 s., ill. Kr. 285,-.

Museumsinspektør Ole Mortensøn fra Rudkøbing har sat sig for at beskrive den menige sømands liv på sejlskibene i perioden fra omkring 1900 til 1935. Dette er lykkedes ham på aller bedste vis i den smukt tilrettelagte og meget velfortalte bog.

Forfatteren har måttet erkende, at det er vanskeligt at få gamle søfolk til at nedskrive erindringer. I stedet har han selv grundigt interviewet 41 sejlskibssøfolk fra det sydfynske øhav. Disse har hver fortalt sin livshistorie; men det spørgeskema, som tilsyneladende har struktureret de timelange samtaler, er desværre ikke gengivet. I sin grundholdning er Mortensøn imidlertid tydeligt inspireret af navne som Olof Hasslöf, Knut Weibust, Paul Thompson og Richard Wossidlo.

De gavnlige båndudskrifter følger talesproget ganske nøje – efter min mening for nøje. Udgiveren burde (lige som Ole Højrup i ottebindsværket »Søens Folk«) have friseret sproget en smule, så meningstomme deciderede fyldord var forsvundet. Når en af sømændene således konsekvent putter et »jo« ind i hver sætning, bliver man som læser i det lange løb lidt irriteret derover. Medens for eksempel eder og bandeord kan være et udmærket pittoresk indslag i sammenhængen. I hvert fald virker interviewene meget umiddelbare og helt troværdige.

Af rent positivt indebærer den valgte mundtlige indsamlingsform, at det er lykkedes Mortensøn at komme i kontakt med ganske mange menige søfolk – i modsætning til for eksempel Ole Højrup, der arbejder med skriftlige erindringer, hvilket indebærer en markant overrepræsentation af søfolk fra overordnede stillinger.

En anden væsentlig forskel mellem de to erindringsamleværker er, at »Sejlskibssøfolk fra Det sydfynske Øhav« præsenterer sit materiale i en klart disponeret rækkefølge. Indledningsvis gives en fremragende oversigt over den sydfynske søfarts forudsætninger, volumen og organisation; dernæst lidt om søfolkernes sociale baggrund og deres første rejser; derpå behandler bogens fem hovedafsnit skibene, deres geografiske handelsmønstre, selve sejladsen, besætning og hyreforhold samt arbejdsopgaverne for sejlskibssømændene; til slut er der kortere kapitler om personlig udrustning, lukafernes indretning og brug, kostforhold, fritid, konflikt og samarbejde ombord, forholdet til familien samt religiøse og politiske holdninger; endelig fremfører Ole Mortensøn sine glimrende principielle betragtninger over maritim kultur under forandring. Desuden indeholder bogen naturligvis noter og litteratur, ordforklaringer og registre.

Ikke alle de omhandlede aspekter egner sig lige godt til at blive beskrevet ud fra interviews alene,

så forfatteren har garneret beretningerne med indgående baggrundsorienteringer. Al teksten suppleres visuelt på bedste måde af Jens Kortermann Jauchs mange ualmindelig informative og smukke tegninger af skibstyper, rigningsformer, inventardetaljer og så videre. Desuden er bogen rigt illustreret med fotos, Ivar Th. Rohdes skitser og afbildninger fra diverse varekataloger af mange genstande med relation til sejlskibene.

Alt i alt er der tale om en meget grundig indføring i hverdagslivet på vore sidste sejlskibe. Netop i den periode, hvor damp- og motorskibe vandt afgørende frem, og hvor de sydfynske sejlskibe måtte udnytte de nicher, hvor damperne trods alt endnu ikke var konkurrencedygtige. Især drejede det sig om farten på de små franske tørhavne på Kanal- og Atlanterhavskysten og Marokkofarten samt de måske mest berømte farter på Newfoundland og Rio Grande, som navnlig marstallerne specialiserede sig i.

Marstal var i det hele taget det sydfynske øhavs betydningsfuldeste sejlskibscenter, efterfulgt af Thurø, Svendborg, Rudkøbing, Ærøskøbing, Fåborg og Troense. Den dominerende skibstype siden århundredskiftet var skonnerten i forskellige udgaver. Farterne spændte lige fra den indskrænkede fart i hjemlige farvande til den egentlige langfart rundt Kap det Gode Håb eller Kap Horn.

Alt dette samt folkenes forhold ombord skildres engageret og kyndigt i den store bog, som det er en fornøjelse at kigge billeder og læse i.

Erik Gøbel

Hanne Jönsson: Gud til Ære, Kiercken til Zirat. Peder Jenssøn Koldings prædikestol i Vor Frelses Kirke i Horsens 1670. Udgivet af Vor Frelses Kirkes Menighedsråd. Horsens 1987. 171 s., ill. Kr. 225,-.

Menighedsrådet for Horsens Vor Frelses kirke har taget et prisværdigt initiativ ved at udsende en bog om kirkens fornemste inventarstykke, prædikestolen, og dens formodede mester Peder Jenssøn Kolding. Og forfatteren Hanne Jönsson har leveret en både velskrevet og i flere henseender veldokumenteret og velillustreret fremstilling.

Indledningsvis beretter forfatteren levende om historien bag stolen og dens givere, et velstående isenkræmmerpar fra Horsens, der under deres flugt 1658 fra de svenske tropper aflagde det løfte, at de ville skænke kirken en prædikestol, hvis de kunne vende hjem med fred.

Der redegøres for prædikestolens flytning 1793 fra den oprindelige plads i Klosterkirken til Vor Frelses kirke og de deraf følgende ændringer på prædikestolen – senere fulgt af andre i forbindelse med forskellige restaureringer.

Hovedvægten i bogen ligger naturligt nok i beskrivelsen og analysen af selve prædikestolen. I et fyldigt afsnit behandles stolens relieffer med fremstillinger fra Kristi lidelseshistorie, ledsaget af udførlige bibelcitater. Vigtigst i denne del er påvisningen af de kobberstik, der har dannet forlæg for de enkelte figurer og scener samt diskussionen om billedskærerens afhængighed og behandling af disse forlæg. Det er en efterhånden ofte påvist kendsgerning, som også omtalt af forfatteren, at 1600-tallets billedskærere og malere i de allerfleste tilfælde anvendte forlæg til deres forskellige fremstillinger, og det heromtalte værksted udgør naturligvis heller ingen undtagelse. Der tilstræbtes ikke originalitet – og heller ikke ved udvælgelsen af forbillederne viser Horsens-værkstedet større selvstændighed. I denne forbindelse må det nævnes, at skønt man må anerkende billedskærerens »eminent tekniske kunnen«, er det fremdragne eksempel herpå måske ikke det mest velvalgte, nemlig hans »gnidningsløse justering af de enkelte stiks kvadratiske format til billedfeltets rektangulære« – idet også stikforlæggene er rektangulære. Dette fremgår tydeligt af de storartede illustrationer, der motivmæssigt er bragt sidestillet. Dog havde man nok foretrukket, at det var hovedsagen: reliefferne, der var gengivet i størst format, så man kunne studere detaljerne, og ikke forlæggene.

Analysen af prædikestolen tjener tillige som grundlag for forfatterens betragtninger over, hvilken andel Peder Jenssøn Kolding egentlig havde i arbejdet. Det er her et dilemma, at prædikestolen hverken er signeret eller bestemt arkivalisk. Af periodens største kender, Christian Axel Jensen, er stolen allerede 1911 tilskrevet Peder Jenssøn ud fra sammenligninger med billedskærerens andre, sikkert bestemte arbejder. Hanne Jönsson vælger imidlertid en anden, mere utraditionel synsvinkel, idet hun vil »indkredse billedskærerspersonligheden« ved at påvise værkstedstræk, der »indikerer inspiration fra og tilknytning til andre værksteder«. Dette, mener hun, vil samtidig give et indblik i uddannelsesforløbet for den unge snedker.

Lige så rimelig og besnærende Peder Jenssøns foreslåede lærlingeforhold til Claus Lauritzen i Kolding kan forekomme, men som forfatteren af mangel på materiale ikke kan dokumentere, lige så vovelig er fremstillingen af det påståede uddannelsesforløb. Her må det atter fremhæves, at ikonografiske ligheder i denne periode først og fremmest skyldes anvendelsen af fælles forlæg.

Det er forståeligt, at Hanne Jönsson ikke her har villet inkludere sig på også at behandle de arbejder, der i øvrigt er tilskrevet Peder Jenssøn, omend det måske havde været mere frugtbart, hvis hun havde foretaget flere sammenligninger hermed. Helt har hun dog ikke villet undgå en vis stillingtagen. Her kan det måske undre, at hun ikke har villet gøre mere brug af det materiale, der faktisk foreligger, publiceret i værket »Danmarks Kirker«. I den kunsthistoriske oversigt for Københavns amt (4.

bd. s. 2262 ff.) har Erik Moltke givet en ajourført liste over værker udført af Brix Michgell, en af de samtidige billedskærere, som Hanne Jönsson omtaler. Og i værkets Århus-amtsbind er en stor del af de Peder Jenssøn tilskrevne arbejder behandlet. Herimellem den omtalte prædikestol i Malling (26. hefte, s. 2326 ff.), hvori bl.a. det omdiskuterede problem, mester- eller svendearbejde, berøres.

Hanne Jönssons indtrængende analyse både i kunstnerisk og teknisk henseende synes overbevisende at bekræfte hendes konklusion, at Horsens-prædikestolen nok er et fuldgyldigt arbejde fra Peder Jenssøn Koldings værksted, hvor mange personer har medvirket, men at især enkelte af de store figurer må være udført af en yngre og særdeles kompetent billedskærer tilknyttet værkstedet.

Vibeke Michelsen

Historiske tidsskrifter og årbøger – en oversigt

Af Allan L. Frandsen og Gunnar Jakobsen

Denne oversigt over indholdet af danske historiske tidsskrifter og årbøger omfatter tidsskrifter og årbøger, som er udkommet inden ca. 1. februar 1988. Det er tilstræbt at gøre fortegnelsen fuldstændig med hensyn til titler, og redaktionen modtager gerne ideer og kommentarer til oversigten.

Udgangspunktet for udvælgelsen af tidsskrifter og årbøger har været, at indholdet måtte antages at omfatte alle dele af dansk historie eller omhandle historie generelt. Det har betydet, at artikler i f.eks. Sønderjysk Månedsskrift ikke er registeret.

I alt væsentligt er kun artikler af historisk karakter samt anmeldelser registreret, mens foreningsmeddelelser o. lign. ikke optræder. Endelig er kun artikler på over ca. 5000 enheder taget med i oversigten.

Acta Archaeologica Vol. 56 – 1985. Udg. af Acta Archaeologica. Redigeret af Klavs Randsborg. 200 s. ill.

Bender Jørgensen, Lise. A Coptic Tapestry and Other Textile Remains from the Royal Frankish Graves of Cologne Cathedral. (s 85–100, ill) [Noter. bibliography]

Buhl, Marie-Louise. Eleven Scrabs and one Fragment of a Faience Figurine Acquired at Lindos. (s 197–200, ill) [Noter]

Grønnow, Bjarne. Meindorf and Stellmoor Revisited. An Analysis of Late Palaeolithic Reindeer Exploitation. (s 131–166, ill) [References]

Kaul, Flemming. Sandagergård. A Late Bronze Age Cultic Building with Rock Engravings and Menhirs from Northern Zealand, Denmark. (s 31–54, ill) [Noter, References]

Mathiesen, Hans Erik. A Note on the Dating of the Parthian Rock Relief at Hung-i Nauruzi. (s 191–196, ill) [Noter]

Nielsen, Inge & Jan Zahle. The Temple of Castor and Pollux on the Forum Romanum. Preliminary Report on the Scandinavian Excavations 1983–1985 (I). (s 1–29, ill) [Noter. Bibliography]

Liversage, David. M.A.R. Munro, M.-A. Courty og Per Nørnberg. Studies of a Buried Iron Age Field. (s 55–84, ill) [References]

Riis, P. J. The So-called Lindos Kore. (s 184–190, ill) [Noter]

Skar, Birgitte & Sheila Coulson. The Early Mesolithic Site Rørmyr II. A Re-examination of one of the Høgnipen Sites, SE Norway. (s 167–184, ill) [References]

Skupinska-Løvset, Ilona. Fenrary Portraiture of Se-leukeia-on-the-Euphrates. (s 101–120, ill) [Noter]

Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Årsskrift 1986. [1987] Udg. og red. ABA. 48 s. ill. Gratis.

Bengtzen, Henrik A. Bjergene skælvede – og fødte en mus. [Arbejderskolen 1910] (s. 30–37) [Litteraturliste, ill.]

Callesen, Gerd. En veteran vender hjem. (s. 12–13) [Noter]

Grelle, Henning. Mysteriet om den røde fane. (s. 16–24) [Litteraturliste, ill.]

Hansen, Anette Eklund. Skibstømmerrestrejen i 1875. (s. 25–29) [Ill.]

Pedersen, Jens Erik Kofoed. Dedikationer fra Stau-nings bogskab. (s. 6–8) [Ill.]

Schmidt, Børge. Peter Holm – en dansk pionér? (s. 9–11) [Ill.]

Arbejderhistorie. Meddelelser om forskningen i arbejderbevægelsens historie. 1987. Nr. 28–29. Udg. af Selskabet til Forskningen i Arbejderbevægelsens Historie. Red. Gerd Callesen, Niels Ole Højstrup Jensen og Steen Bille Larsen. 120 og 112 s. ill. Medl. kont. 200 kr.

Gold, Carol. Revolution in Denmark – 1918? (Nr. 28 s. 28–40) [Noter, ill.]

Grass, Martin. Arbetarnas kulturhistoriska Sällskap – en oversigt. (Nr. 29 s. 65–71)

Jensen, Niels Ole H. og Bodil Redder. TV – Socialdemokratiet – og dansk arbejderbevægelse. [Om TV-serien om arbejderbevægelsens historie 1987] (Nr. 29 s. 2–13) [Ill.]

Jensen, Niels Rosendal. Udviklingen i dansk arbejderbevægelse i 1950'erne. (Nr. 29 s. 57–64)

- Larsen, Keld D. En oprører i »eksil« – Chr. Christensen på Silkeborgegnen 1922–1935. (Nr. 28 s. 2–22) [Noter, ill., litteraturliste]
- Raun, Leif. 'Miners for Democracy' [Fagoppostion blandt amerikanske minearbejdere 1968–1973] (Nr. 29 s. 29–49)
- Redder, Bodil. Se Jensen, Niels Ole H.
- Stender-Petersen, Ole. Om Louis Pios kontakt med Engels og Marx. (Nr. 28 s. 23–27) [Noter, ill.]
- Thing, Morten. Den kommunistiske ugebladspresse. (Nr. 29 s. 50–56) [Oversigt over de enkelte blade]
- Wickert, Christl. Kvinder, valgret og fred. Om den internationale socialistiske kvindekonference i København 1910. (Nr. 29 s. 14–28) [Noter, Ill., bilag]
- Winding, Kjeld. Historieskrivning og arbejderbevægelse. [Interview med Kjeld Winding.] (Nr. 28 s. 43–48) [Noter]
- Anmeldelser. (Nr. 28 s. 49–82)
- Anmeldelser. nr. 29 s. 72–100)
- Separatanmeldelse. Karl Marx/Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA) Berlin 1975 ff. (Nr. 28 s. 82–116) [Noter, ill.]
- Architectura* 9. Arkitekturhistorisk Årsskrift 1987. Udg. af Selskabet for Arkitekturhistorie. Redigeret af Esbjørn Hiort, Kjeld de Fine Licht og Hakon Lund. 239 s. ill. [Temaårgang om Tranquebar]
- Forord ved Otto Käsner. (s 7–8)
- Til Tranquebar ved forfatterne. (s 9–10, ill)
- Tranquebars historie. Af Karl Peder Pedersen. (s 11–49, ill) [Noter]
- Tranquebar i dag. Af Poul Pedersen. (s 50–73, ill) [Noter]
- Byen og bygningerne. Af Jens Damborg. (s 74–87, ill) [Noter]
- Kronens og kompagniets bygninger. Bygningshistorisk oversigt af Karl Peder Pedersen. Dansborg af Torben Hjelm. Landporten af Lene Colding. Guvernementshuset af Jens Damborg. Zionskirken af Lene Colding. (s 88–138, ill) [Noter]
- Den protestantiske missions bygninger. Bygningshistorisk oversigt af Karl Peder Pedersen. Missionshusene i Kongensgade af Lene Colding. Ny Jerusalemskirken af Eva Fog. Samlingssal i skolen i Admiralgade af Henrik Günther. Skolehus i Admiral-gade af Eva Fog. (s 139–173, ill) [Noter]
- Privatejede danske bygninger. Bygningshistorisk oversigt af Karl Peder Pedersen. Mühlendorffs hus i Kongensgade af Henrik Günther. Rehllings gård i Kongensgade af Tony Bødtker Munch. Hus i Prins Jørgensgade af Tony Bødtker Munch. Hus i Nygade af Eva Fog. (s 174–199, ill) [Noter]
- Indiske bygninger. Masila Nather-templet af Poul Pedersen. Indisk hus i Prins Christiansgade af Jens Damborg. Fiskerhytter af Jens Damborg. (s 200–210, ill)
- Landstederne omkring Tranquebar. Af Karl Peder Pedersen. (s 211–215, ill) [Noter]
- English Summary af Karl Peder Pedersen translated by Eva Fog. (s 216–223, ill)
- Bykort. (s 224)
- Arbejdsmetoder ved Jens Damborg. (s 225)
- Litteratur. (s 226–227)
- Selskabels årsberetning 1986. (s 228–229, ill)
- Selskabet for Arkitekturhistorie 1947–1987. (s 230–231)
- Register til Architectura 7–9. (s 232–239)
- Arkiv. 1987. 11. bd. nr. 3–4. Udg. Rigsarkivet. Red. Karen Hjort, Erik Nørr og Wilhelm von Rosen. 292 s. Abb. 50 kr. + moms.
- Kolsrud Ole. Informasjon som markedsvare. (s. 277–280)
- Møller, Anders Monrad. Den ulykkelige Zise – om acciseregnskaberne, en upågtet og glemt kildegruppe. (s. 201–216)
- Petersen, Esther. Hvad kan godsarkiver bruges til. (s. 147–166)
- Svenstrup, Thyge. Mosaisk Troessamfund – arkiv, organisation og styrelse. (s. 219–245)
- Thestrup, Poul. Økonomiske overvejelser vedrørende massearkivers opbevaring og anvendelse. (s. 246–273)
- Thestrup, Poul. Er markedsværdi af information et uuartigt ord i arkivsammenhæng? (s. 281–286)
- Thomsen, Hans Kargaard. Arkivforhandlingerne med Preussen 1864–75. De danske synspunkter. (s. 167–200)
- Witte, Jørgen. Kritiske bemærkninger til Poul Thestrups artikel. (s. 274–276)
- Anmeldelser. (s. 217–218, s. 288–292)
- Arkæologiske udgravninger i Danmark 1986. 1987 Udg. af Det Arkæologiske Nævn. Redigeret af Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat. 219 s. ill. 70 kr. + forsendelse.
- Jensen, Stig. Pløjelagsarkæologi. (s 9–19, ill) [Litteratur. English version]
- Udgravningsvirksomhed i 1986. (s 20–49, kort) [English version]
- Museernes arkæologiske ansvarsområder. (s 50–51, kort)
- Udgravninger 1986. (s 52–160, ill) [Ordlister, Kronologisk register, Sagregister, Institutioner]
- Danefø 1986. (s 161–177, ill) [Noter]
- Danske arkæologiske C-14 dateringer 1986. Af Henrik Tauber. (s 178–199) [English version]
- Økonomisk overstigt 1986. (s 200–216)
- Det arkæologiske Nævns mødevirksomhed 1986. (s 217–218)
- Det arkæologiske Nævns sammensætning 1986. (s 219)
- Publikationer. (s 221)

ASK – tidsskrift for Dansk Folkekultur. 1987. Nr. 6 og 7. Udg. af Dansk Folkekultur. Red. Per-Olof Johansson, Conny E. Petersen, Jørgen O. Bjerregaard, Paul Ravn Jepsen, Børge Askholm, Niels H. Frandsen, Nikolaj G. Andreassen. 36 og 36 s. ill. 35 kroner pr. nr.

Andersen, Jens Peter. Murersvenden fra Strødam, [Erindringer]. (Nr. 6. s. 5–12) [Ill.]

Bjerregaard, Jørgen O. Tre breve, [Krigen 1864] (Nr. 6 s. 15–16) [Ill.]

Bjerregaard, Jørgen O. Jernmanden, [Om smedehåndværket] (Nr. 7 s. 4–9) [Litteraturliste, ill.]

Bødker, Knud. Fra stavnsbåndets tid. (Nr. 7 s. 17–23) [Litteraturliste, ill.]

Christensen, Flemming. Peter Freuchen som fortæller. (Nr. 6 s. 25–28) [Note, ill.]

Frandsen, N. H. Med salmebog og nøgle, [Om overtro ved malkning] (Nr. 6 s. 13–14) [Ill.]

Hundstrup, Hans. Naboerne. [Udskiftningen i Brøndbyvester] (nr. 7 s. 24–29) [Ill.]

Petersen, Ole Stender. De fredløse. (nr. 6 s. 17–23) [Litteraturliste, ill.]

Petersen, Ole Stender. Bondeoprør. [15- og 1600 tallet] (Nr. 7 s. 10–14) [Litteraturliste, ill.]

Anmeldelser. (Nr. 6 s. 30–32 og nr. 7 s. 31–32)

Bilhistorisk Tidsskrift 1987. Udg. af Dansk Veteranbil Klub. Gl. Strandvej 10. 2990 Nivå. Red. af O. E. Riisager. 4 numre årligt. Ill.

Bering, Peter. BMW 328. (nr 90, s 1–15, ill)

Espeholt, Claus. Lovpligtigt udstyr. (nr 91, s 22–27, ill) [Fra 1903 og fremefter]

Hansen, P. E. Det dansk byggede førerhus (1920–1960). (nr. 89, s 25–32, ill)

Jonassen, Niels. Scandinavian Viking Rally. Fiva World Rally 1987. (nr 91, s 1–11, ill)

Nielsen, Jens. Der var engang. (nr. 92, s 15–22, ill)

Riisager, O. E. Fiat en gang til. Fiat 502 1925. Fiat 503 Spider 1927. (nr. 90, s. 16–27, ill)

Riisager, Ole Emil. Motorsportens kæmper: Carl Amelung. (nr 92, s 1–14, ill)

Scheel, Jørgen Ditlev. Hammel Vognen – 100 År? (nr. 89, s. 1–24 samt kommentarer i nr. 90, s. 30–31 og nr. 91, s. 30–31, ill)

Nyt museum. (nr. 90, s. 28–30, ill)

[Diverse løb] (nr. 90, s. 28–30, ill)

Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift. 1987. Bd. 1 & 2. Udg. af Landbohistorisk Selskab. Red. Birgit Løgstrup under medvirken af S. P. Jensen og Margaretha Balle-Petersen. 141 og 176 s. ill. 120 kr.

Hansen, Viggo. Jysk trikotage. Fra Æ Bindstouw til storindustri. (Nr. 1 s. 102–128) [Litteraturliste, ill.]

Højrup, Ole. (indl.) Fårene på Drejød skov. En spørgelistebesvarelse skrevet af Jens Hansen. [1951] (Nr. 1 s. 129–141) [Ill.]

Jensen, S. P. Agroøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede. (Nr. 2 s. 82–136) [Noter, ill.]

Jensen, Ulla Skaarup. Fra fællesskab til overdrev. Udviklingen i en midtsjællandsk landsbys sociale struktur 1765–1840. (Nr. 2 s. 28–81) [Noter, ill., bilag]

Jeppesen, Torben Grøngaard. Se Skougaard, Mette Lind, Johs. Herskab, sognefoged og bonde. Sognefogder og lægdsmand som magtens formidlere i landbosamfundet omkring 1700. (Nr. 2 s. 7–27) [Noter, ill.]

Pedersen, Finn Stendal. Da Fyns Jord blev lagt i lænker. Om Christian V's matrikel som kilde til belysning af produktions- og ejendomsstruktur i 1682. (Nr. 1 s. 7–35) [Ill.]

Pedersen, Finn Stendal. Da Bindesbølle bønder blev selvejere (Nr. 1 s. 36–60) [Noter, ill.]

Rasmussen, Anna. Liljebjerg og Fuglehave – om udstykninger og parceller som et resultat af landboreformerne i sidste trediedel af 1700-tallet. (Nr. 1 s. 61–101) [Noter, ill.]

Skougaard, Mette og Torben Grøngaard Jeppesen. Tre gårde på museum – samspillet mellem gårdbyggeri og landbrugsøkonomi. (Nr. 2. s. 137–176) [Noter, ill.]

Bygd. 18. årg. 1987. Udg. af Forlaget Bygd. Redigeret af Horst Meesenburg. 4 temanutnumre á 32 s. ill. Abonnement 95 kr. Løssalg 25 kr.

Esbjerg havn før og nu. Redigeret af H. Meesenburg. (nr. 1, s. 1–32, ill); heri artikel af

Aagesen, Aage. Esbjergs trafikale baggrund ved midten af 1800-tallet. (s. 3–7, 10–11 og 14–15, ill)

Frandsen, Søren. Fiskersamfundene ved Sjællands Nordkyst. (nr 2, s. 1–32, ill) [Noter]

Det fynske Kulturlandskab. Redigeret af Jørgen Elselø Jensen. (nr. 3, s. 1–32, ill); heri artikler af *Christensen-Dalsgård, Ellen.* Hovedgårdslandskabet. (s. 19–23, ill)

Elsøe Jensen, Jørgen. Det middelalderlige bebyggelsesbillede. (s. 15–18, ill.)

Grau Møller, Per. Huse og husmænd. (s. 28–31, ill) *Hedegård, Esben.* Gården i kulturlandskabet. (s. 23–27, ill)

Hørluck Jessen, Niels. Hegn og gærdsel. (s. 11–14, ill) *Porsmose, Erland.* Det fynske kulturlandskab. (s. 3–11, ill)

Fiskerne på Yucatan. Af Christian Heilskov Rasmussen. (nr. 4, s. 1–32, ill)

- Bygningsarkæologiske Studier 1987*. Udg. af skriftets redaktion i tilknytning til Kunstakademiets Arkitektkskole, Afdelingen for Nordisk Arkitekturhistorie og Opmåling. Redigeret af Hans Henrik Engqvist, Poul Grønder-Hansen, Torben Hjelm, Ebbe Hædersdal og Mogens Vedsø. 139 s. ill.
- Brahde, Mogens*. En stubmølles konstruktion. (s. 33–40, ill)
- Engqvist, Hans Henrik*. Jyske og fynske herregårdslader. (s. 6–32, ill) [Noter]
- Grønder-Hansen, Poul*. Christian IV's »runde« kirke, S. Anna Rotunda. (s. 89–103, ill) [Noter] [Projekt, der aldrig blev afsluttet]
- Hædersdal, Ebbe*. Københavns Universitet. Oeconomi residens og professorbolig. (s. 104–139, ill) [Noter. Kildeudgaver og litteratur. Benyttede arkivfonde]
- Vedsø, Mogens*. Mette Rosenkrantz's Vallø. (s. 41–88, ill) [Noter. Litteratur og utrykte kilder]
- Culture & History. 1987*. Nr. 1 og 2. Udg. Museum Tusulanum Press. Red. Michael Harbsmeier og Mogens Trolle Larsen. 114 og 115 s. Abb. 148 kr.
- Burke, Peter*. The Art of Insult in Early Modern Italy. (Nr. 2 s. 68–79) [Litteraturliste]
- Caie, Graham D*. Nationalism, Language and Cultural Identity in Fourteenthcentury England. (nr. 1 s. 79–89) [Noter og litteraturliste]
- Chessnut, Michael*. Minstrel Reciters and the Enigma of the Middle English Romance. (Nr. 2 s. 48–67) [Noter og litteraturliste]
- Friedman, Jonathan*. Prolegomena to The Adventures of Phallus in Blunderland: An anti-anti-discourse. (Nr. 1 s. 31–49) [Noter]
- Gregersen, Frans*. The Conspiracy against Letters. (Nr. 2 s. 80–95) [Noter og litteraturliste]
- Harbsmeier, Michael*. Why Do the Indians Cry? (Nr. 1 s. 90–114) [Noter og litteraturliste]
- Hastrup, Kirsten*. The Challenge of the Unreal – or how anthropology comes to terms with life. (Nr. 1 s. 50–62) [Noter og litteraturliste]
- Larsen, Mogens Trolle*. Orientalism and the Acienc Near East. (Nr. 2 s. 96–115) [Noter og litteraturliste]
- Löfgren, Orvar*. Colonizing the Territory of Historical Anthropology. (nr. 1 s. 7–30) [Noter og litteraturliste]
- Rowlands, M. J.* 'Europe in Prehistory': A unique form of primitive capitalism? (Nr. 1 s. 63–78) [Litteraturliste]
- Steet, Brian V.* Orality and Literacy as Ideological Constructions: some problems in cross-cultural studies. (Nr. 2 s. 7–30) [Litteraturliste]
- Svenbro, Jesper*. The 'Voice' of Letters in Ancient Greece. On silent reading and the representation of speech. (Nr. 2 s. 31–47) [Noter og litteraturliste]
- Dansk Jødisk Historie. 1987*. Nr. 24–25. Udg. Selskabet for dansk jødisk historie. Red. Merete Christensen og Karsten Christensen. 80 og 80 s. ill. Medlemskontingent 100 kr.
- Christensen, Karsten*. Jochim Jøde i Helsingør 1592. (Nr. 24 s. 11–16) [Ill.]
- Christensen, Karsten*. Jødisk Almanak 125 år. (Nr. 24 s. 17–22) [Noter]
- Christensen, Karsten*. Dansk jødisk genealogi II. (Nr. 24 s. 40–44)
- Kupczyk-Lewin, Lola*. Symposium i Krakow om jødernes autonomi i den polske adelige republik i det 16., 17. og 18. århundrede. (Nr. 24 s. 50–62) [Noter, ill.]
- Lassen, Eva*. Zionismen og de danske jøder. (Nr. 25 s. 14–44)
- Svenstrup, Thyge*. Mosaik Troessamfunds arkiv registreret. (Nr. 24 s. 45–49)
- K. C. Louise Melchior og H. C. Andersen*. – Omkring et hidtil uudgivet brev. (Nr. 24 s. 29–33) [Ill.]
- Anmeldelser*. (Nr. 24 s. 63–78, nr. 25 s. 63–71)
- Indholdsfortegnelse*. Nr. 1–25. (Nr. 25 s. 73–80)
- Dansk Medicinhistorisk Årbog. 1986*. [1987] Udg. af Dansk medicin-historisk Selskab, Medicinsk Historisk Selskab på Fyn og Jydsk medicinhistorisk Selskab. Red. Franz Biering, Tage Grodum, Ejnar Hovesen og Jørgen Koch. 217 s. ill. 120 kr.
- Grodum, Tage*. Embedslægevæsenet og fysici i her-tugdømmet Slesvig indtil 1864. (s. 9–104) [Noter, litteraturhenv., ill. Resume, summary, zusammenfassung. Register over fysici]
- Secher, Ole*. Chloroform-anæsthesi til en kongelig familie. (107–125) [Litteraturhenv., ill. Summary.]
- Snorrason, Egill*. Caritas i Island i Vikinge- og Sagatid. (s. 127–150) [Noter, ill. Summary.]
- Søgaard, Ib*. Tidlig neurokirurgi i Danmark. (s. 153–165) [Litteraturhenv., ill. Summary.]
- Iversen, Peter Kr.*, Medicinhistoriske noter fra Vestslesvig. [Fra 1600- og 1700 tallet] (s. 167–185) [Noter, litteraturhenv., ill. Summary.]
- Andersen, Verner*. Homøopatisk medicin. (s. 187–194) [Litteraturhenv., ill. Summary.]
- Egeblad, Knud*. Louis XIV's livkirurg Georges Mareschal (1658–1736). (s. 197–206) [Litteraturhenv., ill. Summary.]
- Dansk Vestindisk Selskab. 1987*. Nr. 1–4. Udg. Dansk Vestindisk Selskab. Red. Ole Bid-

strup. Alle numre 32 s. ill. Løssalg 15 kr. pr. nr.

Bidstrup, Ole. Hvorfor hedder min gade hvad den nu hedder? [Om St. Thomas Allé, Fredriksberg.] (Nr. 3 s. 14–18) [Ill.]

Garde, H. F. Anna Heegaard og hendes slægt. (Nr. 1 s. 28–29) [Ill.]

Nielsen, Søren Christian Julius. Med Valkyrien i Vestindien. [Dagbogsoptegnelser 1915–1917] (Nr. 3 s. 5–7 og nr. 4 s. 7–9) [Ill.]

Rohr, Timothy J. Teaching in the West Indies: Challenges facing the nonnative teacher. (Nr. 3 s. 10–13 og nr. 4 s. 26–30) [Noter]

Anmeldelser. (Nr. 2 s. 30 nr. 3 s. 26)

Den Jyske Historiker. 1987. Nr. 40. De andre – udskillelse og anderledeshed. 1987. Red. af et udvalg. 118 s. ill. Og Nr. 41. På Jord min Himmel – kærlighedsliv i historien. 1987. Red. af et udvalg. 144 s. ill. Abonnement nr. 37–40 230 kr. og abonnement nr. 41–44 250 kr.

Hansen, Karin og Merete Quist. Man kan altid kalde det kærlighed. Normer for valg af ægtefælle blandt de øvre sociale lag i Danmark 1550–1850. (Nr. 41 s. 47–72) [Litteraturoversigt, ill.]

Jensen, Morten Lundby. Fra landsbytosse til psykiatrisk patient. Holdningsændringer overfor galskaben og behandlingen af gale i Danmark 1700–1900. (Nr. 40 s. 24–40) [Noter, ill.]

Lammers, Karl Christian. Det fremmede element. Om antisemitisme i mellemkrigstiden. (Nr. 40 s. 84–97) [Litteraturliste, ill.]

Nissen, Bente & Lissy L. Sundtoft. Fremmede i byen. Kulturkonflikten mellem danskere og tyrkiske indvandrere i perioden 1968–1985. (Nr. 40 s. 41–60) [Noter, litteraturoversigt, ill.]

Nors, Thyra. Saxos særheder. [Saxo og hans syn på seksualitet.] (Nr. 41 s. 19–35) [Noter, ill.]

Nykjær, Mogens. Min egen sjæls gudinde. Kærlighedsbilledet i dansk kunst efter 1800. (Nr. 41 s. 73–95) [Noter, ill.]

Olesen, Thorsten Borring og Nils Arne Sørensen. Da Chaperonen forsvandt. Kærlighed, seksualitet og engelske middelklassekvinder i 1. verdenskrig. (Nr. 41 s. 96–116) [Noter, ill.]

Olesen, Søren Gosvig. Legemshistorie. Seksualiteten og Foucaults forfatterskab. (Nr. 41 s. 36–46)

Olesen, Søren S. Civilisation, Rationalisme og Mystik. Et essay om romantikkens kilder. (Nr. 41 s. 117–127) [Noter]

Pontoppidan, Jeanne. Tristan og Isolde. Fortællingen om det umulige begær. (Nr. 41 s. 8–18) [Noter, ill.]

Quist, Merete se Hansen, Karin.

Schöler, Bo. Fremmede i spejlet. USA's indianere i

offentlighed og modoffentlighed. (Nr. 40 s. 61–83). [Noter, litteraturoversigt, ill.]

Sundtoft, Lissy L. Se Nissen, Bente.

Sørensen, Nils Arne se Olesen, Thorsten Borring.

Tørnsøe, Kim. Grænselandet. Magiske og religiøse elementer i den danske troldomsforfølgelse. (Nr. 40 s. 9–23) [Noter, litteraturoversigt og ill.]

Østergård, Uffe. Kontrafaktiske hypoteser i historieforskningen. (Nr. 41 s. 130–133) [Noter]

Anmeldelser (Nr. 40 s. 99–112)

Anmeldelser. (Nr. 41 s. 133–143)

Emigranten. 1987. Nr. 3. Årsskrift for Dansk Udvandrerhistorisk Selskab. Red. Helle Otte. 58 s. ill. 95 kr.

Boysen, Palle Bo. New Denmark – ældste danske koloni i Canada. (s. 40–53) [Ill.]

Christensen, Dorte. Dannede kvinders udvandring til Amerika. (s. 18–27) [Ill.]

Dyrbye, Holger. Danske immigranternes assimilering og sociale mobilitet i Pottawattamie County USA. (s. 28–39) [Noter, ill.]

Pedersen, John. Fald og Frelse. Nogle træk af den organiserede udvandring fra Horsens Tugthus 1859–1914. (s. 4–17) [Noter, ill.]

Erhvervshistorisk Årbog. 1986. [1987] Meddelelser fra Erhvervsarkivet 36. Red. Finn H. Lauridsen. 476 s. ill. 146.40 kr.

Andersen, Knud Holch. Bondelægen. En lokalhistorisk synsvinkel på praktiserende lægevirksomhed og sygdomsbehandling ca. 1900–1935. (s. 7–29) [Noter, kilder, litteraturhenv., ill.]

Becker-Christensen, Henrik. Flådemagt og protektionisme. Træk af defensionskibsordningen i Danmark-Norge i 1600-tallet. (s. 30–55) [Noter, ill.]

Boje, Per. Virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber. Om Thomas B. Thriges fonds oprettelse. (s. 56–76) [Noter, ill.]

Degn, Ole. Århus-skipperne gennem Øresund. Århus' handelsflåde og skibsfart omkring 1640. (s. 7–90) [Noter, ill.]

Dybdahl, Lars. »Virkelig kunstindustri«. Dansk industridesign i mellemkrigstiden. (s. 91–118) [Noter, ill.]

Dübeck, Inger. »Var ej lov i landet, da havde den mest, som kunne tilegne sig mest«. Om konkurrencelovens tilkomst. (s. 119–136) [Noter, ill.]

Fink, Jørgen. Den nye lavsbevægelse. Ærlig pris for ærligt arbejde. (s. 137–158) [Noter, kilder, litteraturhenv. ill.]

Fode, Henrik. Snedkermester, overretssagfører Kaspars Rostrup. Linier til en biografi. (s. 159–192) [Noter, ill.]

Géjl, Ib. Tændstikloven 1874. For et bedre miljø. (s. 193–215) [Noter, ill.]

- Glamann, Kristof J. C. Jacobsen.* En portrætskitse. (s. 216–226) [Ill.]
- Hastrup, Bjarne.* Den skandinaviske udviklingsmodel i historisk belysning. (s. 227–240) [Kilder og litteraturhenv.]
- Jansen, Chr. R.* Landarbejdernes beskæftigelse ved større offentlige arbejder 1850–1900. (s. 241–253) [Noter, ill.]
- Johansen, Erik Korr.* »Arkivalier fra erhvervslivets organisationer og virksomheder...«. (s. 254–268) [Ill.]
- Johansen, Hans Chr.* Danmark på de multinationale selskabers landkort før 1914. (s. 269–287) [Noter, ill.]
- Kaarsted, Tage. H. N. Andersen og Ove Rode.* (s. 288–302) [Noter, ill.]
- Lauridsen, Finn H.* Byttehandel på Thyholm. Om gårdkøbmand Christen Jensen Dueholm i Odby 1813–1826. (s. 303–325) [Noter, ill.]
- Petersen, Erik Strange.* Lægestand og sygekasser. Om brydninger mellem de statsanerkendte sygekasser og Den almindelige danske lægeförening i årene omkring århundredeskiftet. (s. 326–355) [Noter, ill.]
- Prange, Knud.* Silkebroderet socialhistorie. En studie i social mobilitet. (s. 356–379) [Noter, ill.]
- Rasmussen, Gunner.* To Århus-prospekter. (s. 380–392) [Noter, ill.]
- Thomsen, Birgit Nüchel.* Erhvervene og prisafstaleloven af 1931. En undersøgelse af organisationsindflydelse. (s. 393–411) [Noter, ill.]
- Vedel-Smith, Henrik.* Købmandshuset Diderich Diderichsen i Naskov i slutningen af 1700-tallet. Brudstykker af et firmas historie. (s. 412–429) [Noter, ill.]
- Østerborg, Lise.* Patenter og varemærker i krig og fred. (s. 430–461) [Kilder]
- Erhvervshistorisk Årbog. 1987.* Meddelelser fra Erhvervsarkivet 37. Red. Ib Gejl og Finn H. Lauridsen. 172 s. ill. 134.20 kr.
- Hyldtoft, Ole.* Med vandkraft, dampmaskine og gasmotor. Den danske industris kraftmaskiner 1840–1897. (s. 75–126) [Noter, ill.]
- Hæstrup, Jørgen.* Hald Bille. En dansk ingeniørs livsbane. (s. 44–74) [Noter, ill.]
- Vedel-Smith, Henrik.* Textilgrossistforeningen gennem 100 år. (s. 7–43) [Noter, ill.]
- Dansk erhvervshistorisk litteratur.* (s. 126–158) [Anmeldelser og omtaler]
- Ethnologia Scandinavica 1987.* Redigeret af Nils-Arvid Bringéus. 210 s. ill. Abb. 110 sv. kr.
- Arnstberg, Karl-Olov.* Research Models and Popular Models. (s. 3–10) [Litteratur]
- Alver, Bente Gullveig og Torunn Selberg.* Trends in Research on Folk Medicine in the Nordic Countries. (s. 58–70) [Litteratur]
- Ek, Søren B.* Urban Studies and Swedish Ethnology. (s. 11–22) [Litteratur. Resume]
- Linkola, Martti.* On the History of the Rural Landscape of Finland. (s. 110–127, ill) [Litteratur]
- Møllgaard, Johannes.* Planning, Town Description and Ethnology. (s. 23–58, ill) [Litteratur. Noter] [Skive]
- Pedersen, Ragnar.* The Concept of Energy – A Discussion. (s. 128–143, ill) [Litteratur. Resume]
- Rundquist, Angela.* Queen for the Day. Upper-Class Weddings in 19th Century Sweden. (s. 71–96, ill) [Litteratur. Noter]
- Biographical Notes.* (s. 145–153, ill)
- Information.* (s. 154–161) [Konferencer mv]
- Anmeldelser.* (s. 162–210)
- Fabrik og Bolig 1987.* Udg. af Selskabet til bevaring af industrimiljøer. Redigeret af Torben Ejlersen m. fl. 2 numre á 48 s. ill. Medlemskontingent 100 kr.
- Andresen, Carl Erik.* Teknologi og arbejdskraft i dansk møbelindustri. (Nr. 1, s. 23–37, ill) [Noter. English summary]
- Bro, Henning.* Storstrømsbroen – 50 år. (Nr. 2, s. 18–41, ill) [Litteratur og kilder. English summary]
- Hyldtoft, Ole.* Den teknologiske udvikling i dansk industri i det 19. og 20. århundrede. En introduktion til litteraturen. (Nr. 1, s. 38–46) [Noter. English Summary]
- Jørgensen, Caspar.* Affolkning og citydannelse i det indre København 1855–1985. (Nr. 2, s. 3–17, ill) [Noter. English summary]
- Kofoed, Hans.* Avedøre flyveplads. (Nr. 1, s. 3–13, ill) [English summary]
- Oslev, Bent og Grete Rung.* Roskilde Maskinfabrik og bestræbelserne for bevaring. (Nr. 1, s. 14–22, ill) [Litteratur. English summary]
- Dansk Fotomuseum.* (Nr. 1, s. 48, ill)
- Fjerritslev Bryggeri- og Egnsmuseum.* (Nr. 2 s. 48, ill)
- Noter.* (Nr. 2 s. 46–47)
- Flyvehistorisk Tidsskrift. 1987.* Nr. 1–4. Udg. Dansk flyvehistorisk Forening. Red. Bo Strøbyberg, Ove Hermansen, Tom Weihe, Thomas Krogh-Sørensen og Erik Holm. 96 s., ill. Medlemskontingent 150 kr.
- Ancker, Paul E.* Se Gunnar Skovgaard-Hansen.
- Hansen, Birger og Ove Hermansen.* Allierede nedstyrtninger i Bornholmsområdet 1939–45. (s. 91–94) [Ill.]
- Hermansen, Ove.* Se Birger Hansen.
- Kofoed, Hans.* Dansk Flyvehistorisk Forening 1962–1978. (s. 51–54)

Krogh-Thomsen, P. Luftgruppe Vest Grønland 1952. En eftersøgnings- og redningsmission. (s. 26–28) [Ill.]

Linstow, U. Genåbning af Vagar lufthavn. (s. 64–65) [Ill.]

Pilegaard, Lars. 'Short Stirling nr. LJ 999, HF-Q, Ringkøbing Fjord, 5. marts 1945'. (S. 16–17) [Ill.]

Schlusser, H. L., Bevægede dage på Bornholm i maj 1945. (s. 33–35) [Ill.]

Skovgaard-Hansen, Gunnar og Paul E. Ancker. Bøtø flyveplads. (s. 74–77 og 87–90) [Noter, ill.]

Studstrup, Niels O. Ups and Downs med Faroe Airways. (s. 78–82) [Ill.]

Taasinge, Poul Møller. 'Noget' om dansk charterflyvning. (s. 39–43 og 54–58) [Ill.]

Venningbo, H. Zonens flyvetjeneste. Personel og materiel og flyvningers art. (s. 21–23) [Ill.]

Weihe, Tom. Dornier komet i D.D.L. tjeneste. (s. 2–5) [Ill.]

Vagar Lufthavn. (s. 6–11) [Ill.]

Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folke-mindevidenskab 1987. Udg. af Foreningen Danmarks Folkeminder. Redigeret af Bengt Holbek, Poul Høst Moustgaard, George Nellemann og Iørn Piø. 205 s. ill. Medlemskontingent/Abonnement 100 kr.

Adriansen, Inge. Mor Danmark. Valkyrie, skjoldmø og fædrelandssymbol. (s. 105–163, ill) [Litteratur. Noter] [Deutsche Zusammenfassung]

Hansen, Finn Clement. Nogle lejlighedssange fra Stukkens København. (s. 60–88, ill) [Litteratur og kildemateriale. Noter.]

Johansen, Thomas. De tre jomfruer. En studie i et østjysk sogn. (s. 89–104, ill) [Noter og henvisninger] [Summary]

Mathiesen, Eske K. Grafitti, nye og gamle. En orientering. (s. 39–59, ill) [Noter] [Summary]

Nellemann, George og Eugenius Legut. Sankt Birgitte Kirkes relikvier. (s. 23–38, ill) [Noter og henvisninger] [Summary]

Dansk Folkekultur 1986. En selektiv bibliografi. Ved Else Marie Kofod. (s. 164–176)

Anmeldelser. (s. 177–203)

Indsendt litteratur. (s. 204–205)

Folkeminder. 1987. Nr. 1–4. Meddelelser til medlemmerne af Foreningen Danmarks Folkeminder. Red. Else Marie Kofod. Alle numre 8 s. ill. Abb. 40 kr.

Adriansen, Inge. Folkeminder i nationalismens tjeneste. (Nr. 2 s. 3–6)

Bøgh, Charlotte. Børn på museer. (Nr. 1 s. 3–6) [Ill.]

Liventhal, Viveca. Enevigs samling af båndoptagel-

ser i Dansk Folkemindesamling. (Nr. 3 s. 3–6) [Ill.]

Mathiesen, Eske K. Lærdommens sjæl. [Om filologen Christian Falster 1690–1752] (Nr. 4 s. 3–6) [Ill.]

Fortid og Nutid Bind XXXIV 1987. Udg. af Dansk historisk Fællesforening. Redigeret af Jørgen Dieckmann Rasmussen. 349 s. ill.

Christiansen, Palle Ove. Konstruktion og konsumtion af fortiden. Reflektioner omkring Le Roy Ladurie's Montaillou. (s. 285–303) [Noter]

Faye, Jan. Støbejernsgravkors – et metodologisk lærestykke. (s. 225–238, ill) [Noter]

Fihl, Esther. Om fremmede folks sæder og skikke – betydningsbærende strukturer i 1700-tallets rejsebeskrivelser. (s. 21–32, ill). [Noter. Litteratur]

Frandsen, Allan. Bonden og købmanden. (s. 1–20, ill) [Litteratur. Sammenfatning]

Goldschmidt, Ditte Bentzon. Danmark – moder eller koloniherre? (s. 209–224, ill) [Noter]

Hilden, Adda. Da kvinder lærte at lære. (s. 121–150, ill) [Noter. Sammenfatning]

Jusst, Flemming. Brugsforeningerne som innovation. (s. 151–173, ill.) [Noter]

Debat:

Carlslund Petersen, Grethe. Synspunkter på moderskabsforskningen. (s. 55–59) [Noter]

Christensen, John, Henning Koch og Henrik Stevnsborg. Forskning i kollektive aktioner. (s. 48–55) [Noter]

Deskov, Per. Dansk Historisk Bibliografi – en replik. (s. 186–187)

Frederiksen, Vagn. Bemærkninger til Erik Strange Petersen (red.): Th. Sørensen: Socialstatistiske undersøgelser. (s. 40–48)

Gøbel, Erik. Danske handelskompagnier. (s. 242–244) [Note]

Ilse, Harald. Dansk historisk Bibliografi – fortid, nutid og fremtid. (s. 182–186)

Lind, Gunnar. Dansk historisk arbejdsbibliografi. (s. 179–181) [Noter]

Otte, Helle. Dansk emigrationsforskning – status og perspektiv. (s. 33–40) [Noter. Litteratur]

Stavnsbjerg, Helge. Focus på levevilkår og dagligdag – og lokalsamfund. (s. 174–179) [Noter]

Welling, Ann R. Dansk historisk Bibliografi – kommentar til en anmeldelse. (s. 181–182)

Anmeldelser. (s. 60–87, 245–283 og 304–331)

Historiske årbøger og tidsskrifter – en oversigt. [1986] Ved Gunnar Jakobsen. (s. 188–208)

De lokalhistoriske årbøger 1986. En oversigt ved Jørgen Dieckmann Rasmussen. (s. 332–344)

De kulturhistoriske museers årsskrifter 1986. En oversigt ved Margit Mogensen. (s. 345–349)

Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i Fredericia

1986. (s. 88–120, ill) [Heri optrykt følgende resuméer af foredrag: Erik Housted: Fremmed i Fredericia; Inger Dübeck: Fremmed i Danmark – nåde eller ret?; Erik Helmer Pedersen: Gæstarbejdere i dansk landbrug i det 19. og 20. århundrede; Poul Erik Olsen: Kilder til dansk indvandrerhistorie; Bent Blüdnikow: Østeuropæiske jøder i Danmark 1904–1920]
- Fortidsminder og kulturhistorie. Antikvariske studier 8.* 1987. Udg. af Miljøministeriet. Skov- og Naturstyrelsen. 201 s. ill.
- Kristiansen, Kristian.* Forord. (s. 7–8)
- Fischer, Anders.* Argusgrunden – en undersøisk boplads fra jægerstenalderen. (s. 9–10, ill)
- Fischer, Anders.* Stenalderbopladsen på Argusgrunden – en 7.000-årig bebyggelse på bunden af Smålandsfarvandet. (s. 11–58, ill) [Noter. Summary]
- Møhl, Ulrik.* Faunalevn fra Argusgrunden: En undersøisk boplads fra tidlig Atlantis tid. (s. 59–93, ill) [Noter. Summary]
- Bennike, Pia.* Menneskeknogler fra stenalderbopladsen på Argusgrunden – Beboernes udseende og helbredstilstand. (s. 94–106, ill). [Noter. Summary]
- Tauber, Henrik.* Argus-bopladsen: Alder og ernæring belyst ved kulstofanalyser. (s. 107–110, ill) [Summary]
- Malmros, Claus.* Trækul fra et 7.700 år gammelt ildsted på Argusgrunden. (s. 111–116, ill) [Noter. Summary]
- Shou Hansen, Jens.* Seismisk opmåling af stenalderbopladsen på Argusgrunden. (s. 117–123, ill) [Noter. Summary]
- Smed, Per.* Argus Grund – Feltundersøgelse 1984. (s. 124–133, ill) [Litteratur. Summary]
- Generelle artikler:*
- Lund, Carsten.* Beskyttelse af historiske skibsvrag og fortidsminder på den danske havbund. (s. 135–150, ill) [Summary]
- Thomsen, Birger.* Registrering af fortidsminder og historiske vrage på havbunden. (s. 151–160, ill) [Summary]
- Smed, Per.* Undersøiske fortidsminder – Registrering af fund fra den danske havbund. (s. 161–187, ill) [Noter. Litteratur. Summary]
- Frantzen, Ole Louis.* Rigens marsk Anders Billes bronzemortér fra 1647. (s. 188–201, ill) [Noter. Summary]
- Fra Kvangård til Humlekugle. 1987. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab nr. 17.* Red. Johan Lange, Hans Mathiesen og Finn Sørensen. 68 s. ill. Abb. 90 kr.
- Cock-Clausen, Søren.* Fra haveklokker til solfangere. (s. 21–32) [Noter, litteraturliste, ill]
- Lange, Johan.* »Løgn og latin« i danske plantevæbnavne. Bygger vor botaniske navnepraksis delvis på vilkårligheder og misforståelser? (s. 33–56) [Ill.]
- Raae, Wisti.* Frederiksborg Slotshave medio september 1987. (s. 7–12) [Ill.]
- Ørum-Larsen, Asger.* To berømte danske renæssancehaver. [Kronborg og Uraniborg] (s. 13–20) [Litteraturliste, ill]
- Anmeldelser.* (s. 59–64)
- Frihedskampens Veteraner. 1987.* Nr. 108–111. Udg. Frihedskampens Veteraner. Red. Frank Madsen. 122, 86, 88 og 80 s., ill. Abonnement kan ikke tegnes. Udsendes kun til foreningens medlemmer samt enkelte biblioteker.
- Bisp, Erik.* Den 29. august 1943 og dagene derefter. (nr. 110 s. 69–84, nr. 111 s. 51–66) [Ill.]
- Haunstrup-Clemmensen, Erik.* Synspunkter vedrørende modstandsbevægelsen og politikerne omkring befrielsen. (Nr. 108 s. 5–33) [Ill.]
- Heinsberg, Aage.* Sådan begyndte det! [Danskere i Sverige 1940–1945] (Nr. 108 s. 112–116)
- Sinding, Erik.* Sofielundlejeren. [Dansk politi-lejr i Sverige] (Nr. 109 s. 43–57) [Ill.]
- Olesen, Vagn.* Sabotør i Århus. (Nr. 108 s. 95–109, nr. 109 s. 21–37, nr. 110 s. 29–49) [Ill.]
- Vestergaard, Søren.* »Under jorden« i Ribe – april-maj 1945. (Nr. 111 s. 11–35) [Ill.]
- Zorn, Frank.* Kvinder i modstandskampen. (nr. 110 s. 5–13) [Ill.]
- Nekrolog.* Frode Toft 1914–1987. (Nr. 108 s. 61–63) [Ill.]
- Anmeldelser.* (Nr. 108 s. 71–79, nr. 109 s. 59–61 og s. 77–85, nr. 110 s. 15)
- Heraldisk Tidsskrift. 1987.* Bind 6 nr. 55 og 56. Udg. af Societas Heraldica Scandinavica. Red. Allan Tønnesen. S. 201–312. Ill. Medlemskontingent 150 kr.
- Achen, Sven Tito.* Amternes våbener. (s. 204–210) [Ill.]
- Bergroth, Tom C.* De finska stiftsvapnen. (s. 258–263) [Noter, ill.]
- Bratbak, Bjørn.* Løven som norsk symbol. (s. 211–223) [Ill.]
- Breitholtz, Anders.* Breitholtz' vapen. (s. 264–274) [Noter, kildefortegnelse, ill.]
- Holstein, Poul.* Våbengruppen Havelberg. (s. 233–257) [Noter, ill.]
- Ingesmand, Per.* Religøst symbolik og sociale ambitioner. Den højere gejstligheds segl i dansk senmiddelalder. (s. 283–300) [Noter, ill.]
- Padel, Ingrid.* Heraldik längs E 4:an. [Kommunevåben på vejskilte] (s. 301–305) [Ill.]
- Sunmann, Per.* Romeren i Kongsbjergs byvåben – et

- fremmedelement i norsk heraldikk. (s. 278–282) [III.]
- Nekrolog. Achen, Sven Tito.* 29/7 1922 – 14/11 1986. (s. 201–203)
- Nekrolog. Eriksen, Olof.* 1911–1987. (s. 275–277)
- Heraldisk litteratur siden sidst.* (s. 226–227) og 308–312)
- Hikuin 12.* Kirkearkæologi i Norden 2. 1986 (1987). Udg. af Forlaget Hikuin. Redigeret af Karin Anderson, Ragnhild Boström, Erland Lagerlöf, Lars Redin og Jens Velle. 167 s. ill. Abb. 140 kr. + forsendelse
- Blomkvist, Nils.* Världshandelsepoken vid Kalmar-sund. (s. 101–112, ill) [Litteratur]
- Christie, Håkon.* Leidangsmateriell på kirkeloftet. (s. 67–72, ill)
- Eide, Ole Eigil.* Hovedøya kloster – bidrag til bygningshistorien. (s. 73–78, ill) [Litteratur]
- Gardberg, Carl Jacob.* Åländska försvarskyrkor. (s. 155–162, ill) [Noter]
- Græbe, Henrik.* Fra gård til købstad. Arkæologiske undersøgelser i Slangerup. (s. 7–16, ill) [Noter. Litteratur]
- Hommedal, Alf Tore.* Sola kyrkje i Rogaland. En stormannskyrkje med dobbelkor? (s. 79–86, ill) [Litteratur]
- Lagerlöf, Erland.* Ristad ritning från 1300-tallet. (s. 113–118, ill) [Noter. Litteratur]
- Lange, Berni C.* Korsmerkete bygningsledd fra norske middelalderkirker. (s. 87–92, ill)
- Lidén, Hans-Emil.* Tre eller stein? Bidrag til en kulturgeografisk analyse av forholdet mellem tre- og steinarkitekturen i Hordaland i middelalderen. (s. 93–100, ill) [Noter]
- Malmer, Brita.* Myntfynd i kyrkor. (s. 119–124, ill) [Noter. Litteratur]
- Nisbeth, Åke.* Ängsö gård och kyrka – ett särfall i svensk medeltid. (s. 125–132, ill) [Noter]
- Nyborg, Ebbe.* Kirke – sognedannelse – bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet. (s. 17–44, ill) [Noter og litteratur]
- Swanström, Eric.* “Allhelgonakyrkan”, S:t Per och S:t Hans i Visby. Kyrkor som en medeltida samhällspegel. (s. 133–154, ill) [Noter. Kälör and litteratur. Litteratur]
- Wienberg, Jens.* Bornholms kirker i den ældre middelalder. (s. 45–66, ill) [Noter. Litteratur]
- Summaries.* (s. 163–167)
- Bertelsen, Henrik.* Finlands vej til freden. Ribben-trop-Rytiaftalen – forspil og efterspil. (16. bd. 4. hft. s. 519–595) [Noter og kildehenv.]
- Bonderup, Gerda.* Skilsmisser i Århus 1645–1900. (16. bd. 4. hft. s. 493–518) [Noter og kildehenv.]
- Elklit, Jørgen og Ole Tønsgaard.* Danskernes levevilkår i 1986. Om Erik Jørgen Hansen: Danskernes levevilkår 1986 sammenholdt med 1976. (16. bd. 4. hft. s. 596–609). [Noter]
- Horstbøll, Henrik.* Enevælde, opinion og opposition. En diskussion af historisk kritik og politisk krise i Danmark i slutningen af 1700-tallet. (17. bd. 1. hft. s. 35–53) [Noter]
- Jespersen, Knud J. V.* Udnævnelsesret og enevælde. (17. bd. 1. hft. s. 109–129) [Disputatsopposition]
- Jespersen, Leon.* Ryresolutionen og den jyske borgerbevægelse 1629. (17. bd. 1. hft. s. 1–34) [Noter]
- Johansen, Hans Chr.* Et slesvick handelshus i det 18. århundrede. (17. bd. 1. hft. s. 83–95) [Noter, disputatsopposition]
- Nielsen, Johs.* Europæisk storpolitik omkring krigen 1864. (17. bd. 1. hft. s. 72–82) [Noter, licentiatforelæsning]
- Sørensen, Jørgen Würtz.* Vilkaarlig voldsomhed. Mormonforfølgelser i Danmark i 1850'erne. (17. bd. 1. hft. s. 54–71). [Noter]
- Tønsgaard, Ole.* Se Elklit, Jørgen.
- Wählin, Vagn.* Fra bonde til fisker. (17. bd. 1. hft. s. 96–108) [Disputatsopposition]
- Anmeldelser og litteraturnyt.* (16. bd. 4. hft. s. 611–664 og 17. bd. 1. hft. s. 130–176)
- Historisk Tidsskrift. 1987.* Bind 87, hæfte 1 og 2. udg. Den danske historiske Forening. Red. Esben Albrechtsen og Hans Kirchhoff. 455 s. Medlemsskab og abonnement 225.
- Christensen, C. A.* Cencus regis – et grundskyldsbe-greb. Bol – et ejendomsbegreb. (s. 1–17) [Noter, tysk sammenfatning]
- Halkier, Henrik.* Struktur og Mentalitet. Aktuelle tendenser i opfattelsen af den franske revolution 1789. (s. 299–317) [Noter]
- Lundgreen-Nielsen, Kay.* Den spanske borgerkrig 1936–1939. En oversigt over den nyere forskning. (s. 39–79) [Noter]
- Skovgaard-Petersen, Karen.* Margareta. Et bidrag til den Dansk-Svenske pennefejde i det 16. århundrede. (s. 209–237) [Noter, summary]
- Trommer, Aage.* Program eller ej? Om udforskningen af Tyskland i den anden verdenskrig. (s. 318–334) [Noter]
- Vammen, Hans.* Kritisk romantik – om opfattelsen af den danske guldalder. (s. 18–38) [Noter, summary]
- Villaume, Poul.* Amerikanske flybaser på dansk jord i fredstid? En studie i Danmarks base- og stationeringspolitik i NATO 1951–1957. (s. 238–298) [Noter, summary]

Diskussion.

- Bjerg, Hans Chr.* Historie og offentlighed. (s. 80–87)
Bryld, Claus. Embedsmandsånd og historieforskning går dårligt i spand. (s. 87–94) [Noter]
Hyldtoft, Ole. Københavns industrialisering 1840–1914. En kommentar om teori, faser, dampmaskiner m.v. (s. 347–362) [Noter]
Kyrre, Ingela og Alex Wittendorff. Afsluttende bemærkninger til Leif Grane. (s. 95–99)
Ulsig, Erik. Om begrebet bol – endnu engang. (s. 345–347)
Weibull, Curt. Ny historieskrivning. (s. 341–347) [Noter]
 Anmeldelser. (s. 100–205 og 363–449)
Nekrolog. Bjarne Nørretranders 1922–1986. (s. 335–339)

Iconographisk Post. Nordisk Tidskrift för Bildtolkning 1987. Udg. af Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Redigeret af Mereth Lindgren og Ingalill Pegelow samt Lennart Karlsson. 4 numre årligt á 40 s. ill. Abonnement 60 sv. kr.

- Andersson, Vibeke.* Dødens mange skikkelser. (nr. 2, s. 1–6, ill) [Litteratur. Engelsk resume]
Bach-Nielsen, Carsten. Hver med sit næb. Om fuglestemmer og ikonologi. (nr. 3, s. 1–17, ill) [Litteratur. Engelsk resume]
Bencard, Mogens. J. L. Holsteins fejltrin. Et bidrag til paradeportrættets ikonografi. (nr. 2, s. 22–30, ill) [Engelsk resume]
Djerf, Lars. Index of Christia Art – en presentation. (nr. 2, s. 31–33)
Hals, Anna-Stina. Lykkegudinnen for konger og menigmann. 150 år med Fortuna i Danmark, 1556–1704. (nr. 1, s. 13–31, ill) [Noter. Litteratur. Engelsk resume]
Himmer, Poul. Stenmesteren Horder – en myte? (nr. 1, s. 32–35, ill) [Litteratur. Engelsk resumé]
Kennerstedt, Lars. Antika gester på ikoner. (nr. 2, s. 7–21, ill) [Litteratur. Engelsk resume]
Nilsén, Anna. Andreas Ericis målninger i Skuttunge. Ett apropos till framtagandet av Livshjulet. (nr. 3, s. 25–31, ill) [Noter. Litteratur. Engelsk resume]
Nödermann, Maj. Tudorrosor i svenska kyrkor. (nr. 3, s. 18–24, ill.) [Litteratur. Engelsk resumé]
Roelvink, Henrik. Franciskuslegenden i Arboga stadskyrka. (nr. 1, s. 1–12, ill) [Litteratur. Engelsk resume]
Svanberg, Jan. Med murslev och ölstop. Murarbilder från nordisk medeltid. (nr 4, s. 1–23, ill) [Litteratur. Engelsk resume]
Wadum, Jørgen. Sebastian Vrancx' værksted og Rosenborg slot. (nr. 1, s. 24–42, ill) [Noter. Litteratur. Engelsk resume]

Kommentarer:

- Støt friheden.* Af Jens Fr. Nórnbæk. (nr. 3, s. 32–33, ill) [Litteratur]
Paulus og Pinseunderet. Af Elsa E. Gudjónsson. (nr. 3, s. 34–35, ill) [Litteratur]
Dødedansen. Af Helge Seidelin Jacobsen. (nr. 3, s. 36)
Jag söker ... Förebild till flerspråkiga evangelister. Af Bengt Stolt. (nr. 1, s. 36)
Låsvårt. (nr. 1, s. 36–40; nr. 2, s. 34–40; nr. 3, s. 37–40 og nr. 4, s. 42–43)
Boknytt. (nr. 1, s. 40 og nr. 4 s. 44)

Idrætshistorisk Årbog. 1987. 3. årg. Udg. Dansk Idrætshistorisk Forening – Krop og Kultur. Red. Preben Breds, Jørn Møller, Ole C. Rasmussen, Ole Schøler og Lars Møller Rasmussen. 116 s. ill. 198 kr.

- Bonde, Hans.* Kønnenes kamp i sport og gymnastik. (s. 23–53) [Litteraturliste, ill.]
Breds, Preben. Træk af kvindegymnastikdragtens historie. (s. 54–52) [Ill.]
Gotved, Helle. Et tilbageblik. (s. 63–78) [Ill.]
Korsgaard, Ole. Mellem natur og kultur. (s. 15–22) [Ill.]
Olsen, Helga. Gymnastikminder. – en beretning om gymnastikken i sognet. (s. 79–89) [Ill.]
Trangbæk, Else. Gymnastik og opdragelse. [Gymnastikkens ideverden] (s. 5–14) [Ill.]
Bibliografi. (s. 111–114)

Jernbanen. 1987. 27. årg. Nr. 1–6. Udg. Dansk Jernbane-Klub. Red. Jan Forslund, Anders Riis, Erik B. Johnsen, Ole-Chr. M. Plum, Jakob Stilling, Bent Jacobsen. 162 s. ill. Nr. 1–5: 25 kr. nr. 6: 30 kr.

- Christiansen, Asger.* Da jernbanen kom til Jylland. (s. 115–120) [Ill.]
Christiansen, Asger. Scandia fylder 125 år. (s. 6–10) [Ill.]
Christiansen, Asger. ...som en såret stridshingst. [Jernbaneulykke ved Hobro, 1892] (s. 70–71) [Ill.]
Jacobsen, Bent. Museumsbanen i 25 år. (s. 32–41) [Ill.]
Jacobsen, Bent. Storstrømsbroen 50 år. (s. 89–94) [Ill.]
Wilcke, Birger. Amtsbanerne på Als: 3. (s. 13–17) [Ill.]
 Anmeldelser. (s. 79–81)

Journal of Danish Archeology Volume 5. 1986. [1987] Udg. af Odense University Press. Redigeret af Kristian Kristiansen og Poul Otto Nielsen. 272 s. ill.

- Andersen, Søren H. & Erik Johansen.* Ertebølle Revisited. (s. 31–61, ill) [Notes. References]
- Bender Jørgensen, Lise & Penelope Walton.* Dyes and Fleece Types in Prehistoric Textiles from Scandinavia and Germany. (s. 177–188, ill) [References]
- Bennike, Pia & Klaus Ebbesen.* The Bog Find from Sigersdal. Human Sacrifice in the Early Neolithic (with a contribution by *Lise Bender Jørgensen*). (s. 85–115, ill) [Notes. References]
- Boas, Niels Axel.* Rude Mark. A Maglemosian Settlement in East Jutland. (s. 14–30, ill) [Notes. References]
- Crumlin-Pedersen, Ole.* Aspects of Viking Age Shipbuilding in the Light of the Construction and Trials of the Skuldelev Ship-Replicas Saga Siglar and Roar Ege. (s. 209–228, ill) [References]
- Bødker Enghoff, Inge.* Freshwater Fishing from a Sea-Coast Settlement. The Ertebølle locus clasicus Revisited. (s. 62–76, ill) [References]
- Ehthelberg, Per.* Bronze Age Houses at Højgaard, South Jutland. (s. 152–167, ill) [Notes. References]
- Fischer, Anders & Henrik Tauber.* New C-14 Datings of Late Palaeolithic Cultures from Northwestern Europe. (s. 7–13, ill) [References]
- Nielsen, Viggo.* Ploughing in the Iron Age. Plough Marks in Store Vildmose, North Jutland. (s. 189–208, ill) [Notes. References]
- Pedersen, Jens Aage.* A New Early Bronze Age House Site under a Barrow at Hyllerup, Western Zealand. (s. 168–176, ill) [Note. References]
- Richter, Jane.* Brown Bear (*Ursus arctos*) from Kainsbakke, East Jutland. (s. 125–134, ill) [References]
- Simonsen, John.* Settlements from the Single Grave Culture in NW-Jutland. A Preliminary Survey. (s. 135–151, ill) [Notes. References]
- Strand Petersen, Kaj.* The Ertebølle 'Køkkenmødding' and the Marine Development of the Limfjord with Special Regard to the Molluscan Fauna. (s. 77–84, ill) [References]
- Debat:*
- Larsson, Mats.* Neolithization in Scania – A Funnel Beaker Perspective. (s. 244–247) [References]
- Madsen, Torsten.* Where did all the Hunters go? – an Assessment of an Epoch-Making Episode in Danish Prehistory. (s. 229–239) [References]
- Nielsen, Poul Otto.* The beginning of the Neolithic – Assimilation or Complex Change? (s. 240–243) [References]
- Reviews.* (s. 248–257)
- Recent Excavations and Discoveries.* (s. 258–271, ill)
- Kattegat-Skagerrak-projektet. Meddelelser Nr. 13 – 1987.* Udg. af Kattegat-Skagerrak-projektet. Kultur møtet Mellom Badegjester og Fastbuande. Redigeret af Lars Stackell. 112 s. ill. Gratis
- Grindland, Kari.* Flekkerø Skjærgaardssanatorium – Ein møtestad for bykultur og kystkultur? (s. 45–97, ill) [Noter. Litteratur]
- Hemmer, Bjørn.* Sørlendingen – slik dikterne har sett ham. (s. 9–44) [Noter]
- Stackell, Lars.* Parkens och den naturliga grönskans roll i den svenska västkustens badortsmiljö under 1800-tallet. (s. 99–112, ill) [Noter]
- Kattegat-Skagerrak-projektet. Meddelelser Nr. 14 – 1987.* Udg. af Kattegat-Skagerrak-projektet. Fiskerienes og Fiskemiljøenes Utvikling. Redigeret af Ragnar Olsson. 106 s. ill. Gratis
- Fidje, Aud Ranveig.* Fiskerienes utvikling på Flekkerøy på 1800-tallet. (s. 59–85, ill) [Kilder. Sammenfatning]
- Jensen, Inger.* Kombinasjonsnaering og yrkeskarriere: Om menns yrkeskarriere på Hvalerøyene. (s. 35–58, ill) [Litteratur. Kilder. Sammendrag]
- Olsson, Allan.* Sjöfart och fiske från Kville Härad. (s. 7–34, ill) [Noter. Kilder. Litteratur. Sammenfatning]
- Torstveit, Leiv.* Frå deltidfiskar til heilårfsiskar. (s. 87–106, ill) [Litteratur]
- Kattegat-Skagerrak-projektet. Meddelelser Nr. 15 – 1987.* Udg. af Kattegat-Skagerrak-projektet. Religiøse vekkingar og foreningsliv. Redigeret af Anders Gustavsson. 223 s. ill. Gratis
- Bugge Amundsen, Arne.* Vekkelser og religiøse bevegelseser i Smaalenene (Østfold) på 1800-tallet. (s. 95–135, kort) [Noter]
- Gjertsen, Ingrid.* Haugebevegelsens videreføring i Østfold og sangtradisjonen der. Trekk fra et kystområde. [s. 137–156, ill] [Litteratur. Upubliserte skriftlige kilder]
- Gustavsson, Anders.* Inledning. (s. 5–16)
- Schou, Anne-Lise.* De fællesnordiske missionsmøder og Ydre Mission i Danmark. (s. 157–178) [Noter og litteraturhenvisninger]
- Seland, Bjørg.* Bønder og byfolk. Kultur møte i dagligliv og foreningsliv. En undersøkelse fra Nes og Flekkefjord ca 1850–1900. (s. 67–94) [Kilder og litteratur]
- Slettan, Bjørn.* Religiøse strømdrag ved Skagerrak-Kattegats kyster sett i et kontaktperspektiv. (s. 17–36) [Noter]
- Slettan, Bjørn.* Troens folk på Mandalskanten. En punktundersøkelse. (s. 37–65, kort) [Noter]
- Try, Hans.* Lars Bjørnbak og Søren Jaabæk. To politiske bondeleiarar i Skagerrak-Kattegat-området og rørlene dei stod i. (s. 179–223, kort) [Notar. Kjeldar og litteratur]
- Kirkehistoriske Samlinger. 1987.* Udg. Selskabet for Danmarks Kirkehistorie. Red. Knud Ban-

ning, Carsten Breengaard, Christian de Fine Licht og Eva Louise Lillie. 125 kr.

Bach-Nielsen, Carsten. »At betragte Guds Ord« – om allegorier i 1700-tallets kirkeinventar. (s. 154–182) [Noter, ill.]

Duin, Johs. J. På Vei mot Religionsfrihet under Kristian IV. (s. 81–119) [Noter og bilag]

Haastrup, Niels. Hvis du vil have penge mand, svøm! Om en dobbelttydig indskrift på Stadil kirke og dens internationale og lokale kontekster. (s. 7–25) [Noter, litteraturoversigt, ill.]

Heilesen, Henning. Biskop Martensens optegnelser om visitatser i Alsted herred. [1857–1870] (s. 183–198) [Kildesamling, noter]

Helk, Vello. Rigshofmester Corfitz Ulfeldts katolske forbindelser. (s. 121–139) [Noter]

Ingemann, Per. Kanniketestamenter fra dansk senmiddelalder som social- og kulturhistorisk kilde. (s. 203–232) [Noter]

Lindhardt, P. G. Breve fra Gustav Brøndsted til Valdemar Ammundsen. (s. 141–152) [Kildesamling, noter]

Olesen, Edith. Hvorfor Vilh. Beck ikke blev grundtvigianer. (s. 28–79). [Noter]

Wellendorf, Mogens. Der var to præstemord i Karlebo. [1600-tallet] (s. 199–202) [Noter]

Krigshistorisk Tidsskrift 1987. 23. årg. Udg. af Det Militære Læseselskab Rendsborg. Redigeret af J. Kaare Christensen. 3 numre årligt. 108 s. ill. Abonnement 100 kr.

Bjerg, Hans Chr. Kampen om Den Danske Brigade 1943–45. (nr. 2, s. 62–72, ill)

Bork, F. F. Dannevirke. (nr. 2, s. 54–60, ill) [Litteraturhenv. De slesvigske krige]

Christensen, J. Kaare. Hæren 1945–1973. 1. del. Et historisk grundrids. (nr. 3, s. 87–104, fortsættes, ill) [Noter. Litteratur]

Dahl, Bjørn Westerbeek. Gottfried Hoffmann. Ingeniør, administrator og militærkartograf ca. 1628–1687. (nr. 1, s. 10–22, ill) [Noter]

Halding, Ole. Den homeriske krig 2. del. (nr. 1, s. 23–33, ill) [Noter. Litteratur]

Winther, W. K. Kampen om Leros 1943. (nr. 3, s. 79–86, ill) [Kilder]

Det Militære Læseselskab Rendsborg. Traditionspleje. Hvorledes sikres hærens traditioner? (nr. 1, s. 3–9 og nr. 2, s. 73–74, ill)

Tinghøj Batteri. (s. 105, ill)

Kuml 1985. [1987] Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab. Redigeret af Poul Kjærsum. 271 s. ill.

Abrahamsen, Niels og Sæbjørg W. Nordeide. Magnetiske undersøgelser af en middelalderteglovn fra

Tønsberg, Norge. (s. 187–199, ill) [Noter] [Summary]

Andersen, H. Helmuth. Hedenske danske kongegrave og deres historiske baggrund. (s. 11–34, ill). [Noter] [Summary]

Andersen, H. H. og H. J. Madsen. Byudgravning ved Århus Katedralskole. (s. 35–95, ill) [Noter] [Zusammenfassung]

Andersen, H. H. og H. J. Madsen. Udgravninger i det gamle Vest-Århus. (s. 97–109, ill) [Note] Zusammenfassung]

Jensen, Stig. Et grubehus fra Darum. Bidrag til keramikudviklingen gennem 6. årh. e. Kr. (s. 111–121, ill) [Noter] [Summary]

Kjærsum, Poul. Karl Kersten. Worsaae-Medaillen. (s. 6–10, ill) [English translation]

Lewis, Bodil. Overbygård og Nørre Fjand. En analyse af nogle jernalderbyers tilliggende og økonomi. (s. 123–163, ill) [Noter] [Summary]

Westerby, Erik. Da Danmarks ældste Stenalderboplads blev fundet. (s. 164–185, ill) [Noter] [Summary] [Bromme ved Sorø]

Register, Kuml 1951–1980. (s. 201–268)

Jysk Arkæologisk Selskab 1985. (s. 269–270).

Jysk Arkæologisk Selskab Publikationer. (s. 270–271)

Marinehistorisk Tidsskrift. 1987. 20. årg. Nr. 1–4. Udg. Marinehistorisk Selskab, Fregatten Jyllands Venner, Orlogsmuseets Venner. Red. H. C. Bjerg og Ole Ventegodt. 32, 28, 36 og 36 s. ill. Abb. 55 kr.

Christoffersen, Jørgen. Dannebrog 1710 – baggrunden for et projekt om vraget i Køge Bugt. (Nr. 3. s. 3–8) [Noter, ill.]

Darnelle, Poul. Om et originalt Ole Rømer instrument, som blev benyttet på Søakademiet. (Nr. 2. s. 3–6) [Noter, ill.]

Gram-Jensen, Ib. Danske orlogsskibes journaler som klimahistorisk kilde. (Nr. 3 s. 9–19) [Noter, ill.]

Jensen, Ole Lisberg. Kort over København fra 1690. En detalje fra et svensk søkort. (nr. 4, s. 25–26) [Ill.]

Jensen, Ole Lisberg. Orlogsskibet »Snarensvend«. Et vrag i det nordlige Øresund. (Nr. 1. s. 3–10) [Noter, litteraturliste, ill.]

Langballe, Paul. En værnepligtigs Odysse med »Den danske Flotille« i Sverige. (Nr. 1. s. 16–28 og Nr. 2. 7–26) [Ill.]

Probst, Niels M. Snarensvend, et orlogsskib fra Christian IV's tid. (Nr. 1. s. 11–15) [Noter, ill.]

Zalewski, Barbara. De's og du's og andre omkalfatringer. Orlogsmuseets etnologiske undersøgelser af dagliglivet i Søværnet. (Nr. 3. s. 20–35 og Nr. 4. s. 3–24) [Ill.]

Nekrolog. Rolf Scheen 1898–1986. (Nr. 2, s. 27)

Anmeldelser. (Nr. 1 s. 29–31)

Index. 1983–1987. (Nr. 4. s. 27–35)

Maritim Kontakt 11. Danske lodser. 1987. Udg. af Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning. Redigeret af Benny Christensen. 136 s. ill. 70 kr. + forsendelse og moms.

Albertsen, Otto. Fjordlodsen. (s. 61–99, ill) [Randers fjord. Erindringer]

Born, Knud W. Havnelodsen. (s. 101–126, ill) [Erindringer]

Christensen, Benny. Lodserhvervets udvikling i Danmark. (s. 7–32, ill)

Schmidt, Mogens. Lodsdirektøren. (s. 33–37, ill) [Erindringer]

Svanum, Philip. Farvandslosen. (s. 38–60, ill) [Erindringer]

Probst, Niels. Syvende danske Maritimhistoriske Konference 18.–20. april 1986. (s. 133–146, ill)

Liste over maritime specialudtryk. (s. 127–128)

Kildemateriale vedr. danske lodserier og dansk lodsvæsen. (s. 129–131)

Litteratur vedr. danske lodserier og dansk lodsvæsen. (s. 131–132)

Meddelelser fra Dansk Dansehistorisk Arkiv. 1987. Nr. 6. Udg. Dansk Dansehistorisk Arkiv. Red. Henning Urup. 24 s. ill.

Ottosen, Sven E. Trippevalse. (s. 19–22) [Litteraturliste, ill]

nord nytt nr. 29. 1987. Nordisk tidsskrift for folkelivsforskning. Udg. af Nefa-Norden. 40 s. ill. [Præsentation af nord nytt samt registre mv for nr. 8–27]

nord nytt nr. 30. 1987. Nordisk tidsskrift for folkelivsforskning. Udg. af Nefa-Norden. 112 s. ill.

Gerholm, Lena. Etnologer hemma och antropologer borta? (s. 39–43) [Noter. Litteratur]

Halskov Hansen, Lene. De dansede så linden måtte gro derved. (s. 33–38, ill) [Note. Litteratur]

Johansson, Ella. Vår stolta särprägel. Nationalism i svensk etnologi. (s. 43–48)

Liliequist, Marianne. Behandlingen av späbarnen i bondesamhället. (s. 17–32, ill) [Noter. Kilder]

Soukkan, Türker. Tatarerna i Sverige. (s. 3–16, ill) [Noter. Litteratur]

Anmeldelser. (s. 49–105)

Debat. Nefa-Nordens kursusudvalg og de faglige perspektiver. Af Bjørg Eva Aasen & Janne Laursen. (s. 106–108)

Nyt og noter. (s. 109–112)

nord nytt nr. 31. 1987. Nordisk tidsskrift for folkelivsforskning. Udg. af Nefa-Norden. 128 s. ill. [Tema: Arbejderkultur]

Andersen, Svend Aage. Erindring og litteratur. Stofselektion og fortællestruktur i århusianske arbejderes fortalte erindringer, set i relation til skønlitterære behandlinger af arbejderklassens historie. (s. 22–39, ill) [Noter]

Arvastson, Gösta. Den mätbara människan. Kulturelle mönster på storindustrielle arbetsplatser. (s. 57–62) [Litteratur] [Sverige]

Brück, Ulla. Nefa – ämnesförening och praktisk nordism. (s. 83–87) [Foreningens historie]

Burchardt, Jørgen. Arbejdstøj. Udforskning af en dragtforms udvikling og funktion. (s. 40–50, ill) [Litteratur. Noter]

Leimu, Pekka. Kvinnan som löntagare – konsumtionssamhällets begynnelse? (s. 11–22, ill) [Litteratur] [Finland]

Lundin, Susanne. Typografen och den nya tekniken – Från handsättning till dataskärm. (s. 3–10, ill) [Litteratur. Kilder] [Sverige]

Swensen, Grete. Arbeidermuseer i Norge. (s. 51–56)

Åström, Lissie. Funderingar kring fenomenologisk kulturanalys. (s. 63–69, ill) [Noter. Referencer]

Working Class Culture. Internationalt symposium i Norrköping, 13.–16. sept. 1986. Af Svend Aage Andersen. (s. 70–78, ill)

Pågående forskning vid etnologiska institutionen i Göteborg. (s. 79–82)

Nr. 36, By/stadsetnologi. (s. 82)

Anmeldelser. (s. 88–125, ill)

Synopsis. (s. 126–128)

Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad. 1987. Nr. 1–8. Udg. Nordisk Numismatisk Union. Red. Jørgen Steen Jensen og Peter Hammerich. 188 s. ill. Abonnement 100 kr.

Albrethsen, P. Høeg. CARNYX. En keltisk krigstrompet som møntmotiv og romersk sejrstrofæ. (s. 102–123) [Noter, ill.]

Bager, Einar og Jørgen Steen Jensen. »Papir-skattefund« fra Frederik II.s og Christian IV.s Malmø. (s. 2–6) [Noter, ill.]

Hyötyniemi, Yrjö. Gotländska mynt på 1200-talet – förslag till tolkning och datering. (s. 78–87) [Noter, ill.]

Jensen, Jørgen Steen. Se Einar Bager.

Jensen, Jørgen Steen. Tre medaillestempler fra 1848 og slotsbranden på Christiansborg 1884. (s. 179–181) [Noter, ill.]

Lindberger, Elsa. Biskopsmynt från Medeltiden. (s. 61–64) [Litteraturliste]

Moesgaard, Jens Christian. Kirkegulvsmønter fra Gotland. (s. 134–141) [Noter, ill.]

Nathorst-Böös, Ernst. De numismatiska biblioteken hos Magnus Gabriel De la Gardie och Elias Brenner. (s. 26–32) [Noter, ill.]

- Westermarck, Ulla.* Ett öländsk guldmüntfund från 1786, beskrivet av Jacob von Engeström. (s. 154–161) [Noter, litteraturliste, ill.]
- Wiséhn, Jan.* Se Marit Åhlén.
- Zahle, Jan.* Handel, magt og myter. Nyerhvervelser af græske mønter til Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. (s. 52–60) [Noter, ill.]
- Åhlén, Marit och Ian Wiséhn.* Runstenen från Håtuna socken på en medalj över Nils Keder. (s. 174–178) [Litteraturliste, ill.]
- Anmeldelser.* (s. 15–20, s. 37–39, s. 70–72, s. 127–129, s. 144–148, s. 168–170, s. 185)
- Nyt fra Historien.* 1987. XXXVI 1 og 2. Udg. Jysk Selskab for Historie. Red. Erik Christiansen, Jørgen Fink, Michael H. Gelting, Jens Chr. Manniche, Jens E. Olesen. s. 129–256. Abb. 80 kr.
- Tidsskriftet indeholder anmeldelser samt referater af udenlandske historiske værker, inddelt efter historiske perioder.
- Nyt fra stationsbyen 11.* 1987. Udg. af Stationsbyen. Redigeret af Chr. R. Jansen. 54 s. ill. 66 kr.
- Fink, Jørgen.* Håndværksmestrene i stationsbyen. En undersøgelse af håndværksmestrene i 8 stationsbyer i 1921 og af kilderne til deres historie. (s. 22–54, ill) [Noter, Tabeller]
- Sørensen, Henning.* Biblioteket i stationsbyen. (s. 7–21, ill) [Tabeller]
- Ny udgiver af Nyt fra stationsbyen.* (s. 3–6) [Selskabet for Stationsbyforskning]
- Personalhistorisk Tidsskrift.* 1987. Årg. 107. Bd. 1 og 2. Udg. af Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie. Red. Poul Steen. 260 s. ill.
- Garde, H. F.* Kendte danskeres anetavler XXII. Kontreadmiral T. V. Gardes anetavle. (s. 25–39) [Noter, ill.]
- Hansen, Gregers.* Kendte danskeres anetavler XXIV. Johs. Kjærboel, hans mødrene og hans fædrener aner. (s. 199–211) [Noter, ill.]
- Hansen, Gregers.* Kendte danskeres anetavler XXIII. Journalisten Henrik V. Ringsteds anetavle. (s. 61–70) [Noter, ill.]
- Helk, Vello.* Supplement til magisterpromotioner i København 1544–1585. (s. 42–44)
- Højrup, Knud.* En konsangvinitets-betegnelse. (s. 155–163) [Noter, litteraturfortegnelse, bilag]
- Jørgensen, Harald.* Den ulykkelige dronning Caroline Mathildes sidste leveår 1772–75. (s. 95–154) [Noter, ill.]
- Kann, Erik.* Mikrofilm i Landsarkivet, København, en vejledning. (s. 71–76)
- Lund, Lise.* Sognepræst Bjørn Christian Lunds aner og efterslægt. (s. 165–178 [Noter, ill.]
- Prange, Knud.* En middelaldergenealogs glæder og problemer. (s. 179–197) [Noter, ill.]
- Schröder, Urban.* Til barsel på Mindstrup 1567. En optegnelse i en gammel bog. (s. 45–59) [Noter, ill.]
- Wolter, Hans Chr.* Hærens registrering af udskrevne og hvervede. (s. 1–23) [Noter og henvisninger, ill.]
- Småstykker.* (s. 213–236)
- Anmeldelser.* (s. 88–94 og 243–250)
- Politihistorisk Selskab. Årsskrift.* 1987. Red. Carl Aage Redlich. 186 s., ill. Medlemskontingent 50 kr.
- Dyrvig, Aage.* Under fremmede himmelstrøg. Dansk politi på Cypern 1964–1975. (s. 5–100) [Litteraturliste, ill.]
- Smith, Jørgen.* Under palmer og tropesol. Rets håndhævelse og politi i Dansk Vestindien. (s. 101–139) [Litteratur- og kildefort., ill.]
- Kramp, Peter.* Fra »Speciallæge« til undersøgelses-klinik. Træk af retspsykiatriens udvikling i København – specielt fra 1935. (s. 141–167) [Kilder, litteraturfort., ill.]
- Bagger, Kay.* Hurup politikreds – landets mindste. En tidligere politimesters spredte betragtninger. (s. 169–184) [Ill.]
- Posthistorisk Tidsskrift* 1987. 14. årg. Nr. 1–4. Udg. Posthistorisk Selskab. Red. J. Chr. Rich (nr. 1) og Bo Bjerre Jakobsen. 136 s. ill. Medlemskontingent 110 kr.
- Gravesen, Bent Bryld.* Tjenestebrevkort i »7-øres« perioderne. [1919–1920] (s. 114–115) [Ill.]
- Hansen, Flemming.* 0. ombæring, igen... [Om post-ombæring søn- og helligdage] (s. 25–29) [Ill.]
- Hovard, Svend.* Bureauet på Høng-Tølløse Jernbane, 1902–1985. (s. 92–96) [Litteraturoversigt, ill.]
- Jacobsen, Ole Steen.* Fodposten i Kjøbenhavn. [1800-tallet] (s. 122–123)
- Jessen, Hans Ehlerm.* Afklip fra Helsager. [1800-tallet] (s. 85–90) [Ill.]
- Jessen, Søren.* Kolerabreve. (s. 97–104) [Noter, ill.]
- Jessen, Søren.* Slagerups posthistorie VI og VII. (s. 14–21 og s. 49–59) [Noter, ill.]
- Jørgensen, Johs.* Postforsendelser fra Norge til Danmark under den tyske besættelse fra 1940–1945. (s. 1–12 og s. 38–48) [Ill.]
- Koltrup, Niels.* Hvad skete fra 1/7 1903? (s. 60–62) [Ill.]
- Klottrup, Niels.* Nogle anbefalede forsendelser til og fra udlandet efter 1/7 1875. (s. 76–80) [Ill.]

- Maintz, Ole. Mere om Estafettebefordringer. [1800-tallet] (s. 35–37) [Ill.]
- Maintz, Ole. Synlige tegn på den private landposts arbejde. (s. 105–110) [Noter, ill.]
- Nørby, Toke. Brevpåtegningerne '5' '9' '4' og '8' i perioden fra 1. januar 1841 til 31. marts 1851. (s. 65–75) [Litteraturhenv., ill.]
- Tanggaard, J. E. Dansk postbefordring med jernbane. (s. 124–130) [Ill.]
- Anmeldelser. (s. 121)

Scandinavian Economic History Review. 1987. Vol. XXXV Nr. 1–3. Udg. The Scandinavian Society for Economic and Social History and Historical Geography. Red. Bo Gustafsson, Per Boje, L. Jörberg og Riitta Hjerppe. 290 s. Abb. Norske kroner 170.

- Basberg, Bjørn. Se Fritz Hodne.
- Gustavsson, Bo. The Rise and Economic Behavior of Medieval Craft Guilds. An Economic-Theoretical Interpretation. (s. 1–40) [Noter, kilder og litteraturhenv.]
- Fischer, Lewis R. and Helge W. Nordvik. From Namsos to Halden: Myths and Realities in the History of Norwegian Seamen's Wages, 1850–1914. (s. 41–66) [Noter, kilder]
- Hodne, Fritz and Bjørn Basberg. Public Infrastructure, Its Indispensability for Economic Growth: The Case of Norwegian Public Health Measures 1850–1940. (s. 145–169) [Noter og litteraturhenv.]
- Laitinen, Erkki K. Se Ilkka Nummela.
- Lunddahl, Mats 'Efficient but Poor', Schultz Theory of Traditional Agriculture. (s. 108–129). [Noter, Litteraturliste].
- Martinus, Sture. Capitalism: A Threat Against Freehold Farms Around The Middle of the Nineteenth Century? (s. 178–190) [Noter og litteraturhenv.]
- Morell, Mats. Eli T. Heckscher, The 'Food Budgets' and Swedish Food Consumption From The 16th To The 19th Century. (s. 67–107) [Noter]
- Nordvik, Helge W. Se Lewis R. Fischer.
- Nummela, Ilkka and Erkki K. Laitinen. Distribution of Income in Kuopio 1880–1910. (s. 237–253) [Noter]
- Riden, Philip. An English Factor at Stockholm in the 1680's. (s. 191–207) [Noter og litteraturhenv.]
- Soltow, Lee. Inequalities on the Eve of Mass Migration: Agricultural Holdings in Sweden and The United States 1845–1850. (s. 219–236) [Noter, kilder]
- Åström, Sven-Erik. Northeastern Europe's Timber Trade Between The Napolonic and Crimean Wars: A Preliminary Survey. (s. 170–177) [Noter og litteraturhenv.]
- Anmeldelser. (s. 130–143, 208–218, 254–259)
- Select Bibliography. (s. 260–290)

Scandinavian Journal of History. 1987. Vol 12 nr. 1–3. (Nr. 4 ikke udkommet ved redaktionens slutning). Udg. Scandinavian Journal of History, The Almquist & Wiksell Periodical Company, Stockholm, Sverige. Red. Ole Feldbæk, Marjatta Hietala, Helge Pharo, Bernt Schiller. 296 s. Abb. 215 sv. kr.

- Blom, Ida. Women's Politics and Women in Politics in Norway Since the End of the Nineteenth Century. (s. 17–33) [Noter, litteraturhenv.]
- Fischer, Lewis R. and Helge W. Nordvik. Myth and Reality in Baltic Shipping: the Wood Trade to Britain, 1863–1908. (s. 99–116) [Noter, litteraturhenv., bilag]
- Haapala, Pertti. How was the Working Class Formed? The Case of Finland, 1850–1920. (s. 179–197) [Noter, litteraturhenv.]
- Kyle, Gunhild. The Marginalized Majority. (s. 35–45) [Litteraturhenv.]
- Lackman, Matti. The Finnish Secret Police and Political Intelligence: Their Methods and Collaborators in the 1920s and 30s. (s. 199–219) [Noter, litteraturhenv.]
- Lind, Gunnar. Military and Absolutism: The Army Officers of Denmark-Norway as a Social Group and Political Factor, 1660–1848. (s. 221–243) [Noter, litteraturhenv. og kildefort.]
- Nordvik, Helge W. Se: Lewis R. Fischer.
- Rodén, Marie-Louise. The Burial of Queen Christina of Sweden in St. Peter's Church. (s. 63–70) [Noter, litteraturhenv.]
- Rosenbeck, Bente. The Boundaries of Femininity. The Danish Experience, 1880–1980. (s. 47–62) [Noter og litteraturhenv.]
- Setälä, Päivi. New Aspects of the History of the Family in Antiquity. (s. 3–16) [Noter, litteraturhenv, summary]
- Smout, T. C. Landowners in Scotland, Ireland and Denmark in the Age of Improvement. (s. 79–97) [Noter og litteraturhenv.]
- Zitomersky, Joseph. Assimilation or Particularity? Approaches to the Study of the Jews as an Historical Minority in Sweden. (s. 245–271) [Noter, litteraturhenv.]
- Zitomersky, Joseph. Ecology, Class og Culture? Explaining Family Residence and Support of the Elderly in the Swedish Agrarian Past. (s. 117–160) [Noter, litteraturhenv., bilag.]
- Anmeldelser. (s. 163–177 og 273–282)
- Bibliografi. (s. 283–296)

Siden Saxo 1987. Magasin for dansk historie Udg. af Dansk Historisk Fællesforening og Rigsarkivet. Redigeret af Bent Blüdnikow, Steen Ousager, Poul Olsen, Hans Munk Pedersen og Poul Sverrild. 4 numre årligt á 40 s. ill. Abonnement 85 kr. Løssalg 30 kr.

- Andersen, Dorrit.* H. C. Andersen – en kongesøn? Kilderne fortæller. (nr. 2, s. 31–36, ill) [Litteratur]
- Blüdnikow, Bent.* Tømmermænd. Kilderne fortæller. (nr. 1, s. 27–33, ill) [Litteratur]
- Ehlers, Søren.* Aftenskoler. (nr. 3, s. 9–14, ill) [Kilder]
- Hahn-Pedersen, Morten.* Provinsen til søs. (nr. 2, s. 4–12, ill)
- Hartby, Inger, Kirsten Jexlev, Kirsten Rykind-Eriksen og Anne Russell.* Handelsmadammer fra 1700-tallet. (nr. 3, s. 29–36, ill) [Kilder]
- Hein, Lisbet.* Struensee. (nr. 3, s. 22–28, ill) [Litteratur]
- Jensen, Leon.* Danmark og Marshallplanen. (nr. 3, s. 37–44, ill)
- Larsen, Hans.* Pest. (nr. 3, s. 4–8, ill) [Litteratur]
- Monrad Møller, Anders.* Fransk kaper i Kattegat. (nr. 1, s. 20–26, ill) [Litteratur]
- Nüchel Thomsen, Birgit.* Carlsberg & Tuborg – et dansk industrieventyr. (nr. 2, s. 20–30, ill)
- Nørregaard, Ann.* Kapere. (nr. 4, s. 4–11, ill) [Kilder]
- Olsen, Poul.* Von Scholten – myte og realitet. (nr. 1, s. 4–9, ill)
- Pedersen, Karl Peder.* Tranquebar. (nr. 4, s. 20–29, ill) [Kilder]
- Petersen, Hans Uwe.* På flugt i 30-erne. (nr. 1, s. 10–17, ill) [Kilder]
- Rasmussen, Birte Ludovica.* Tivoli. (nr. 3, s. 15–21, ill)
- Ravn, Thomas Bloch.* Herrnhuterne i Christiansfeld. Kilderne fortæller. (nr. 4, s. 30–37, ill)
- Stender-Petersen, Ole.* En dansk republikaner. (nr. 4, s. 38–44, ill) [Kilder]
- Interviews:* ved Bent Blüdnikow og Steen Ousager:
Kirchhoff, Hans. Myter om besættelsestiden. (nr. 2, s. 37–42, ill)
Kaarsted, Tage. Ordenshistoriegraf og samtidsforsker. (nr. 4, s. 12–18, ill)
Steensgaard, Niels. Karavaner og kompagnier. (nr. 1, s. 34–41, ill)
- Familiealbum.* Historisk billedtema. (nr. 1, s. 18–19, ill)
- Bogomslag.* Historisk billedtema. (nr. 2, s. 18–19, ill)
- Skalk. 1987.* Nr. 1–6. Udg. Skalk. Red. Harald Andersen, Henning Hansen, Jørgen Krage-lund og Troels B. Wingender. Alle numre 32 s. ill. Abb. 96 kr.
- Andersen, Arne H., Flemming Kaul og Olfert Voss.* Sjæl-landsk jern. Nr. 3. s. 10–15) [Ill.]
- Andersen, H. Hellmuth.* Kongsgårdhøjen. [Søllested, Fyn] (Nr. 4 s. 9–13) [Ill.]
- Andersen, Michael.* Under lås. [Kister fra vikingetid og tidlig middelalder] (Nr. 1 s. 16–17) [Ill.]
- Asingh, Pauline og Niels Axel Boas.* Diverhøj. [Tru-strup, Djursland] (Nr. 1 s. 9–120) [Ill.]
- Birkelund, Palle.* Lærde fruentimmere. (Nr. 4 s. 18–27) [Ill.]
- Boas, Niels Axel.* Se Pauline Asingh.
- Christensen, Tom.* Krumvægshuset. (Nr. 1. s 13–18) [Ill.]
- Christensen, Tom.* Lejrehallen. (Nr. 3 s. 4–9) [Ill.]
- Ebbesen, Klaus.* Fra dybet. [Mosefund, Nordals] (Nr. 5, s. 28–29) [Ill.]
- Eriksen, Palle.* Kampen for gravhøjene. (Nr. 6 s. 18–27) [Ill.]
- Grinder-Hansen, Poul.* Forrædderen. [Judas-skikkel-sen] (Nr. 5 s. 16–17) [Ill.]
- Hatting, Tove.* Haneben. [Kosten i middelalderen] (Nr. 4 s. 14–15) [Ill.]
- Hein, Jørgen.* Zarens frieri. [1600-tallet] (Nr. 6 s. 12–15) [Ill.]
- Henningsen, Gustav.* Den syvende søn. [Folketro] (Nr. 1 s. 19–27) [Litteraturhenv., ill.]
- Hvass, Lone.* Egekammer. [Herslev, Vejle amt] (Nr. 6 s. 9–11) [Ill.]
- Jansen, Henrik M.* Svendborg under lup. [Middelal-deren] (Nr. 5 s. 18–27) [Ill.]
- Jaubert, Anne Nissen.* Han byggede nye borge –. [Erik Menved] (Nr. 3 s. 18–27) [Ill.]
- Jensen, Jørgen.* Snabelskibet. [Hjortspringbåden] (Nr. 3 s. 16–17) [Ill.]
- Jensen, Jørgen Steen.* Efter eksplosionen. [Vrag i Køge Bugt] (Nr. 2 s. 13–14) [Ill.]
- Jensen, Jørgen Steen.* Oldskriftselskabet. (Nr. 4 s. 16–17) [Ill.]
- Jensen, Stig.* Hvidings vikinger. (Nr. 1 s. 3–8) [Ill.]
- Jensen, Stig.* Overgangshuset. [Vilslev, Ribe Amt.] (nr. 6 s. 3–8) [Ill.]
- Jørgensen, Lars.* Festklædt. [Jernaldersmykker] (Nr. 2 s. 28–29) [Ill.]
- Kaul, Flemming.* Se Arne H. Andersen.
- Kaul, Flemming.* Skåltegnet alder. (Nr. 4 s. 28–30) [Ill.]
- Kolstrup, Else.* Tidligt landbrug. [Trundholm, Nordsjælland] (Nr. 5 s. 9–12)
- Larsen, E. Brenner og Svend Nielsen.* Ædelt håndværk. [Guldsmeden] (Nr 5 s. 12–15) [Ill.]
- Lauridsen, John T.* Sammenrotning. [Opstand i Kø-benhavn 1654] (Nr. 6 s. 16–17) [Ill.]
- Michaelsen, Karsten Kjer og Torben Nilsson.* Klittens fortidsminder. [Rudbjerg Knude] (Nr. 2 s. 10–120 [Ill.]
- Mikkelsen, Hanne Guldberg.* Den halshuggede jom-fru. [Trolddomssag på Sydfyn] (Nr. 2 s. 16–17) [Ill.]
- Nielsen, Jens N.* Sejlflod. [Jernalderlandsby] (Nr. 4 s. 3–9) [Ill.]
- Nielsen, Svend.* Se E. Brenner Larsen.
- Nilsson, Torben.* Se Karsten Kjer Michaelsen.
- Stoklund, Bjarne.* Menneskeskabt hede. (Nr. 2 s. 18–27) [Ill.]
- Thomsen, Per O.* Havn og handelsplads. [Lunde-borg, Fyn] (Nr. 5 s. 3–8) [Ill.]

Watt, Margrethe. Guldageren. [Sorte Muld, Bornholm] (Nr. 2 s. 3–9) [Ill.]

Velleu, Jens. Lader hannem ligge –. [Om Henrik Gerners epitafium i Viborg Domkirke] (Nr. 1 s. 28–29) [Ill.]

Voss, Olfert. Se Arne H. Andersen.

Stofskifte. Tidsskrift for Antropologi. 1987. Nr. 15 »Kannibaler« og nr. 16 »Nomader«. Udg. Foreningen Stofskifte. Red. Jens Dahl, Geert Egger, Anne Knudsen, Jesper Schou, Inger Sjørlev, Birgit Troeltzsch, Lisanne Wilken. 169 og 182 s. ill. Abb. 180 kr.

Foch, Niels. Omkring Kaj Birket-Smith, Danmarks første lærer i etnografi. (Nr. 15 s. 147–152)

Jørgensen, Aage. Wanderlust. Nomader i 1600-tallet. (s. 102–127) [Noter, litteraturliste]

Schou, Jesper. Etnografiske karavaner. [Udstillinger af fremmede folkeslag 1810–1930'erne]. (Nr. 16 s. 56–87) [Noter, litteraturliste, ill]

Anmeldelser. (Nr. 15 s. 161–169 og nr. 16 s. 171–182)

1066. Tidsskrift for historisk forskning. 1987. Nr. 1–6. Udg. Historisk Institut, Københavns Universitet. Red. Svend Honoré, Steen M. Andersen, N. H. Frandsen, Kim Furdal, Frank Müntzberg, Bjørn Wied og Steen Østergaard. Alle numre 32 s. ill. Abb. 95 kr.

Andersen, Erik Holst. Tendenser og perspektiver i den nordiske middelalderforskning. (nr. 1 s. 23–28)

Furdal, Kim. Fjelstedgården – anvendelse af teori. (Nr. 4 s. 9–17) [Noter, ill]

Hansen, Lis og Dorte Bech Nielsen. Borgere i bevægelse. [Miljøprotester i Vesttyskland] (Nr. 1 s. 3–22) [Litteraturliste, ill]

Hansen, Søren Meyer. Kurantbanken. (nr. 2 s. 3–21)

Jensen, Jørgen Holck. Borgerskab og liberalisme i Tyskland 1848–1871. (Nr. 5–6 s. 3–21) [Litteratur, ill]

Magnussen, Lisbeth og Poul Sverrild. Barfodshistorie i lokalsamfundet. (Nr. 4 s. 18–26) [Ill.]

Nielsen, Dorte Bech. Se Lis Hansen.

Seidelin, Jørgen. Historie i fjernsynet. (Nr. 5–6 s. 22–30) [Ill.]

Severin, Anne. Fattigdom og socialforsorg o. 1500. (Nr. 5–6 s. 31–40) [Ill.]

Skovgaard-Petersen, Inge. Saxos historiesyn. (Nr. 3, s. 21–27)

Sverdrup, Torben. Om kulturhistorie. (Nr. 4 s. 3–8) [Ill.]

Sverrild, Poul. Se Lisbeth Magnussen.

Toflekær, Tim. Katyn-affæren. [En krigsforbrydelses konsekvenser] (Nr. 3 s. 3–20) [Litteraturliste]

Anmeldelser. (Nr. 2 s. 22–25, nr. 3 s. 28–31, nr. 5–6 s. 41–50)

Uddannelseshistorie. 1987. Udg. af Selskabet for Dansk Skolehistorie. Red. K. E. Bugge, Poul Dam. Harry Haue og Vagn Skovgaard-Petersen. 248 s. ill. Medlemskontingent 120 kr.

Bjerregaard, Ritt. Interview ved Harry Haue. (s. 9–24)

Christensen, Steen Ove. »Tegning« på Metropolitan-skolen i 50'erne. En erindringsskitse. (s. 153–159) [Ill.]

Florander, Jesper. Pædagogisk innovation – fra metode til praksis. Forskningsforankret udviklingsarbejde i Gladsaxe 1967–77. (s. 110–126) [Noter, ill.]

Hammer, Verner. Undervisningsministeriet som arbejdsplads – i historisk strejflys. (s. 25–42) [Ill.]

Hansen, Flemming Lind. Den første handelsundervisning. (s. 82–109) [Noter]

Haue, Harry. Se: Ritt Bjerregaard.

Jellingsø, Ole. Det moderne gymnasium. Pædagogik og bygninger. (s. 43–81) [Ill.]

Kragelund, Minna. Håndarbejde – et pigefag i drengekolen. (s. 127–152) [Noter, ill.]

Skovgaard-Petersen, Vagn. Folkeskolens ældste bygninger. (s. 160–163) [Noter, ill.]

Dansk uddannelseshistorie 1986. Årsbibliografi. v/ Johan Quistgaard. (s. 182–196)

Anmeldelser. (s. 197–237)

Våbenhistoriske Tidsskrift Bind 20 1987. Udg. af Våbenhistorisk Selskab. Redigeret af Arne Orloff. 256 s. ill.

Ahiefeldt-Laurvig, Jørgen. Et par Ostermann-pistoler med sølvmontering. (nr. 6, s. 201, ill)

Christensen, C. H. En ny indfødsretsabel. (nr. 3, s. 101, ill)

Christensen, C. H. Lidt om skydeskolens historie. (nr. 4, s. 138–140, ill)

Fabricius, Jørgen. Fyrstekris fra øen Bali i Indonesien. (nr. 7, s. 223, ill)

Galperin, Peter. En norsk Remington hvalfangerkanon. (nr. 4, s. 121–125, ill)

Hansen, Aage E. Hovedbeklædning for Grænsetoldpolitikorpsets mandskab IV–VI. (nr. 2, s. 41–42, nr. 3, s. 102 og nr. 7, s. 235, ill) [Fortsættes]

Henriksen, Anders. Norsk marinepistol Model 1843. (nr. 6, s. 196–197, ill) [Kilder]

Henriksen, Anders. Tøjhusmuseets særudstilling. De frivillige korps 1866–1937. (nr. 7, s. 229–234, ill)

Nilsson, Birger. Danske felttegn og sabelkvaste I–III. (nr. 1, s. 9–24, nr. 2, s. 48–54, nr. 3, s. 82–100 og nr. 6, s. 189–194, ill) [Litteratur og kildehenvisninger]

Skaarup, H. E. Historien om et bornholmsk kadetgevær. (nr. 4, s. 126–128, ill)

- Thygesen, Peter.* Victoriakorset tildelt en dansker i 2. v. K. (nr. 4, s. 138–140, ill) [Anders Lassen]
- Troldhuus, Erik.* Den engelske marineriffel M.1858 med huggert-bajonet M.1859. (nr. 2. 43–47, ill) [Litteratur. Summary]
- Troldhuus, Erik.* Jagtbøsse af Wienerbøsemageren Johann Fruhwirth. (nr. 3, s. 78–81, ill)
- Troldhuus, Erik.* Forslag til et ny forsvarsvåben (1784). (nr. 4, s. 129–131, ill)
- Troldhuus, Erik.* Pallasker fra sværdfejer Næsted i København. (nr. 6, s. 195, ill)
- Referat af mødet i Frøsløvejren 10. oktober 1987.* (nr. 7, s. 226–228, ill) [Heri beretning af Hans Chr. Rasmussen, tidl. fange i lejren]
- Anmeldelser.* (nr. 1, s. 8, nr. 2, s. 56–57, nr. 4, s. 136–137, nr. 6, s. 198–199 og s. 202–203, ill)
- Vaabenhistoriske Aarbøger XXXIII 1987.* Udg. af Vaabenhistorisk Selskab. Redigeret af Arne Orloff. 160 s. ill.
- Hansen, Jesper Godvin.* Espingolerne. (s. 35–62, ill) [Noter. Engelsk resume]
- Hoff, Arne.* Nogle danske granatbøsser. (s. 5–25, ill) [Noter. Engelsk resume]
- Kirchmeier-Andersen, Jens Carl.* Christian IV som taktiker. Første del. (s. 63–157, ill) [Litteraturoversigt]
- Nielsen, Bjørn A.* Geværer brugt af soldaterkorpset ved Sorø Akademi. (s. 27–34, ill) [Noter]
- Zise - Toldhistorisk Tidsskrift 1987.* 10. årg. Udg. af Toldhistorisk Selskab. Redigeret af Anders Monrad Møller. 148 s. ill. [Forfatterbiografier]
- Becker-Christensen, Henrik.* Det hemmelige Moderationsrulle 1696. Merkantilistisk teori – og praksis. (s. 4–11) [Noter]
- Degn, Ole.* Årligen en meget skøn told. Toldregnskaber og toldarkiver fra Ribe fra middelalderen til 1969. (s. 129–140, ill) [Kilder og Litteratur. Noter]
- Irmer, Arne.* Guidekorpset og guidekasernen – kort fortalt. (s. 52–55, ill) [Kilder] [Københavns Toldbod]
- Mikkelsen, O. I.* Glimt fra en tolderperiode. (s. 116–120, ill.) [Erindringer]
- Monrad Møller, Anders.* Dansk Toldmuseum. – dets omskiftelige skæbne i de første 75 år. (s. 23–40, ill) [Noter]
- Monrad Møller, Anders.* Toldhistorisk Selskab i det første tiår. (s. 43–46, ill)
- Munchaus Petersen, Holger.* Kongeligt toldtegn. Toldernes legitimation – Kongernes våben. (s. 73–87, ill) [Kilder]
- Olesen, Jens E.* Told og Toldhistorie. (s. 92–98) [Kilder]
- Ottesen, Eliith.* Fra min toldertid 1915–1968. (s. 110–115, ill) [Erindringer]
- Parving, V. E.* Om Københavns Toldbod. (s. 48–51) [Erindringer]
- Petersen, Ejner Viggo.* »Grøn bag ørerne – og dog på en udpost!« En gammel fæstningsdrengs oplevelser i Toldvæsenet under II. verdenskrig. (s. 56–72, ill) [Fredericia, Lemvig, Bogense, Odense og Gedser]
- Tobiesen Meyer, O.* En episode i forbindelse med oprettelsen af Direktoratet for Toldvæsenet. (s. 18–22, ill)
- Pless-Schmidt, Viggo Joachim.* Den første Kampagne, et selvoplevet Bidrag til Sukkerbeskatningens Historie. (s. 121–123, ill) [Erindringer]
- Wieth-Knudsen, K.* En episode i toldvæsenets historie. (s. 104–109) [Kommentar til O. Tobiesens Meyer's artikel]
- Forfatterne.* (s. 3, 46–47 og 103)
- Anmeldelser.* (s. 88–98 og 146–147)
- Toldhistorisk Selskabs publikationer 1978–1987.* (s. 98–99)
- Forfatterregister til Zise 1978–1987.* Ved Gunnar Jakobsen. (s. 141–146)
- Årbog for arbejderbevægelsens historie. 1986.* [1987]. Udg. af Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie. Red. Svend Aage Andersen, Hanne Caspersen, Hilda Rømer Christensen, Niels Finn Christiansen, Hannelene Toft Jensen og Lars Torpe. 200 s. ill. Medl. kont. 200 kr.
- Bjerregaard, Ritt.* Udvikling og fremskridt. Interview med Ritt Bjerregaard af Hanne Caspersen og Lars Torpe. (s. 167–181)
- Bonde, Hans.* Frem med bolden! Utopi og fremskridtsideologi i den tidlige danske arbejder-sport (1880–1920). (s. 147–166) [Litteraturliste, ill., summary]
- Caspersen, Hanne.* Se Bjerregaard, Ritt.
- Christensen, Hilda Rømer.* Kammerat Tinka. Kvindeideologi i DSU 1920–1940 belyst ved Nina Andersens politiske agitation og Caja Rudes »Kammerat Tinka«. (s. 109–145) [Noter, litteraturliste, ill., summary.]
- Federspiel, Søren.* Forskningsoversigt – den internationale fagbevægelses historie til 1914 med hovedvægt på fagforeningsinternationalen. (s. 183–199) [Noter]
- Knudsen, Knud.* »Udvikling« og »fremskridt« – i den internationale arbejderbevægelses ideologi, teori og strategi frem til 1. verdenskrig. (s. 9–56) [Noter, ill., summary]
- Nielsen, Torben Hviid.* Udviklingens eller moralens realisme. Om fremskridtet i Edward Bellamys og William Morris' socialutopier. (s. 57–82) [Noter, ill., summary]
- Rüdiger, Mogens.* Udviklingsteorier i socialdemo-

kratiet før 1945. Fra socialisme til velfærdsstat. (s. 83–107) [Noter, ill., summary.]
Torpe, Lars. Se Bjerregaard, Ritt.

Årbog for arbejderbevægelsens historie. 1987. Skolen og Arbejderne. Udg. af Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie. Red. Svend Aage Andersen, Hanne Casperen, Hilda Rømer Christensen, Niels Finn Christiansen, Hannelene Toft Jensen og Lars Torpe. 245 s. ill. Medl. kont. 200 kr.

Dehn, Erik. Socialdemokratiet og historieundervisningen i 30'erne. (s. 175–200) [Noter, ill., summary]

Dahl, Per. Mellem liberalisme og socialisme. Georg Brandes og Arbejdernes Læseselskab. (s. 9–51) [Noter, ill., summary]

de Coninck-Schmidt, Ning. Haderslevgadesagen. En historie om forholdet mellem hjem og skole i København 1880-ca. 1920. (s. 53–80) [Noter, ill., summary]

Haastrup, Lisbeth. Skolekøkken og arbejderfamilie. (o. 1900) (s. 119–156) [Noter, ill., summary]

Nielsen, Hanne Rimmen. Arbejderpiger og arbejderdrengene i de århusianske skoler. [1906–1946] (s. 81–117) [Noter, ill., summary]

Nørgaard, Ellen. Fra Vanløse til Esbjerg. Om mødet med arbejderbevægelsen i dansk skolehistorie. (s. 157–173) [Litteraturliste, ill.]

Rasmussen, Palle. Socialdemokratisk uddannelsespolitik i efterkrigstiden – med udviklingen i England som eksempel. (s. 217–243) [Noter, summary]

Sverrild, Poul. Hvidovre skole og overgangen fra land til by. (s. 201–216) [Noter, ill.]

Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1986. [1987] Udg. af Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. Redigeret af Ulla Lund Hansen. 247 s. ill. Tysk resumé. Medlemskontingent 150 kr.

Fischer, Anders og Finn Ole Sonne Nielsen. Senistidens bopladser ved Bromme. En genbearbejdning af Westerby's og Mathiassen's fund. (s. 5–42, ill) [Litteraturhenvisninger]

Bender Jørgensen, Lise. Et tekstilfragment fra Træhede-gravpladsen. (s. 187–188)

Kaaber, K. G. Introduktion til en nyordning af de danske udmøntninger i tiden fra Valdemar den 2. Sejr's senere regeringsår til Valdemar den 4. Atterdag. Niels Stigsens møntreform af 1234/35 og dens skæbne indtil hans fald i 1245. (s. 213–241, ill) [Henvisninger. Noter]

Nielsen, Svend. Denarerne fra romersk jernalder – funktion og udbredelse. (s. 147–164, ill) [Litteratur]

Rønne, Preben. Stilvariationer i ældre bronzealder. Undersøgelser over lokalforskelle i brug af ornamenter og oldsager i ældre bronzealders anden periode. (s. 71–124, ill) [Katalog. Noter. Litteratur]

Rønne, Preben. Overgangen fra periode II–III på de danske øer. En kronologisk analyse af det sene periode II milieu i de danske øers ældre bronzealder. (s. 125–146, ill) [Noter]

Stoklund, Marie. Runefund. (s. 189–211, ill) [Noter]

Westerby, Erik. Da Danmarks ældste Stenalderboplads blev fundet. (s. 43–69, ill) [Noter]

Wulff Andersen, Steen. Træhede – en nordslesvigsk vikingegravplads. (s. 165–186, ill) [Noter. Litteratur]

Bøger fra Dansk historisk Fællesforening

Af foreningens mange udgivelser kan følgende endnu leveres

Håndbogsserien:

- Knud Prange*: Heraldik og historie. Kr. 67,95.
Herluf Nielsen: Kronologi. Kr. 46,40.
Georg Galster: Mønt. Kr. 41,35.
Ib Kejlbo: Historisk kartografi. Kr. 42,90.
Iørn Piø: Folkeminder og traditionsforskning. Kr. 42,90.
Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie. Kr. 41,30.
Poul Rasmussen: Mål og vægt. Kr. 61,90.
Anders Bæksted: Danske indskrifter. Kr. 43,80.
Johan Jørgensen: Skifter og testamenter. Kr. 45,90.
Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik før 1850. Kr. 48,80.
Helge Klint: Militærhistorie. Kr. 37,40.
Kristian Hald: Personnavne i Danmark. I. Oldtiden. Kr. 44,45.
Carsten Bregenhøj: Etnologisk interviewteknik. Kr. 48,95.
Sven Tito Achen: Identifikation af anonyme våbenskjolde. Kr. 53,50.
Kristian Hald: Personnavne i Danmark. II. Middelalderen. Kr. 58,95.
Erling Olsen: Statistik for historikere. Kr. 41,70.
Hans H. Worsøe: Slægtshistorie – en vejledning. 3. reviderede udgave. Kr. 65,50.
Verner Bruhn (red.): Vejledning i lokalhistorie. Fra plan til bog. Kr. 145.

Andre bøger:

- Sven Tito Achen og Ole Rostock*: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969. Kr. 69,00.
R. W. Bauer: Calender for årene 601 til 2200 e. (Fotografisk genoptryk). Kr. 51,15.
H. Hjelholt: Skriftprøver fra tiden efter reformationen. Kr. 59,90.
E. Kroman: Skriftens historie i Danmark. Kr. 61,30.
Dansk Historisk Årsbibliografi 1967, 1968 og 1969. Kr. 38,40 pr. hefte.
Frank Jørgensen og Morten Westrup: Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. Kr. 78,75.
Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Kr. 51,00.
Fra Fortid og Nutid. En antologi. Redigeret af *Claus Bjørn*. Kr. 97,90.
Historisk vejviser. (Ny og stærkt udvidet udgave af Lokalhistorisk vejviser fra 1978). Kr. 122,00.
Dansk historisk bibliografi 1974–76. Kr. 226,30

De anførte priser er incl. moms 22%, men excl. porto. Priserne er særpriser, der gælder for Fortid og Nutids abonnenter, samt medlemmer af historiske foreninger tilsluttet Dansk historisk Fællesforening og denne forenings øvrige medlemmer.

Bøgerne kan bestilles ved henvendelse til Dansk historisk Fællesforening, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. (01) 13 60 12 (kl. 9–12).

<i>Peter Bøge: Husbond og tyende</i>	111	Tage Kaarsted: Hædersmænd (Verner Bruhn)	158
<i>Debat</i>		Folk og Tro (Søren Ehlers)	159
Helle Askgaard: De nye byer	133	Bent Blüdnikow: Immigranter (Helle Otte)	160
Niels Peter Stilling: De nye byer – en replik	138	Bent Blüdnikow (red.): Fremmede i Danmark (Helle Otte)	160
Helle Askgaard: En kort kommentar til Niels Peter Stillings replik	144	Lone Rahbek Christensen: Hver vore veje (Grethe Carlsund Petersen)	162
Arne Gammelgaard: Tyske flygtninge i Danmark	144	Jørgen Larsen: På vejen til bedre boliger (Peter Dragsbo)	163
Per Deskov: Litteratur om Lyngby-Taarbæk	148	Publikationer fra Dragør lokalhistoriske Arkiv (Erik Kann)	164
<i>Anmeldelser</i>		Jeppé Tønsberg: Handel i Kongens Lyngby (Verner Bruhn)	166
Gillian Fellows Jensen: Settlement Names in the North-West (Inge Skovgaard-Petersen)	152	Morten Hahn-Pedersen m.fl.: Det sydfynske øhav (Poul Holm)	167
Danske kalkmalerier, senromansk tid (Niels M. Saxtorph)	153	Kristian Franzen Sinnnet: »Sådan var det jo« (Poul Holm)	167
Bjørn Poulsen: Land – by – marked (Grethe Jacobsen)	154	Ole Mortensøn: Sejlskibssøfolk fra det sydfynske øhav (Erik Gøbel)	167
Grethe Jacobsen: Kvindeskikkelser og kvindeliv i Danmarks middelalder (Helle Otte)	156	Hanne Jönsson: Gud til Ære, Kiercken til Zirat (Vibeke Michelsen)	168
Inger Hartby m.fl.: Madammer og jomfruer (Grethe Carlsund Petersen)	157	<i>Allan L. Frandsen og Gunnar Jakobsen: Historiske årbøger og tidsskrifter. En oversigt</i> ...	170
Kaare Lauring: Rejsen til Madagascar (Erik Gøbel)	158		

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE.

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af arkivar Jørgen Dieckmann Rasmussen, Byhistorisk Arkiv, Teglværksgade 1B, 6700 Esbjerg (tlf. 05 13 12 23) under medvirken af Claus Bjørn, Palle Ove Christiansen og Kristian Kristiansen. Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 175. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. 01 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet bedes sendt til redaktøren.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd